

Crveni porfir - simbolika i moć carskog kamena

Šekrst, Jelena

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:355829>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-22**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za arheologiju

Ivana Lučića 3

Jelena Šekrst

CRVENI PORFIR – SIMBOLIKA I MOĆ CARSKOG KAMENA

Diplomski rad

Mentorica:

dr. sc. Vinka Matijević

Zagreb, srpanj 2020.

ZAHVALA

Najveću zahvalnost dugujem mentorici dr. sc. Vinki Matijević koja je prepoznala moj interes za ovu temu već tijekom predavanja na diplomskom studiju te me dodatno potaknula na njeno daljnje istraživanje u obliku diplomskog rada. Zahvaljujem joj i za pomoć pri nabavi literature bez koje bi dovršetak rada bio znatno teži, za lijepe riječi podrške kada je bilo potrebno te općenito za maksimalan trud, angažiranost i ažurnost.

Profesorici Marini Milićević Bradač zahvaljujem jer mi je također pomogla pri nabavi dijela literature te dala vrlo korisne upute i savjete za pisanje rada, kao i profesorici Mirjani Sanader koja je u svoje slobodno vrijeme imala na umu temu kojom se bavim te mi je na temelju toga povremeno slala korisnu literaturu.

Želim zahvaliti i cijeloj Katedri za antičku provincijalnu i ranokršćansku arheologiju te njenom predstojniku profesoru Domagoju Tončiniću na posvećenom vremenu, savjetima, strpljivosti i usmjeravanju pri provedbi studentskih projekata i sudjelovanju u drugim aktivnostima, što mi je omogućilo da tijekom studiranja steknem dodatna znanja i kompetencije.

Dragom kolegi Filipu Medaru zahvaljujem na lekturi engleskog sažetka diplomskog rada.

Posebnu zahvalu dugujem roditeljima, bratu te budućem suprugu Domagoju, kao i ostatku obitelji te svima koji su me podržavali tijekom studiranja, od izbora studija pa sve do njegovog završetka.

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Općenite karakteristike materijala	3
3. Kamenolom <i>Mons Porphyrites</i>	8
3. 1. Vađenje, primarna obrada i transport kamena.....	14
3. 2. Radnici u kamenolomu.....	23
4. Povijest upotrebe porfira	26
4. 1. Počeci upotrebe.....	26
4. 1. 1. Faraonski Egipat.....	26
4. 1. 2. Ptolomejski Egipat.....	28
4. 2. Upotreba tijekom Rimskog i Bizantskog Carstva	33
4. 2. 1. Julijejsko-klaudijejska i Flavijejska dinastija	35
4. 2. 2. Adoptivni carevi i dinastija Severa.....	39
4. 2. 2. 1. Trajan.....	42
4. 2. 2. 2. Hadrijan	44
4. 2. 2. 3. Antonini	47
4. 2. 2. 4. Severi	48
4. 2. 3. Dioklecijan i razdoblje tetrarhije	51
4. 2. 3. 1. Arhitektura.....	53
4. 2. 3. 2. Portretna skulptura.....	58
4. 2. 3. 3. Skulpture božanstava i ostali nalazi	63
4. 2. 4. Konstantin i Bizantsko Carstvo	65
4. 2. 4. 1. Arhitektura.....	65
4. 2. 4. 2. Portretna skulptura.....	72
4. 2. 4. 3. Carski sarkofazi	73

4. 3. Upotreba u kasnijim razdobljima	76
5. Simbolika.....	82
5. 1. Simbolika purpurne boje	82
5. 1. 1. Proizvodnja purpurne boje	85
5. 1. 2. Povijesni pregled korištenja i percepcije purpurne boje.....	86
5. 2. Crveni porfir kao carski kamen	93
5. 2. 1. Rađanje i umiranje u purpuru	97
5. 3. Porfir i kršćanstvo.....	100
6. Zaključna razmatranja	101
7. Katalog nalaza	103
7. 1. Počeci upotrebe porfira.....	103
7. 1. 1. Faraonski Egipat.....	103
7. 1. 2. Ptolomejski Egipat.....	105
7. 2. Upotreba tijekom Rimskog i Bizantskog Carstva	108
7. 2. 1. Julijejsko-kladijevska i Flavijejska dinastija	108
7. 2. 2. Adoptivni carevi i dinastija Severa.....	113
7. 2. 3. Dioklecijan i razdoblje tetrahije	129
7. 2. 4. Konstantin i Bizantsko Carstvo	146
8. Popis slikovnih priloga	160
9. Popis izvora	167
10. Popis literature.....	170
10. 1. Elektronički izvori	180
11. Sažetak i ključne riječi.....	187
12. Abstract and keywords	188

1. Uvod

Kamen se smatra jednom od najvažnijih sirovina tijekom čitave povijesti u većini civilizacija, koliko zbog njegove veće otpornosti na štetne vremenske prilike i propadanje tijekom vremena u odnosu na druge materijale, toliko i zbog estetskih vrijednosti kojima je uglavnom doprinosila boja. Nije pogrešno reći da je upravo boja i dekorativna funkcija kamena u nekim slučajevima bila i važnija. Raznobojni kamen u svim je mogućim oblicima krasio najvažnija arhitektonska zdanja te plijenio poglede i govorio o bogatstvu i statusu vlasnika. Upravo su zato materijali u boji bili toliko popularni, cijenjeni i traženi, ali i među njima je bilo poželjnijih i onih nešto manje poželjnih. U pojedinim razdobljima najbolji je status imao egipatski crveni porfir, najcjenjeniji, najekskluzivniji i najtvrdi poznati kamen antike te, ujedno, tema ovog rada.

Nemjerljivoj popularnosti crvenog porfira u Rimskom i Bizantskom Carstvu svakako je doprinijela tamnocrvena do ljubičasta boja koja se poistovjećivala s također vrlo traženom purpurnom bojom, no ova se jedinstvena vrsta kamena odlikuje i visokom tvrdoćom, čvrstoćom i otpornosti.

Njegova je tradicija korištenja duga te se razvijala postupno, a pratio ju je i razvoj simbolike. Crveni je porfir kroz povijest imao središnju ulogu u carskoj samoreprezentaciji, počevši od rimskih i bizantskih careva, preko srednjovjekovnih i modernih vladara, te će se zato uz njega najčešće vezati epitet „carskog“ kamena. U antici se koristio za izradu raznih arhitektonskih i umjetničkih predmeta za carski dvor, a nakon što je njegov izvorišni kamenolom u Egiptu prestao s radom, zbog popularnosti koja nije jenjavala, nastavili su se koristiti antički spoliji, kako izvorni, tako i oni preklesani u nove oblike.

Porfirni proizvodi mnogobrojni su i različiti pa se tako mogao koristiti za dijelove arhitekture (najčešće za tijela stupova te nešto rjeđe za kapitele), ali i arhitektonske dekoracije u smislu oplata i popločenja. Nadalje, korišten je za skulpture, kade, posude, sarkofage, reljefe i natpise, a zabilježen je čak i jedan porfirni miljokaz. Svi su predmeti gotovo isključivo bili vezani uz careve i njihove obitelji.

Crveni porfir je relativno dobro istražen i zastupljen u arheološkoj literaturi te je do sada o njemu napisano nekoliko važnih publikacija. Pionir bavljenja porfirom svakako je

Richard Delbrueck, koji još 1932. godine objavljuje prvu monografsku publikaciju o ovoj vrsti kamena pod nazivom *Antike Porphywerke*. Početkom 21. stoljeća dolazi do novog zamaha održavanjem izložbe u pariškom Louvreu te objavom njenog kataloga *Porphyre: La pierre pourpre des Ptolémées aux Bonaparte* urednika Philippea Malgouyresa i Clémenta Blanc-Riehla 2003. godine. Najcjelovitija monografija o crvenom porfiru s hvalevrijednim katalogom nalaza svakako je *Red Imperial Porphyry. Power and Religion* autora Daria Del Bufala iz 2012. godine, koja je već 2018. godine doživjela drugo i prošireno izdanje. Svakako treba spomenuti i knjigu Ivane Popović *Porfir – moć careva i dostojanstvo bogova. Skulpture iz rimskih gradova i palata u Srbiji* iz 2017. godine, kao i vrlo korisne publikacije o izvoru porfira u Egiptu, kamenolomu *Mons Porphyrites*, koje na temelju provedenih arheoloških istraživanja 2007. godine u dva dijela objavljuju David Peacock i Valerie Maxfield (*The Roman Imperial Quarries. Survey and Excavations at Mons Porphyrites 1994-1998*). Sve navedene publikacije, uz brojnu ostalu literaturu, korištene su za izradu ovog diplomskog rada.

Rad će se osvrnuti na nekoliko aspekata i tema važnih za proučavanje crvenog porfira, počevši od definiranja pojma „porfir“, njegovih petroloških karakteristika, podjele porfira prema sastavu i boji te različitih imena koja su mu pridavana kroz povijest. Potom će biti obrađen jedini poznati izvor crvenog porfira, egipatski kamenolom *Mons Porphyrites*, odnosno procesi vađenja, primarne obrade i transporta kamena, ali i populacija u kamenolomu. Najveći dio rada zauzimaju poglavlja koja daju pregled povijesti korištenja porfira kroz različita razdoblja te ona vezana za njegovu simboliku. Pregled povijesti korištenja napravljen je na temelju spomena u antičkim izvorima i arheološkoj literaturi uz odabrane arheološke nalaze koji se nalaze u katalogu. Poglavlja kataloga prate ona o povijesti korištenja, a izdvojeni su najistaknutiji antički i kasnoantički nalazi po pojedinim razdobljima kako bi se pokazala raznolikost korištenja porfira te vrhunski umjetnički dosezi. U nekim se razdobljima porfir više koristio te su, sukladno tome, ona u radu i više zastupljena (razdoblje od kasnog 1. do sredine 2. stoljeća te kasna antika kao vrhunac korištenja). Nalazi iz kasnijih razdoblja (od srednjeg vijeka nadalje) predstavljeni su u tekstu, no zbog opsega rada nisu posebno izdvojeni i u katalogu. Simbolika porfira objašnjena je kroz simboliku purpurne boje te različitim praksama i običajima kojima su ga carevi učinili „svojim“ kamenom, a koji su se postupno razvijali od razdoblja principata te doživjeli vrhunac i postali najkompleksniji tijekom kasne antike.

2. Općenite karakteristike materijala

Termin „porfir“ ili „porfirit“ dolazi od grčke riječi *πορφύρα* (*porphúra*), koja je označavala purpurnu (grimiznu) boju, te je za Rimljane predstavljao isključivo carski crveni porfir (*lapis porphyrites/πορφυρίτης*). Prvi se puta spominje na steli Gaja Kominija Leuga iz 18. godine, pronađenoj na kamenolomu *Mons Porphyrites*, a tek se kasnije počeo koristiti i za ostale vrste kamena slične strukture.¹ Danas se, bez obzira na sastav, porfirima smatraju sve magmatske stijene koje imaju tzv. „porfirnu strukturu“,² što znači da se sastoje od osnovne smjese sitnih i finih zrnaca (matriksa) koja sadrži veća zrnca kristala (fenokristali, utrusci). Međutim, upravo zbog lakšeg razlikovanja i preciznije terminologije, trenutno se u petrologiji porfir kao naziv stijene sve češće nastoji napustiti, a preferira se upravo pojam porfirne strukture, jer se njime izražavaju značajke građe neke magmatske stijene, dok joj se naziv zapravo temelji na mineraloškom i kemijskom sastavu. Porfirnu strukturu ima većina površinskih (efuzivnih) magmatskih stijena.³ Njena sitnozrnata osnova nastaje naglim hlađenjem lave na Zemljinoj površini, a fenokristali uglavnom nastaju prije toga, tijekom sporog hlađenja magme u dubini Zemljine kore.⁴ Fenokristali mogu biti od različitih minerala te se sukladno tome vrsta magmatske stijene može pobliže odrediti. Obično su od kvarca, feldspata⁵ ili u kombinaciji pa tako postoji kvarcna, feldspatska ili kvarcno-feldspatska porfirna struktura.⁶

Zbog čvrstoće, tvrdoće, otpornosti i lakog održavanja, porfiri se i danas koriste kao građevinski materijal, uglavnom za popločenja. Vade se iz brojnih kamenoloma diljem svijeta – najviše u Italiji, Meksiku, Južnoj Americi (Argentina, Urugvaj i Čile) te Kini.⁷

¹ D. Del Bufalo, *Red Imperial Porphyry. Power and Religion*, 2. prošireno izdanje, Torino 2018 [2012], 21, 55.

² Johannes von Müller, *Black Box in Red: Porphyry in Space and Time*, *Journal of Visual Art Practice* 15, br. 2-3, 2016, 176. Dalje u bilješkama: Von Müller 2016.

³ Efuzivne stijene, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2020, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=17132> (13. 5. 2020.).

⁴ Porfirit, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2020, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=49534> (13. 5. 2020.);

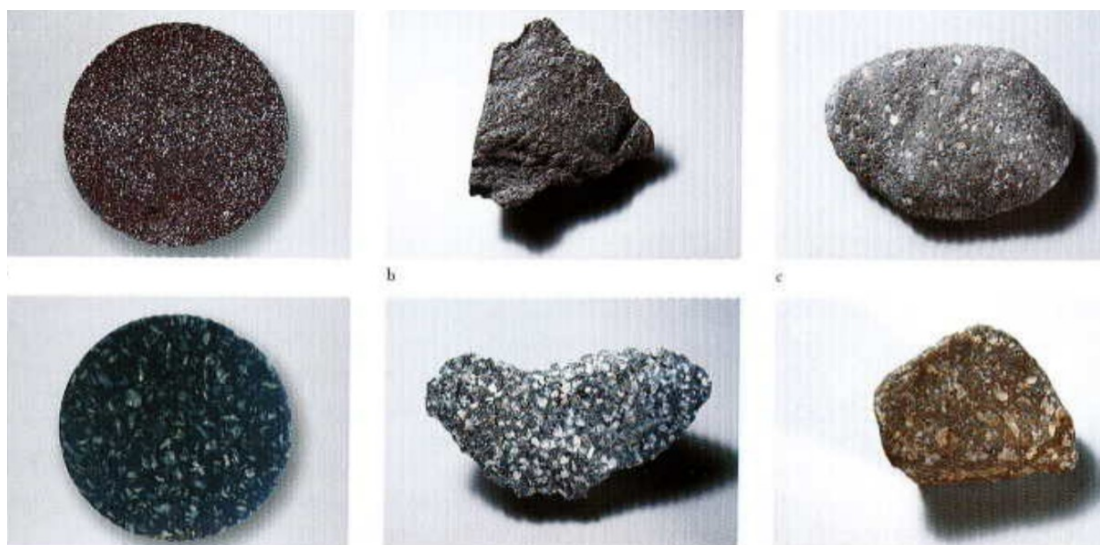
Porfirna struktura, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2020, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=49535> (13. 5. 2020.).

⁵ Feldspati (eng. *feldspars*) ili glinenci su alumosilikati kalija, natrija i kalcija te su najvažnija skupina petrogenih minerala jer izgrađuju oko 60 posto magmatskih, 30 posto metamorfni i 10 posto sedimentnih stijena (Č. Benac, *Rječnik pojmova u općoj i primijenjenoj geologiji*, Rijeka 2016, 47, s. v. *feldspati*. Dalje u bilješkama: Benac 2016).

⁶ F. G. Dimes – J. Ashurst, *Conservation of building and decorative stone*, London i New York 2007, 52.

⁷ Više o uzorcima porfira koji se danas najčešće koriste vidi na:

Osim prema sastavu, nazivi pojedinih porfira određuju se prema boji te se takva imena zapravo češće koriste u arheološkoj i povijesno-umjetničkoj literaturi, kao i u znanstveno-popularnim člancima. Tako, primjerice, razlikujemo crveni, zeleni, crni (sl. 2 – desno), sivi, plavi i žuti porfir (sl. 1, 2 i 3), a nerijetko postoje i prijelazni oblici, poput crno-zelenog, plavo-sivog ili crveno-narančastog. Boje porfira ovise o različitom mineralnom sastavu kamena, koji pak ovisi o pojedinim geološkim i kemijskim procesima.⁸

Slika 1 - Uzorci različitih vrsta porfira, gore: egipatski crveni porfir (prve dvije fotografije), sivi porfir iz Trentina u Italiji, dolje: zeleni porfir iz Krokeesa (južno od Sparte) u Grčkoj (*lapis lacedaemonius/porfido verde antico*), plavo-sivi porfir iz Boulourisa u južnoj Francuskoj, žuto-narančasti porfir s Île-Roussea na Korzici (*Porphyre...* 2003, 12, sl. 2)

Uz egipatski crveni porfir, u antici je najpopularniji bio zeleni porfir (sl. 1. – dolje lijevo, sl. 2 – lijevo), i to onaj koji se vadio u selu Krokees na Peloponezu (južno od Sparte) u Grčkoj, zbog čega je poznat i kao „lakonski kamen“ (*lapis lacedaemonius*). Iako se u literaturi često pogrešno spominje kao serpentin, prema mineraloškom i kemijskom sastavu definira se kao bazalt porfirne strukture.⁹ Crveni i zeleni porfir često su se koristili zajedno, uglavnom pri izradi popločenja u tehnici *opus sectile*.¹⁰

Porphyry, <https://www.stonecontact.com/stone/porphyry> (13. 5. 2020.);

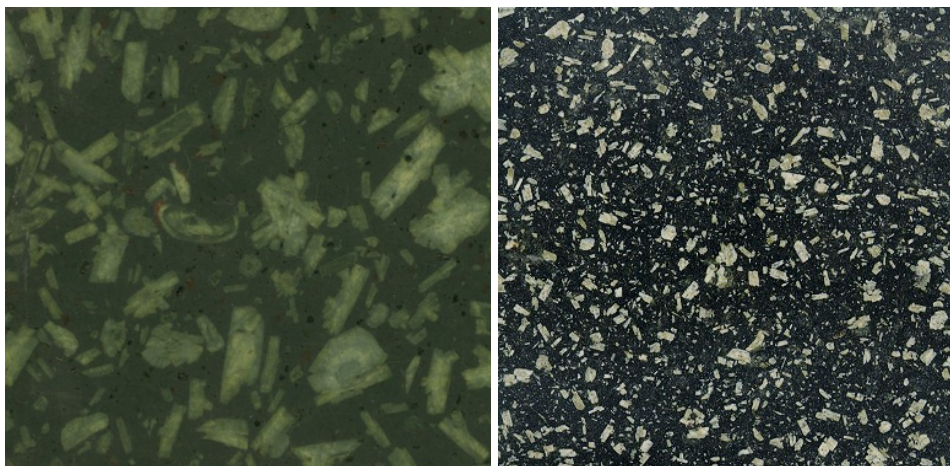
Porphyry Colours & Sample Images, <https://stonenetwork.com/porphyry/index.html> (13. 5. 2020.);

Porphyry history, <https://milestoneimports.com/2011/10/25/porphyry-history/> (13. 5. 2020.).

⁸ D. D. Klemm – R. Klemm, *The Building Stones of Ancient Egypt – a Gift of Its Geology*, Journal of African Earth Sciences 33, br. 3-4, 2001, 635. Dalje u bilješkama: Klemm – Klemm 2001.

⁹ P. Koutsovitis – C. Kanellopoulos – S. Passa – K. Foni – E. Tsapara – G. Oikonomou – N. Xirokostas – K. Vallianatou – E. Mouxiou, *Mineralogical, petrological and geochemical features of the unique Lapis Lacedaemonius (Krokeatis Lithos) from Laconia, Greece: Approach on petrogenetic processes within the Triassic volcanic context*, Bulletin of the Geological Society of Greece 50, br. 4, 2016, 1908.

¹⁰ Dimes – Ashurst 2007, 53-54.

Slika 2 - Lijevo: zeleni porfir iz Grčke (*lapis laceaemonius/porfido verde antico*), desno: crni porfir (*lapis porphyrites melanos/porfido nero*) iz Egipta (<http://www.oum.ox.ac.uk/corsi/catalogue/classxv>, 16. 1. 2020.)

Crveni porfir, najtvrdi kamen antike, potječe iz Egipta, točnije kamenoloma *Mons Porphyrites* u Istočnoj egipatskoj pustinji.¹¹ Tamošnje naslage porfira (prisutne u crvenoj, zelenoj i crnoj boji) nastale su intenzivnim vulkanizmom¹² tijekom neoproterozoika (prije 1000 – 542 milijuna godina)¹³ kroz dvije osnovne faze podizanja magme prema Zemljinoj površini – prvo duboko u Zemljinoj kori sporim hlađenjem magme nastaju naslage fenokristala (veličina do 3 mm), a potom se naglim hlađenjem lave na površini stvara sitnozrnata osnova.¹⁴ Crveni porfir nastaje, dakle, u najvišim geološkim slojevima,¹⁵ a njegovo bi petrološko ime prema mineraloškom i kemijskom sastavu trebalo biti „andezit-dacit porfirne strukture“, budući da takav sastav prevladava, iako pojedini uzorci variraju te su trahandeziti (latiti) i daciti.¹⁶ Andezit je neutralna magmatska stijena, što znači da ima 52 – 63 posto silicijeva dioksida, zbog čega je tamnije boje u odnosu na

¹¹ A. P. Kazhdan (ur.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York i Oxford 1991, 1701, s. v. *porphyry* (L. Bouras). Dalje u bilješkama: *The Oxford Dictionary of Byzantium* 1991.

¹² Vulkanizam je endogeni proces u kojem lava, pare i plinovi izlaze kroz Zemljinu koru na površinu Zemlje i u atmosferu na mjestu koje se zove vulkan (pojava vulkana izražena je na granicama litosfernih ploča) (Benac 2016, 119, s. v. *vulkanizam*).

¹³ D. Bucković, *Historijska Geologija 1. Prekambrij i Paleozoik*, Udžbenici Sveučilišta u Zagrebu – Manualia universitatis studiorum Zagrabensis, Zagreb 2006, 43.

¹⁴ S. Perna, *Roman Cinerary Urns in Coloured Stone: Production and Significance, Volume 1*, Royal Holloway University of London, Department of Classics and Philosophy, doktorska disertacija, svibanj 2014, 82. Dalje u bilješkama: Perna 2014.

¹⁵ Klemm – Klemm 2001, 635.

¹⁶ J. A. Harrell, *Ancient Egyptian Hardstone Quarries* 2017, http://www.eeescience.utoledo.edu/faculty/harrell/egypt/quarries/Hardst_Quar.html (30. 11. 2019.). Dalje u bilješkama: Harrell 2017; M. M. A. El-Enen – J. Lorenz – K. A. Ali – V. von Seckendorff – M. Okrusch – U. Schüssler – H. Brätz – R. T. Schmitt, *A new look on Imperial Porphyry: a famous ancient dimension stone from the Eastern Desert of Egypt—petrogenesis and cultural relevance*, *International Journal of Earth Sciences* 107, br. 7, 2018, 2393. Dalje u bilješkama: El-Enen et al. 2018.

dacit, kiselu magmatsku stijenu koja sadrži više od 63 posto silicijeva dioksida. Kisele magmatske stijene uglavnom su svjetlijih, a ponekad i crvenkastih boja.¹⁷ Trahiandezit (latit) se od andezita razlikuje po većoj količini alkalijskih feldspata, dok oba imaju malu količinu kvarca (manje od 20 posto), a dacit sadrži veću količinu kvarca (više od 20 posto) i manju količinu alkalijskih feldspata.¹⁸

O izgledu carskog porfira pisao je i Plinije. Spominje da je crvene boje (*rubet porphyrites*) te da je njegova vrsta prošarana bijelim točkama poznata kao *leptosephos* (grč. „sitan šljunak“), što aludira na sitne bijele fenokristale koji vrlo lako mogu podsjetiti na sitan šljunak u strukturi kamena (Plin., *HN*, XXXVI, 11, 57).¹⁹

Plinije je zapravo detektirao jednu od dviju osnovnih varijanti carskog crvenog porfira, budući da danas razlikujemo crveni porfir s vidljivim feldspatskim bijelim fenokristalima te onaj s ružičastim fenokristalima.²⁰ Tamnocrvena do ljubičasta (purpurna) boja sitnozrnate osnove nastaje zbog prisutnosti praha minerala hematita te njegove pravilne i široke rasprostranjenosti unutar osnove.²¹ Međutim, neki autori smatraju da, uz hematit, potječe i od prisutnosti crvenkastog do ljubičastog minerala pijemontita, koji je, u svakom slučaju, odgovoran za ružičastu boju fenokristala.²²

Ovakva je podjela crvenog porfira načinjena od strane geologa na temelju istraživanja mineraloškog i kemijskog sastava različitih uzoraka, ali je za arheologe vrlo važna jer omogućuje povezivanje porfirnih nalaza s njihovim egipatskim izvorom, budući da su na različitim lokacijama kamenoloma *Mons Porphyrites* prisutne različite varijante porfira (vidi sl. 6).²³ S obzirom na to da su se lokacije postupno razvijale kroz pojedina razdoblja te je na nekima ljudska aktivnost prisutna ranije nego na ostalima, povezivanje varijante porfira s njenim izvorom može biti od pomoći i kod određivanja okvirne datacije nalaza.

¹⁷ Benac 2016, 39, s. v. *dacit*, 65, s.v. *kisele magmatske stijene*, 74, s. v. *latit*, 83, s. v. *neutralne magmatske stijene*.

¹⁸ *Andesite*, <https://www.mindat.org/min-48484.html> (14. 5. 2020.).

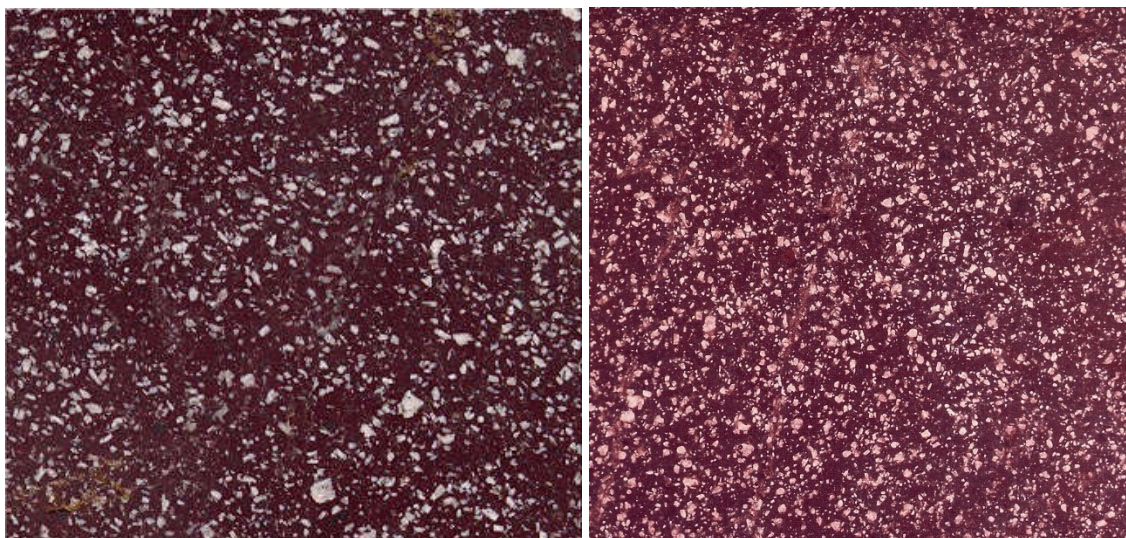
¹⁹ *Class XV, Porphyry (Porfido)*, <http://www.oum.ox.ac.uk/corsi/catalogue/classxv> (16. 1. 2020.).

²⁰ E. Makovicky – R. Frei – S. Karup-Møller – J. C. Bailey, *Imperial Porphyry from Gebel Abu Dokhan, the Red Sea Mountains, Egypt Part I. Mineralogy, petrology and occurrence*, Neues Jahrbuch für Mineralogie-Abhandlungen: Journal of Mineralogy and Geochemistry 193, br. 1, 2016, 5. Dalje u bilješkama: Makovicky et al. 2016.

²¹ El-Enen et al. 2018, 2405.

²² Perna 2014, 83; Makovicky et al. 2016, 21; W. Rodwell – D. S. Neal, *The Cosmatesque Mosaics of Westminster Abbey: The Pavements and Royal Tombs: History, Archaeology, Architecture and Conservation, Vol. 1: The Pavements*, Oxford 2019, 265.

²³ Uzorke porfira s pojedinih položaja u kamenolomu vidi u Del Bufalo 2018, 264-265.

Slika 3 - Dvije varijante carskog crvenog porfira – lijevo: varijanta s bijelim fenokristalima, desno: varijanta s ružičastim fenokristalima (<http://blog.stephens.edu/arh101/glossary/?glossary=porphyry>, <http://www.cabinetmagazine.org/issues/33/hansen.php>, 16. 1. 2020.)

Uz prekrasnu boju, crveni se porfir odlikuje dobrim mehaničkim i fizikalnim svojstvima. Radi se o vrlo trajnom, tvrdom i čvrstom kamenu koji ima nisku sposobnost upijanja vode, nisku poroznost te uglavnom ne mijenja izgled i boju tijekom vremena. Prema Mohsovoj ljestvici tvrdoće minerala crveni porfir odgovara vrijednosti 7 (od ukupno 10),²⁴ što je usporedivo s kvarcom (7) i čelikom (6,5). Takva ga svojstva čine iznimno zahtjevnim za obradu, zbog čega je bilo potrebno posjedovati veliku vještinu i preciznost, kvalitetne alate od dobro kaljenog čelika te strpljenje, budući da je za izradu nekog predmeta od porfira trebalo prosječno više vremena nego za izradu istog predmeta od mramora.²⁵

Crveni je porfir kroz povijest nazivan različitim imenima. Moguće je da su ga Egipćani nazivali riječju *Ibthy*, no to nije potpuno sigurno.²⁶ U antičkom Rimu bio je poznat kao *lapis porphyrites*, *rubet porphyrites*, *porphyrites leptosephos*, ali i kao *lapis purpureus* („purpurni kamen“). Grčko-bizantski izvori spominju ga kao „rimski kamen“ (*λιθοσ Ρομαϊος/lithos Romaios*), dok ga kasnija razdoblja poput srednjeg vijeka, renesanse i baroka poznaju kao *porfido rosso antico* ili *porfido rosso Egiziano* („antički crveni porfir“

²⁴ Perna 2014, 82.

²⁵ D. Wilson, *Born to the Purple*, <https://carnegiemnqh.org/tag/imperial-porphry/> (1. 2. 2020.); *Porphyry in the Vatican*, <https://milestoneimports.com/2013/03/11/porphyry-in-the-vatican/> (1. 2. 2020.).

²⁶ P. Malgouyres – C. Blanc-Riehl (ur.), *Porphyre: La pierre pourpre des Ptolémées aux Bonaparte*, katalog izložbe (Muzej Louvre, Pariz, 17. 11. 2003. – 16. 2. 2004.), Pariz 2003, 26. Dalje u bilješkama: *Porphyre...* 2003.

ili „egipatski crveni porfir“).²⁷ U raznoj ga je literaturi moguće pronaći pod svim tim imenima, a često mu se, zbog funkcije i simbolike, pridaje i epitet „carskog“ kamena.

3. Kamenolom *Mons Porphyrites*

Jedini poznati izvor carskog crvenog porfira je kamenolom koji su Rimljani nazivali *Mons Porphyrites* ili, rjeđe, *Mons Igneus* (u prijevodu doslovno „vatrena planina“). Danas je to područje poznato kao Gebel Abu Dukhan, što na arapskom označava „planinu koja se dimi“, a nalazi se sjeverno od Jabal Dukhana u Istočnoj pustinji u Egiptu na visini od 1660 metara (sl. 5).²⁸ Kamenolom je iskorištavan tijekom perioda od četiri stoljeća, odnosno od drugog desetljeća 1. stoljeća do barem prve četvrtine²⁹ ili sredine 5. stoljeća,³⁰ iako dio autora smatra da je korištenje završilo i nešto ranije, u 4. stoljeću.³¹ Od zatvaranja u 5. stoljeću kamenolom je zapravo, zbog udaljenosti i teške dostupnosti, relativno rijetko posjećivan (čini se da su u kasnim fazama rada te još neko vrijeme nakon zatvaranja tamo živjeli jedino ranokršćanski pustinjaci).³² Upravo je zato i tako dobro očuvan te pruža korisne i cjelovite arheološke podatke.³³

Kamenolom u 19. stoljeću ponovno otkrivaju britanski istraživači James Burton i John Gardner Wilkinson (1822./1823.), talijanski istraživač Giovanni Battista Brocchi (1823.) te francuski petrograf Achille Delesse (1852.), a od tada su ga povremeno posjećivali i istraživali i drugi.³⁴ U 20. stoljeću postojale su čak i ideje da se ponovno otvori, no od toga se odustalo.³⁵ Poznati su kratki periodi pokušaja prikupljanja kamena u 1930-im godinama od strane Britanaca i Talijana,³⁶ a u 1980-ima vađenje porfira je bilo dozvoljeno

²⁷ M. Manutchehr-Danai, *Dictionary of Gems and Gemology*, Berlin i Heidelberg 2000, 377, s. v. *porfido rosso antico, porphyries (igneous rock)*; Makovicky et al. 2016, 1; Harrell 2017 (30. 11. 2019.).

²⁸ Del Bufalo 2018, 55.

²⁹ D. Peacock – V. Maxfield, *Discussion and Conclusions*, u: D. Peacock – V. Maxfield, *The Roman Imperial Quarries. Survey and Excavations at Mons Porphyrites 1994-1998. Vol. 2: The Excavations*, London 2007, 414. Dalje u bilješkama: Peacock – Maxfield 2007.

³⁰ El-Enen et al. 2018, 2393-94.

³¹ Makovicky et al. 2016, 1.

³² S. E. Sidebotham – M. Hense – H. M. Nouwens, *The Red Land: The Illustrated Archaeology of Egypt's Eastern Desert*, Cairo i New York 2008, 72.

³³ A. M. Hirt, *Imperial Mines and Quarries in the Roman World. Organizational Aspects 27 BC – AD 235*, Oxford 2010. Dalje u bilješkama: Hirt 2010.

³⁴ El-Enen et al. 2018, 2394.

³⁵ Makovicky et al. 2016, 3.

³⁶ Peacock – Maxfield 2007, 426.

i britanskom kiparu Stephenu Coxu.³⁷ Najveći doprinos proučavanju kamenoloma *Mons Porphyrites* imale su kampanje koje je organiziralo *Egypt Exploration Society* u periodu od 1994. do 1998. godine, čije su rezultate objavili Peacock i Maxfield 2001. i 2007. godine. Danas se šire područje oko kamenoloma naziva „Qena četverokut“ i dio je većeg teritorija autonomnog beduinskog plemena Ma‘aza. Unutar njega je dio prostora klana Kushmaan kojemu pripada i *Mons Porphyrites*.³⁸ Lokalitet je danas otvoren za posjetitelje te funkcionira kao dio turističke ponude istočnog dijela Egipta.³⁹

Početak rimskog korištenja kamenoloma smješta se u vrijeme oko 18. godine⁴⁰ poslije Krista prema natpisu rimskog istraživača Gaja Kominija Leuga (*Caius Cominius Leugas*) iz Tiberijeva doba (sl. 4), za kojeg se smatra da je otkrio izvor porfira u kamenolomu u Egiptu. Stela je izrađena povodom posvećenja svetišta Panu i Serapisu te sadrži grčki natpis koji predstavlja prvi spomen porfira,⁴¹ a među otkrivenim vrstama kamena također se spominju crni porfir te nepoznata vrsta kamena *knekites*.⁴² Stela je izrađena od crnog porfira, a otkrivena je 1995. godine, upravo na dijelu kamenoloma koji se naziva „selo crnog porfira“.⁴³ Arheološki gledano, na lokalitetu *Mons Porphyrites* za sada ne postoje nalazi koji su raniji od nalaza stele⁴⁴ te iako je porfir kao materijal u manjoj ili većoj mjeri poznat i ranije, korištenje kamenoloma u tim razdobljima arheološki još uvijek nije moguće potvrditi. Međutim, upravo zbog zahtjevne logistike rada u Istočnoj pustinji i količini kamena koju je Gaj Kominije otkrio, neizbježno je zaključiti da su nastojanja za nabavom porfira morala postojati i ranije, odnosno prije Augustove smrti 14. godine.⁴⁵

³⁷ Artists, Stephen Cox, <http://sculpture.org.uk/artist/stephen-cox> (3. 6. 2020.).

³⁸ Del Bufalo 2018, 55.

³⁹ *Mons Porphyrites, Ruins in Eastern Desert*, <https://www.lonelyplanet.com/egypt/red-sea-coast/eastern-desert/attractions/mons-porphyrtes/a/poi-sig/1427114/355256> (3. 6. 2020.).

⁴⁰ Datum naveden na steli odgovara 23. julu 18. godine (El-Enen et al. 2018, 2394).

⁴¹ El-Enen et al. 2018, 2393-2394.

⁴² W. Van Rengen, *The Written Evidence: Inscriptions and Ostraca*, u: Peacock – Maxfield, *The Roman Imperial Quarries. Survey and Excavations at Mons Porphyrites 1994-1998. Vol. 2: The Excavations*, London 2007, 404.

⁴³ Ova se lokacija u okviru kamenoloma naziva i „Bradfordovo selo“ jer ju je otkrio Nick Bradford 1994. godine (W. Van Rengen, *A New Paneion at Mons Porphyrites*, *Chronique d’Egypte* 70, br. 139-140, 1995, 240).

⁴⁴ Del Bufalo 2018, 59.

⁴⁵ J. C. Fant, *Quarrying and Stoneworking*, u: J. P. Oleson (ur.), *The Oxford handbook of engineering and technology in the classical world*, Oxford 2008, 127. Dalje u bilješkama: Fant 2008.

Slika 4 - Crtež stele Gaja Kominija Leuga, 18. godina, crni porfir, kamenolom *Mons Porphyrites* (Fant 1999, 279, sl. 1)

Od Tiberija nadalje, rimski su carevi nastojali izravno kontrolirati kamenolome i imati monopol nad njima te je već do 2. stoljeća većina glavnih izvora kvalitetnog kamena bila u carskom vlasništvu (*patrimonium caesaris*).⁴⁶ Samo je carska uprava, s vlastitim skupinama vojnika i državnih službenika, mogla osigurati infrastrukturu potrebnu za složeno iskorištavanje ležišta, pogotovo u slučaju onih u egipatskoj pustinji.⁴⁷ Budući da je kamen bio najvažnija sirovina tijekom nekoliko razdoblja u povijesti starog Egipta,⁴⁸ nije iznenađujuće da je u dolini Nila i Istočnoj egipatskoj pustinji otkriveno više od 200 kamenoloma koji su se koristili oko 3500 godina, od kasnog preddinastičkog razdoblja do kasne antike, a neki od njih čak i kasnije (sl. 5).⁴⁹ Čitav birokratski aparat zadužen za administraciju i poslove u kamenolomima pod carskom kontrolom bio je centraliziran u tzv. „uredu za mramor“ (*ratio marmorum*). Ured se bavio uspostavljanjem kvota, komunikacijom i naručivanjem materijala iz drugih kamenoloma koji su bili pod

⁴⁶ Fant 2008, 126; L. Lazzarini, *Ancient Mediterranean polychrome stones*, The European Mineralogical Union (EMU) Notes in Mineralogy 20, 2019, 368.

⁴⁷ *Porphyre...* 2003., 28.

⁴⁸ Klemm – Klemm 2001, 631.

⁴⁹ J. A. Harrell – P. Storemyr, *Ancient Egyptian quarries – an illustrated overview*, u: N. Abu-Jaber – E. G. Bloxam – P. Degryse – T. Heldal (ur.), *QuarryScapes: ancient stone quarry landscapes in the Eastern Mediterranean*, Geological Survey of Norway – Special publication 12, Trondheim 2009, 12. Dalje u bilješkama: Harrell – Storemyr 2009.

municipalnim ili privatnim nadzorom, organiziranjem transporta i distribucije kamena te punjenjem i održavanjem zaliha polugotovih blokova u Rimu (čtvrť *Marmorata*⁵⁰) i raznim regionalnim centrima kako bi se mogli iskoristiti čim bi se pojavio neki novi građevinski projekt. Ured je uspostavljen u Augustovo vrijeme kako bi osigurao dovoljnu količinu kararskog mramora za njegove građevinske projekte,⁵¹ no vrhunac djelovanja u smislu djelokruga i birokratske organizacije dosegao je u 2. stoljeću.⁵²

Tijekom četiri stoljeća rada kamenoloma *Mons Porphyrites* izvađeno je oko 10 000 tona crvenog porfira⁵³ s ukupno šest korištenih odvojenih lokacija (sl. 6), od kojih se svaka sastojala od dva do dvanaest individualnih položaja. Neki od tih položaja, pogotovo oni na području Sjeverozapadnog kamenoloma, poprilično su veliki i kompleksni.⁵⁴ Cijeli se kompleks kamenoloma prostirao na površini od oko 12 kvadratnih kilometara.⁵⁵

U okviru kamenoloma vadilo se nekoliko vrsta porfira (sl. 6): barem dva tipa crnog porfira (*porfido nero* i *porfido nero grafico*), dva tipa zelenog porfira različitih nijansi (*porfido verde egiziana* i *porfido verde oliva*), narančasto-crveni porfir (*porfido rosso laterizio*)⁵⁶ te, kao najvažniji, crveni porfir (*porfido rosso antico*) purpurne boje koji se pojavljivao u dvjema varijantama (s bijelim ili svijetloružičastim fenokristalima).⁵⁷ Sve su se vrste vadile tijekom razdoblja Rimskog Carstva, no samo je crveni porfir eksploatiran u velikim količinama.⁵⁸

⁵⁰ *Marmorata* je rimska četvrt u kojoj se pohranjivalo mnoštvo dopremljenih i još neiskorištenih blokova različitog kamena, a nalazila se na lijevoj obali Tibera ispod Aventina, između skladišta (*horrea*) i grčke četvrti (*Schola Graeca*). Današnja *Marmorata* bila je dio srednjovjekovne četvrti *Horrea*, a u antici je bila dio iskrcajne luke i veletrgovišta (*Emporium*) (C. M. Wells, *The Roman Empire*, Cambridge, Massachusetts 1995, 231; L. Richardson, *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome*, Baltimore 1992, 244, s. v. *Marmorata*). Kasnije, kada je *Marmorata* postala prenapučena, kameni blokovi su se smještali uz južnu obalu kanala koji je spajao Trajanovu luku, antički *Portus*, s Tiberom (Fant 2008, 130).

⁵¹ M. Allen, *Technique and Message in Roman Art*, u: B. E. Borg (ur.), *A Companion to Roman Art*, New Jersey 2015, 159.

⁵² Fant 2008, 129.

⁵³ Klemm – Klemm 2001, 635.

⁵⁴ Peacock – Maxfield 2007, 414.

⁵⁵ Del Bufalo 2018, 55.

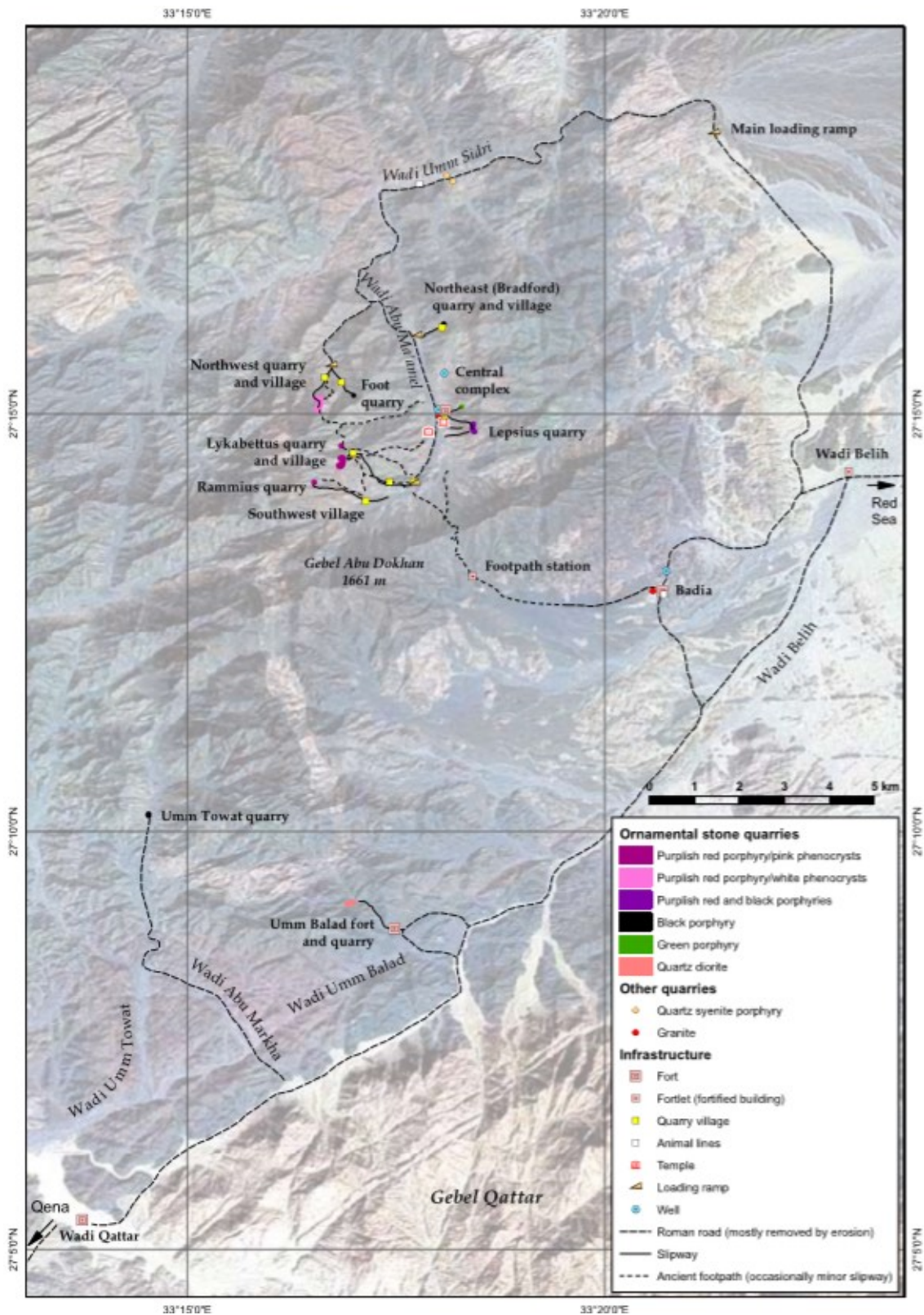
⁵⁶ B. J. Russell, *Gazetteer of Stone Quarries in the Roman World (Version 1.0)*, 2013, http://oxrep.classics.ox.ac.uk/docs/Stone_Quarries_Database.pdf (30. 11. 2019.). Dalje u bilješkama: Russell 2013a.

⁵⁷ Harrell 2017 (30. 11. 2019.).

⁵⁸ Russell 2013a (30. 11. 2019.).

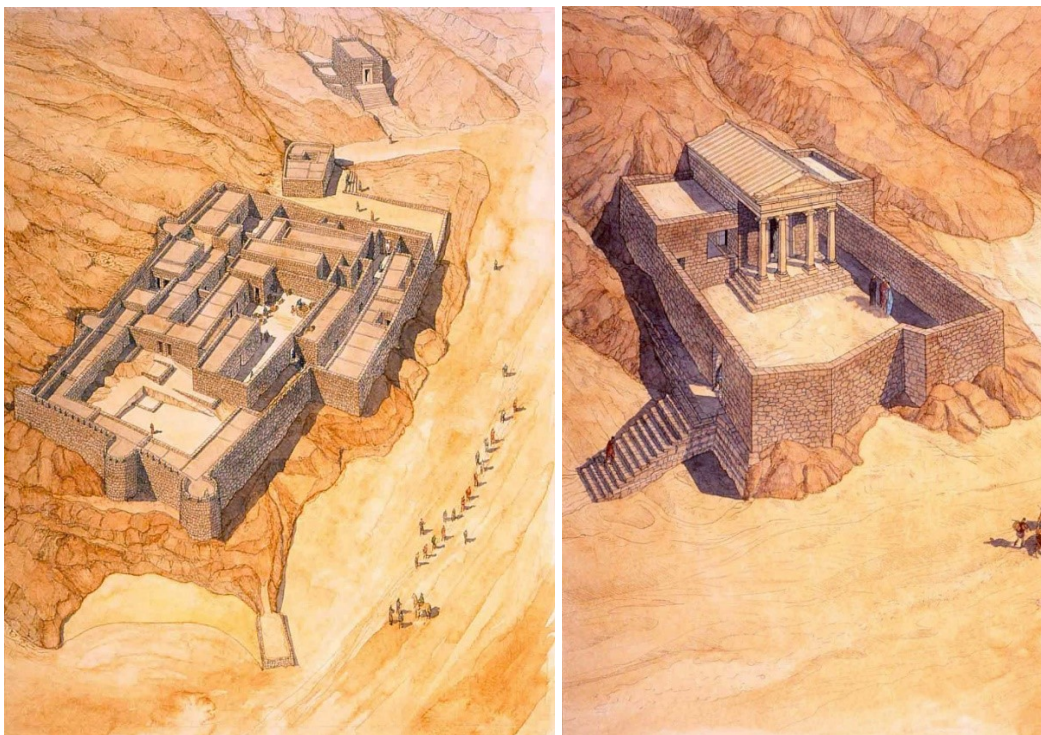
Slika 5 – Karta s prikazom kamenoloma u Egiptu korištenih od kasnog preddinastičkog razdoblja do srednjovjekovnog islamskog razdoblja (otprilike 3100. godine prije Krista – 1500. godine poslije Krista), kamenolom *Mons Porphyrites* označen je crvenom bojom (https://perstoremyr.files.wordpress.com/2010/07/egypt_ancient_quarries.jpg, 10. 3. 2020.)

Slika 6 – Karta kamenoloma *Mons Porphyrites* u Istočnoj egipatskoj pustinji s prikazom pojedinih lokacija i položaja te odabrane infrastrukture (navozi, ceste i dr.) (Harrell – Storemyr 2009, 40, sl. 28)

3. 1. Vađenje, primarna obrada i transport kamena

Na cijelom području kamenoloma vidljivi su znakovi ljudske aktivnosti, a fragmenti različitih vrsta porfira i drugog kamena rasuti su posvuda.⁵⁹ Uz pojedine lokacije na kojima se vadio kamen, kompleks je sadržavao i sedam kamenolomskih naselja, kao i izolirane kolibe rasprostranjene po čitavom prostoru kamenoloma koje su služile kao domovi radnicima i njihovim obiteljima. U središtu kompleksa nalazila se utvrda koja je bila sjedište administracije i vojske (sl. 7 – lijevo),⁶⁰ a sjeverozapadno od nje otkrivena je nekropola te zasebni ukopi.⁶¹ Pronađeni su i ostaci radionica za kovače i kamenoklesare, javnih termi te dvaju hramova posvećenih Izidi i Serapisu (sl. 7 – desno).⁶² Kamenolom je bio opremljen i složenom pratećom infrastrukturom – cestama, navozima, rampama, bunarima, manjim kamenim gomilama koje su služile kao prostorne oznake, odvojenim prostorima za životinje (eng. *animal lines*) te stražarskim kulama.⁶³

Slika 7 - Rekonstrukcija utvrde i Serapisova hrama, kamenolom *Mons Porphyrites* (autor: Jean-Claude Golvin, <https://jeanclaudegolvin.com/mons-porphyrtes/>, 12. 5. 2020.)

⁵⁹ Makovicky et al. 2016, 4.

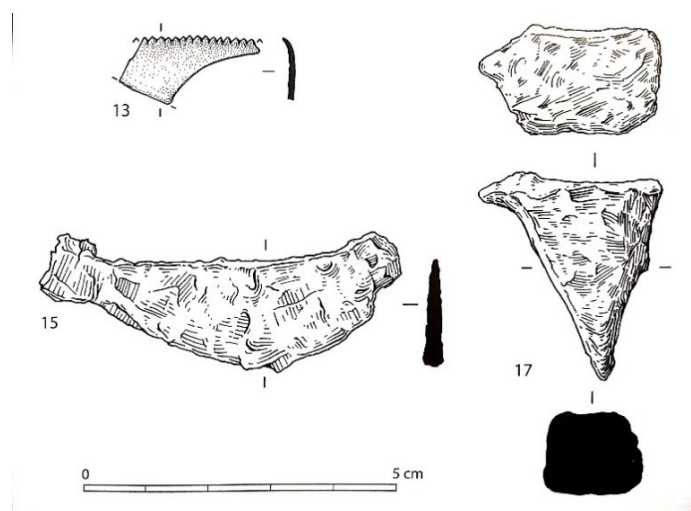
⁶⁰ Peacock – Maxfield 2007, 414.

⁶¹ Hirt 2010, 20.

⁶² El-Enen et al. 2018, 2393-2394.

⁶³ Peacock – Maxfield 2007, 414.

Različite faze vađenja i transporta porfira morale su uključivati vrhunski usavršenu tehnologiju, pogotovo kod velikih blokova pogodnih za izradu monolitnih ili segmentnih stupova, sarkofaga, skulptura, kada i drugih predmeta. Zanimljivo je naglasiti kako su, primjerice, zasebni dijelovi Konstantinovog stupa težili i do 45 tona, a čak i Plinije spominje da su kamenolomi crvenog porfira mogli osigurati blokove bilo kojih dimenzija, koliko god velike (Plin., *HN*, XXXVI, 11, 57). Dakle, mora se pretpostaviti da su rimski inženjeri i obrtnici nužno posjedovali i osnovna geološka znanja o kamenu.⁶⁴

Slika 8 – Fragmenti željeznih oštrica (13, 15) i mali željezni šiljak (17), kamenolom *Mons Porphyrites* (Maxfield 2007, 291, sl. 11.4.)

Tehnologija vađenja kamena pomoću klinova u Egiptu je razvijena moguće već i tijekom 26. dinastije, a svakako najkasnije do 30. dinastije, kroz ptolomejsko je razdoblje unaprijeđena, a vrhunac je dosegla u rimsko doba. Pritom su korišteni željezni alati, odnosno alati od čelika niže kvalitete,⁶⁵ budući da je za obradu tvrdih i čvrstih materijala poput porfira bio potreban dobro kaljen čelik.⁶⁶ Tijekom arheoloških istraživanja kamenoloma *Mons Porphyrites* otkriveno je vrlo malo metalnih nalaza, a među njima, nažalost, potpuno izostaju metalni alati specifično vezani uz rad u kamenolomu. Međutim, na obližnjem kamenolomu *Mons Claudianus*⁶⁷ pronađeni su ostaci bradvi,

⁶⁴ El-Enen et al. 2018, 2396.

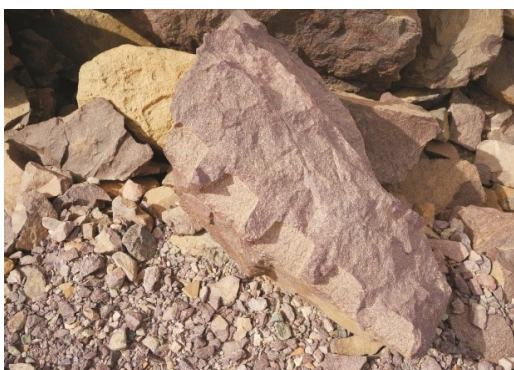
⁶⁵ Harrell – Storemyr 2009, 29.

⁶⁶ D. Wilson, *Born to the Purple*, <https://carnegiemnh.org/tag/imperial-porphyr/> (1. 2. 2020.)

⁶⁷ *Mons Claudianus* nalazi se oko 50 km južno od kamenoloma *Mons Porphyrites* i izvor je sivog granodiorita (*marmor Claudianum*) koji je najčešće korišten za stupove te se zbog česte upotrebe na Rimskom forumu naziva i *granito del foro* (D. Peacock, *The Roman Period (30 BC-AD 395)*, u: I. Shaw (ur.), *The Oxford History of Ancient Egypt*, Oxford 2000, 424).

sjekira, dlijeta, bušilica, čekića, šipki, poluga, kuka, kliješta, lopata i klinova te nema sumnje da se sličan raspon alata koristio i ovdje. Ipak, jedina potvrđena kategorija alata su male željezne oštrice (sl. 8).⁶⁸

Pri izvlačenju blokova kamena iz žive stijene, na površini je prvo isklesana linija rupa u obliku klinova (sl. 9 i 11). U rupe su se zatim umetali željezni klinovi koji su se zabijali sve dok se stijena nije razdvojila duž linije rupa. Tanki komadi željeza, takozvana „pera“, mogli su biti postavljeni na svaku stranu zabijenih klinova kako bi povećali bočnu silu (sl. 10). Pogreška koja se često ponavlja u popularnoj arheološkoj literaturi jest da su izdubljene rupe za klinove bile za drvene klinove koji bi se, kada se namoče, proširili i tako razdvojili stijenu. To zapravo ne može funkcionirati s obzirom na veličine, oblike, razmake i orijentaciju rupa. Drveni klinovi uspješno su korišteni u nekim modernim kamenolomima za vađenje tvrdog kamena, ali za njih su potrebne različite vrste rupa za klinove.⁶⁹

Slika 9 – Tragovi klinova u bloku crvenog porfira (d. bloka oko 40 cm), istočna staza koja vodi prema kamenolomu *Lykabettus*, lokalitet *Mons Porphyrites* (El-Enen et al. 2018, dodatni elektronski materijal, sl. S2)

Slika 10 – Primjer korištenja tehnike klina i pera za izdvajanje kamenih blokova (https://en.wikipedia.org/wiki/Plug_and_feather#/media/File:Plug_and_feathers_001.jpg, 3. 6. 2020.)

⁶⁸ V. Maxfield, *Metals and Metalworking*, u: D. Peacock – V. Maxfield, *The Roman Imperial Quarries. Survey and Excavations at Mons Porphyrites 1994-1998. Vol. 2: The Excavations*, London 2007, 288-289. Dalje u bilješkama: Maxfield 2007.

⁶⁹ Harrell – Storemyr 2009, 29.

Slika 11 – Rimska tehnologija vađenja tvrdog kamena. Gore: napušteni stup u kamenolomu *Mons Claudianus*, još uvijek pričvršćen za stijenu, s tragovima rupa u obliku klinova i urezanim žlijebom duž donjeg ruba. Sredina: kameni blok u kamenolomu Wadi Hammamat, s rupama za klinove i *pointillé* rupama. Dolje: klesano lice porfirne stijene u kamenolomu *Mons Porphyrites* gdje su blokovi vađeni u više slojeva (Harrell – Storemyr 2009, 27, sl. 17)

Još jedna inovacija u tehnologiji vađenja kamena koja se prvi put pojavila u Egiptu tijekom ptolomejskog razdoblja je takozvana tehnika „pointillé“ koja se i danas koristi (sl. 10 – sredina) za preciznije i kontrolirano odvajanje. Preko površine stijene kleše se ravna linija malih i plitkih rupa. Radnik potom čekićem udara dlijeto uzduž linije, od početka do kraja i nazad, sve dok se stijena ne rascijepi. Za odvajanje su se upotrebljavale i detonacije pomoću vatre, kao i poluge, vjerojatno željezne i drvene.⁷⁰ Prilikom vađenja monolitnih komada kamena za izradu stupova, blokovi bi još uvijek bili pričvršćeni za živu stijenu, dok bi ga radnici pokušavali što više zaokružiti prije odvajanja (sl. 10 – gore).⁷¹

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Fant 2008, 131.

Tijekom rimskog doba, a možda već i u ptolomejskom, osnovno sredstvo kopnenog prijevoza u kamenolomu bili su vagoni ili kola koje su vukli volovi (sl. 15),⁷² a mogli su prevesti blokove teške i do 210 tona.⁷³ Ova je metoda bila praktična zbog razgranate i dobro izgrađene mreže cesta, navoza i ukrcajnih rampi koje su povezivale kamenolome u pustinji s dolinom Nila (sl. 12, 13 i 14).⁷⁴ Rijeka Nil te njeni umjetno stvoreni kanali u većini su slučajeva služili kao idealne rute za otpremanje i transport teških kamenih tereta na velike udaljenosti, a kamen se do riječnih luka dopremao cestama dugim i preko 100 kilometara, kao što je slučaj i s kamenolomom *Mons porphyrites*.⁷⁵ Blokovi su se spuštali niz brdo kroz sustav kamenih navoza koji je povezivao kamenolome s glavnim ukrcajnim prostorom.⁷⁶ Tamo su se pripremali za daljnji transport dug preko 150 kilometara (ukupno oko sedam dana hoda) rimskim trgovačkim putom (kasnije nazvanim *Via porphyrites*) prema jugozapadu, do antičke luke *Kaivḗ* (*Maximianopolis*, današnja Qena) na Nilu. Do Dioklecijanovog vremena ova je cesta produžena i sjeveroistočno te su tako kamenolomi povezani i s velikom novoizgrađenom utvrdom i lukom Abu Sha'ar na Crvenom moru.⁷⁷ Na dijelu ceste koji je vodio prema Nilu na svakih 15 do 25 kilometara (što je odgovaralo otprilike danu hoda) nalazili su se utvrđeni bunari za opskrbu vodom (*hydreumata*), a izvan njih su bili prostori za životinje.⁷⁸ Cesta je bila opremljena i vojnim garnizonima (*praesidia/stationes*), a vojska koja se tamo nalazila bila je zadužena i za nadgledanje kamenoloma (sl. 12).⁷⁹ O gustom prometu svjedoče i ostaci cestovne infrastrukture, poput popločenih dijelova i vidljivih kolotruga (širine 2,13 – 3,35 m), te je evidentno da je ovuda prolazio iznimno težak teret.⁸⁰ Isto se, međutim, ne može reći za sjeveroistočni krak ceste koji vodi prema Crvenom moru, s obzirom da na tom dijelu nisu otkriveni bunari, cisterne, niti prostori za životinje. Svrha sjeveroistočne rute još je uvijek nepoznata te u arheološkoj literaturi o njoj postoje različita mišljenja.⁸¹

⁷² Harrell – Storemyr 2009, 32.

⁷³ Makovicky et al. 2016, 3.

⁷⁴ Harrell – Storemyr 2009, 32.

⁷⁵ Klemm – Klemm 2001, 631-632.

⁷⁶ El-Enen et al. 2018, 2393-2394.

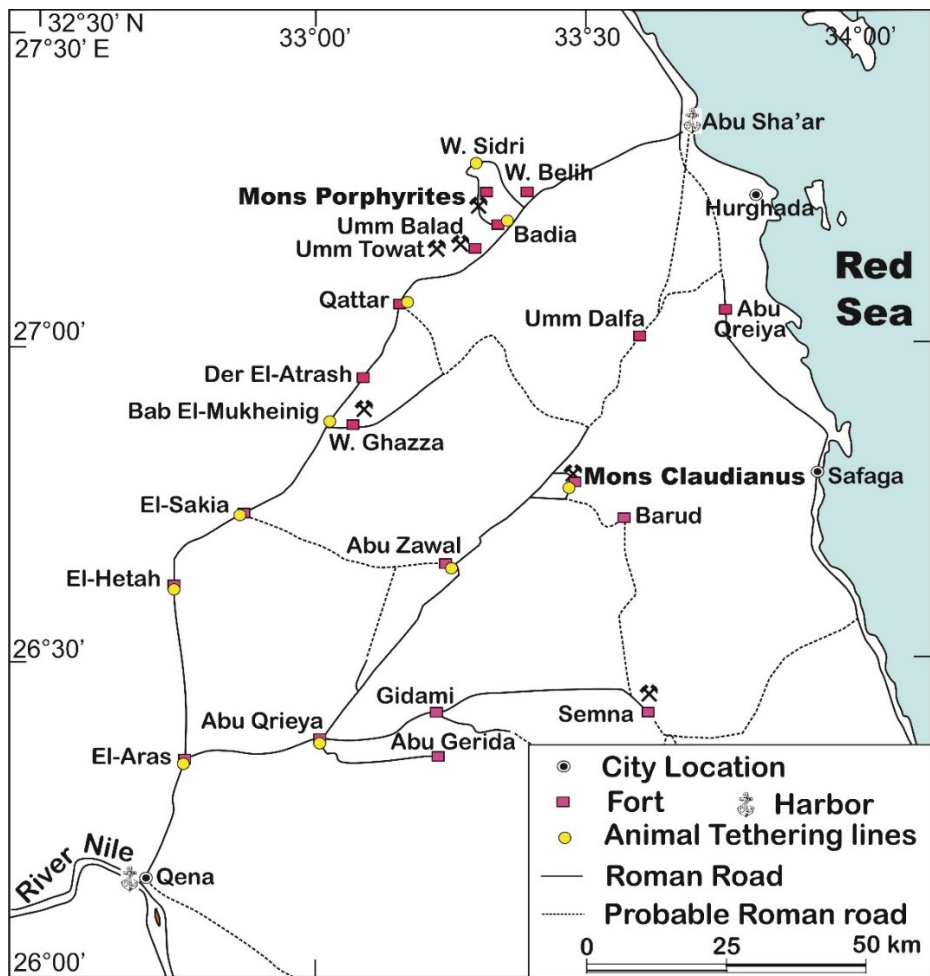
⁷⁷ M. Paprocki, *Roads in the Deserts of Roman Egypt: Analysis, Atlas, Commentary*, Oxford 2019, 157. Dalje u bilješkama: Paprocki 2019.

⁷⁸ Klemm – Klemm 2001, 635; L. Werner, *Via Porphyrites*, *Saudi Aramco World* 49, br. 6, 1998, <https://archive.aramcoworld.com/issue/199806/via.porphyrates.htm> (12. 5. 2020.).

⁷⁹ J. Gates-Foster, *The Eastern Desert and the Red Sea Ports*, u: C. Riggs (ur.), *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, Oxford 2012, 743.

⁸⁰ Paprocki 2019, 157-158.

⁸¹ *Ibid.*, 160-162.

Slika 12 – Karta središnjeg dijela Istočne pustinje s ucrtanom mrežom rimskih cesta te rimskim lukama, utvrdama i prostorima za životinje (El-Enen et al. 2018, dodatni elektronski materijal, sl. S1)

Slika 13 – Navoz koji se spušta 500 m s kamenoloma *Lykabettus* na lokalitetu *Mons Porphyrites* (Harrell – Storemyr 2009, 28, sl. 18)

Slika 14 – Dijelovi kamenoloma *Mons Porphyrites*, gore: kamenolom *Lykabettus* s radničkim naseljem i gornjim dijelom navoza, dolje lijevo: napušteni istrošeni bazen na jednoj od lokacija vadenja kamena, dolje desno: ukrcajna rampa sjeveroistočno od kamenoloma na stazi koja vodi u dolinu Nila (Harrell – Storemyr 2009, 41, sl. 29)

Nakon dolaska u luku *Kaivή*, porfirni bi blokovi na brodovima (*naves lapidariae*, sl. 16) Nilom putovali do Aleksandrije i Sredozemlja⁸² te, konačno, do Rima. U svim je razdobljima većina proizvoda u kamenolomima barem grubo obrađena na licu mjesta, a predmeti su povremeno bili i izrezbareni gotovo do završnog izgleda. Ta je praksa smanjivala masu kamena za transport, a njena je prednost i otkrivanje bilo kakvih neprihvatljivih nedostataka u kamenu prije odvoženja iz kamenoloma (sl. 17).⁸³ Danas je na lokalitetu *Mons Porphyrites* te uz rimsku cestu koja vodi do Nila čak moguće vidjeti hrpe odbačenog porfirnog materijala koji je tamo ostao vjerojatno nakon što bi teret ispao s kola zbog slomljenih osovina ili kotača.⁸⁴

⁸² Von Müller 2016, 177.

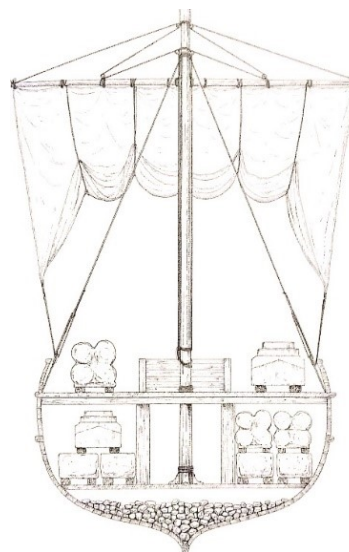
⁸³ Harrell – Storemyr 2009, 32.

⁸⁴ *Porphyre...* 2003, 29-30; *Porphyry history*, <https://milestoneimports.com/2011/10/25/porphyry-history/> (12. 5. 2020.).

Zanimljivo je da je tip proizvoda određivao mjesto njegova završetka (kamenolom, Aleksandrija ili Rim). Stupovi su kamenolom trebali napustiti gotovo potpuno dovršeni, finije klesanje i rezbarenje je moguće odrađeno u Aleksandriji prije slanja na brodove prema Rimu, a neki su proizvodi dovršeni ili čak potpuno isklesani u Rimu.⁸⁵ Primjerice, kamene oplate koje su se koristile za popločenja nisu bile grubo obrađene i rezane u kamenolomima, već u sekundarnim radionicama ili na samim gradilištima, jer su takvi komadi bili prekrhki.⁸⁶

Slika 15 - Crtež transporta kamena kolima (Bruno 2002, 188, sl. 12)

Slika 16 - Crtež presjeka lade s teretom (Bruno 2002, 188, sl. 13)

Slika 17 – Slomljena porfirna kada, Sjeverozapadni kamenolom, lokalitet *Mons Porphyrites* (El-Enen et al. 2018, dodatni elektronski materijal, sl. S2; Del Bufalo 2018, 167, kat. br. L20)

Proizvod je ostavljen jer je došlo do nepravilnosti i pucanja prilikom grubog klesanja, ali služi kao jedan od dokaza da su se predmeti prvo ugrubo obrađivali u kamenolomu, a onda završavali i polirali u Rimu.

⁸⁵ *Porphyre...* 2003, 29-30.

⁸⁶ Fant 2008, 133.

Polugotove ili gotove predmete u kamenolomu su radnici spuštali pomoću drvenih greda i konopa. Kako bi usporili spuštanje predmeta, vezali su ga konopima pričvršćenima na okomite elemente koji su se uglavnom sastojali od drvenih debla umetnutih u četverokutne šupljine raspoređenih na pravilnim udaljenostima uz cestu (sl. 18), ili, u slučaju kamenoloma *Mons Porphyrites*, od manjih kružnih suhozida koji su morali obavljati istu funkciju.⁸⁷ Za dekorativne kamene, koji su dolazili iz udaljenih dijelova pustinje, mukotrpan proces vađenja, obrade i transporta bio je opravdan njihovom iznimnom ljepotom i/ili simboličkim značenjem.⁸⁸ Međutim, važno je istaknuti da je egipatska pustinjska klima, iako vrlo suha, u prošlim vremenima bila ipak nešto gostoljubivija nego danas.⁸⁹

Slika 18 - Crtež rekonstrukcije sustava transporta kamenih predmeta pomoću konopa i greda (Bruno 2002, 185, sl. 8)

⁸⁷ M. Bruno, *Considerazioni sulle cave, sui metodi di estrazione, di lavorazione e sui trasporti*, u: M. De Nuccio – L. Ungaro (ur.), u: *I marmi colorati della Roma imperiale*, katalog izložbe (Trajanove tržnice, Rim, 28. 9. 2002. – 19. 1. 2003.), Rim 2002, 185. Dalje u bilješkama: Bruno 2002.

⁸⁸ Harrell – Storemyr 2009, 30.

⁸⁹ *Ibid.*, 32.

3. 2. Radnici u kamenolomu

Općenito je prihvaćeno da su radnici u kamenolomu *Mons Porphyrites* bili osuđenici – *damnati ad metalla*, bilo da se radilo o kršćanima ili nekršćanima, što potvrđuju antički izvori te nalaz željeznih okova rimskog tipa kojeg nije moguće datirati.⁹⁰ Kod ove teorije treba biti vrlo oprezan. James A. Harrell i Per Storemyr tvrde da su zločinci i ratni zarobljenici u kamenolomima generalno činili samo manji dio radnika koji se rijetko kretao u stotinama, a nikad u tisućama, ali je relativno malo bilo i visokokvalificiranih, slobodnih obrtnika kao primarne radne snage. Međutim, često je bio prisutan veći broj pomoćnog osoblja koje je bilo odgovorno za opskrbnu i transportnu logistiku te stražarske dužnosti.⁹¹

Odsutnost nalaza novca u kamenolomu *Mons Porphyrites* tijekom kasnog razdoblja (kasno 4. i rano 5. stoljeće), za koje nalazi keramike potvrđuju intenzivnu aktivnost, mogu upućivati na neplaćenu radnu snagu, među kojima je očito moralo biti i osuđenika. Problematično je što je broj dokumenata vezanih za kamenolom relativno mali te što i oni koji postoje nigdje ne spominju osuđenike, već se na popisima osoblja i plaća navode slobodni, plaćeni radnici.⁹²

Da se u radnike ulagalo vidljivo je i iz biljnih i životinjskih ostataka pronađenih na kamenolomu.⁹³ Zabilježeno je mnogo različitih vrsta žitarica, voća, povrća i začina, od kojih je velik udio „luksuznih namirnica“ (lješnjaci, orasi, bademi, breskve, nar, metvica, bosiljak, zeleno lisnato povrće itd.). Prehrana stanovnika je, dakle, bila daleko od onoga što je dostatno samo za preživljavanje, što upućuje na važnost kvalitete života radnika, iako sva hrana nije bila jednako dostupna svima te su vidljive i razlike u socijalnom statusu. Također, opskrba kamenoloma prehrambenim proizvodima se razlikovala kroz pojedina razdoblja te je, primjerice, u kasnom 4. i u 5. stoljeću primjetno smanjenje broja različitih vrsta te luksuznih namirnica.⁹⁴

⁹⁰ Peacock – Maxfield 2007, 427.

⁹¹ Harrell – Storemyr 2009, 34.

⁹² Peacock – Maxfield 2007, 427.

⁹³ Detaljnije vidi u:

M. van der Veen – H. Tabinor, *Food, Fodder and Fuel on Mons Porphyrites: the Botanical Evidence*, u: Peacock – Maxfield, *The Roman Imperial Quarries. Survey and Excavations at Mons Porphyrites 1994-1998. Vol. 2: The Excavations*, London 2007, 83-142. Dalje u bilješkama: Van der Veen – Tabinor 2007; S. Hamilton-Dyer, *Faunal Remains*, u: Peacock – Maxfield, *The Roman Imperial Quarries. Survey and Excavations at Mons Porphyrites 1994-1998. Vol. 2: The Excavations*, London 2007, 143-178.

⁹⁴ Van der Veen – Tabinor 2007, 115-116.

Međutim, treba spomenuti hagiografsku legendu poznatu kao *Pasiju Četvorice Okrunjenih* (*Passio Sanctorum Quattuor Coronatorum*) koju je zabilježio porezni pisar Porfirije,⁹⁵ vjerojatno u 6. stoljeću.⁹⁶ Tekst opisuje stradanje petorice kršćanskih kipara (Klaudija, Nikostrata, Sempronijana, Kastorija i Simplicija) u vrijeme Dioklecijanove vladavine. Car ih je, nakon što su se pokazali kao izvrsni majstori, poslao na *Mons Porphyrites* gdje su trebali izraditi niz porfirnih predmeta (stupove, lisnate kapitele, vaze s reljefom, skulpture). Kipari su sve završili vrlo uspješno, no zbog svoje su kršćanske vjere odbili izraditi jedino skulpturu boga Asklepija. Zbog toga su optuženi za svetogrđe i prakticiranje magije, bačeni u zatvor te nakon suđenja i odbijanja prinošenja žrtve bogu Sunca, živi zatvoreni u olovne lijesove te bačeni u rijeku. Iako se u tekstu spominje Panonija, danas je, upravo zbog spominjanja porfira i njegovog kamenoloma prihvaćeno da je mjesto radnje zapravo Egipat. Osim što govori o tamošnjoj prisutnosti kršćana, tekst također donosi korisne podatke o metodama obrade porfira, tipovima proizvoda koji su se naručivali te vremenu koje je bilo potrebno za njihovu izradu. Tako je primjerice, iz razgovora radnika vidljivo da je alat za obradu morao biti dobro kaljen, a zapisano je i da im je za izradu jednog stupa s „lisnatim“ kapitelima bilo potrebno tri mjeseca, dok je sljedeći takav stup bio gotov već za 26 dana.⁹⁷ Tijela svetaca su sredinom 9. stoljeća, u vrijeme pape Lava IV., prenesena u kriptu bazilike Četvorice Okrunjenih na Celiju u Rimu, koja je posvećena još u 6. stoljeću. Značajno je da tamo ona počivaju u ponovno upotrijebljenim antičkim porfirnim kadama (sl. 19 i kat. br. 33), što znači da je hagiografska tradicija koja je povezivala njihovo mučeništvo s ovim kamenom još u 9. stoljeću bila vrlo jaka te je Lav IV. očito potrošio puno energije i novca da im osigura upravo takva vječna počivališta.⁹⁸

Život u kamenolomima sigurno nije bio lagan, posebno u udaljenim pustinjskim kamenolomima, iako postoje izuzetci poput obližnjeg kamenoloma *Mons Claudianus*. U najaktivnijem razdoblju taj je kamenolom brojio oko 900 radnika, a hvalili su se kupaonicom i vinima uvezenima iz drugih dijelova Rimskog Carstva.⁹⁹ Za *Mons*

⁹⁵ D. Damjanović, *O ranokršćanskoj pasiji Četvorice Ovjenčanih (Passio ss. Quattuor Coronatorum)*, *Scrinia Slavonica* 9, 2009, 331, 345.

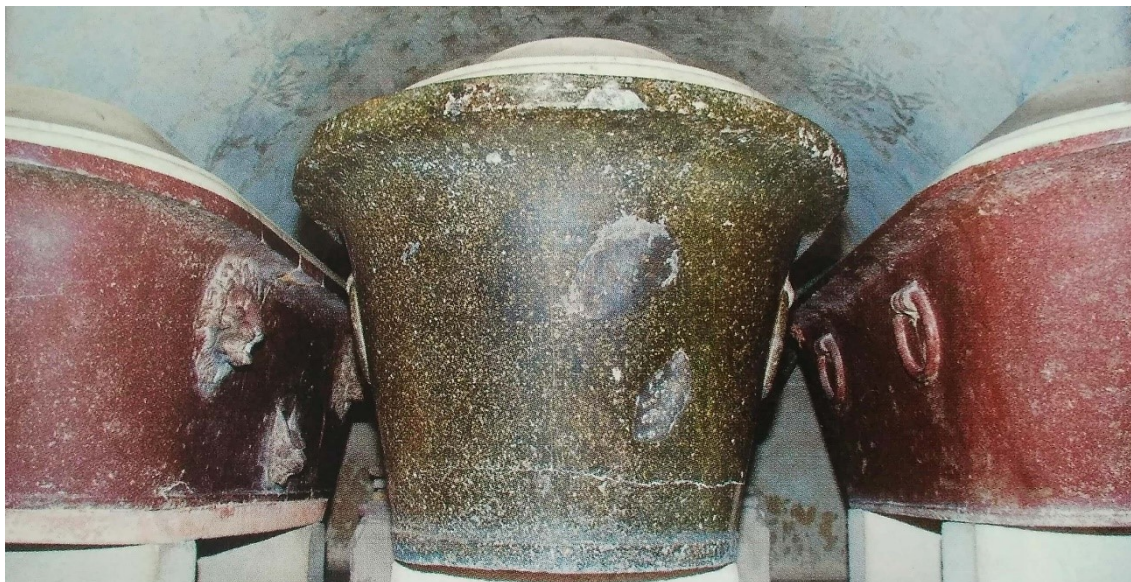
⁹⁶ Del Bufalo 2018, 79.

⁹⁷ Cjeloviti tekst Pasije objavljen je u Del Bufalovoj monografiji na latinskom, ali po prvi puta i s prijevodima na engleskom i talijanskom jeziku. Del Bufalo 2018, 65-68 (lat.), 69-72 (eng.), 303-306 (tal.).

⁹⁸ Del Bufalo 2018, 79-82.

⁹⁹ Harrell – Storemyr 2009, 34.

Porphyrites se pretpostavlja da je u Dioklecijanovo doba, jednom od najaktivnijih razdoblja kamenoloma, broj radnika dostizao i nekoliko tisuća.¹⁰⁰

Slika 19 – Porfirni sarkofazi *Četvorice Okrunjenih*, kriptna bazilike *Četvorice Okrunjenih*, Rim (Del Bufalo 2018, 161, kat. br. L1 i L2)

Iako su kamenolomi bili od najveće važnosti za državu i njenu elitu, bilo u dinastičkom i ptolomejskom Egiptu te kasnijem Rimu, posljednjih je godina među nekim znanstvenicima uočen trend umanjivanja uloge središnje državne kontrole kamenoloma u korist lokalnih i obiteljskih kontrola te klanskog poduzetništva.¹⁰¹ Ovu tvrdnju ipak treba uzeti s rezervom u slučaju kamenoloma *Mons Porphyrites*, budući da se radi o mjestu na kojem se vadi kamen specifične simboličke važnosti koji je nužno vezan uz careve. Iz tog je razloga teško zamisliti da bi ikakve aktivnosti vezane za kamenolom porfira carevi prepuštali slučaju i ostavili smanjenog nadzora te su svakako morali biti upoznati s glavnim poslovima njegova funkcioniranja.

¹⁰⁰ Del Bufalo 2018, 73.

¹⁰¹ Harrell – Storemyr 2009, 34.

4. Povijest upotrebe porfira

4. 1. Počeci upotrebe

4. 1. 1. Faraonski Egipat

Jedina mediteranska civilizacija koja je ostala imuna na široko rasprostranjeno simboličko institucionaliziranje purpurne boje bio je faraonski Egipat. Iako je egipatsku kulturu oduvijek krasilo bogatstvo unaprijed određenih znakova i simbola, purpurna boja među njima nije našla svoje mjesto te joj u vrijeme od oko 3000. do 332. godine prije Krista nije pridavano nikakvo metaforičko značenje. Faraoni je nisu prisvojili kao aspekt kraljevske i božanske moći vjerojatno zato što je kroz tisućljetnu egipatsku prošlost potpuno usavršen jedan od najvećih ikonografskih sustava u povijesti. Sukladno tome, logično je da porfirni nalazi iz ovoga razdoblja gotovo potpuno izostaju, a među onima koji i jesu poznati, njihovo porijeklo i dataciju uglavnom nije moguće sa sigurnošću preciznije utvrditi s obzirom na to da među stručnjacima postoje različita mišljenja.¹⁰² U mnogim slučajevima radi se o predmetima iz preddinastičkog razdoblja (oko 5500. – 3000. prije Krista)¹⁰³ i razdoblja Starog kraljevstva (III. – VIII. dinastija, oko 2686. – 2160. prije Krista),¹⁰⁴ no postoje nalazi i iz kasnijih razdoblja, iako su tada još rjeđi.¹⁰⁵

Plinije (Plin., *HN*, XXXVI, 19) navodi da je grobnica faraona Amenemhata III (Srednje kraljevstvo, XII. dinastija, 1818. – 1770. prije Krista)¹⁰⁶ sadržavala stupove izrađene od crvenog porfira,¹⁰⁷ što bi pretpostavljalo da se porfir počeo koristiti već u Srednjem kraljevstvu. U tom slučaju, kako se ranije teoretiziralo, industrijska eksploatacija porfira u rimsko doba izbrisala je tragove početaka njegova korištenja iz faraonskog doba, no upravo nedostatak nalaza pobija ovu hipotezu.¹⁰⁸

Većina arheologa danas smatra da su Egipćani, budući da su poznavali i ovladali tehnologijom obrade kamena, ponekad, očito iz praktičnih razloga, koristili komade raznog kamena iz obližnjih kamenoloma koje zapravo nisu smatrali pretjerano

¹⁰² Del Bufalo 2018, 13.

¹⁰³ *Kronologija staroegipatske povijesti*, Starapovijest.eu – Moderni magazin za staru povijest, Mladen Tomorad (ur.), <https://www.starapovijest.eu/kronologija-staroegipatske-povijesti/> (18. 4. 2020.).

¹⁰⁴ Ibid.

¹⁰⁵ *Porphyre...* 2003, 26.

¹⁰⁶ *Amenemhet III*, <https://www.britannica.com/biography/Amenemhet-III> (30. 3. 2020.).

¹⁰⁷ Del Bufalo navodi da se možda radi o pogrešci i zamjeni crvenog porfira s crvenim granitom iz Asuana.

¹⁰⁸ *Porphyre...* 2003, 26.

privlačnima.¹⁰⁹ Kamenolom koji je kasnije nazvan *Mons Porphyrites* (Gebel Abu Dukhan), jedini izvor crvenog porfira, u to vrijeme nije bio poznat te se pretpostavlja da je materijal, u rijetkim slučajevima korištenja, uziman sporadično i nasumično u obliku šljunka ili nepravilnih blokova koji su bili sadržani u nekim kasnijim geološkim formacijama.¹¹⁰

Zanimljivo je, ipak, istaknuti da P. Malgouyres i C. Blanc-Riehl spominju pojavu amuleta i perli od crvenog porfira već u prapovijesnim ukopima,¹¹¹ prema istraživanjima preddinastičkih ukopa koje je proveo W. M. Flinders Petrie.¹¹² Porfirni materijal sporadično se nalazio i u ukopima iz ranog dinastičkog razdoblja, što dokazuje nekoliko nalaza posuda, primjerice posuda u obliku krnjeg stošca ukrašena žljebovima s groblja B nekropole Umm El Qa'ab u Abidu (kat. br. 4), fragmenti još jedne takve posude pronađeni u grobnici Q 80 u Deir el-Ballasu te još dvije vaze za koje se smatra da su bile dijelom inventara grobnice faraona Džozera (Zoser, III. dinastija) u Sakari.¹¹³

Rijetke arheološke potvrde korištenja porfira u kasnijim razdobljima predstavlja perla iz doba XVIII. dinastije koju je u Deir el-Bahariju pronašao Édouard Naville,¹¹⁴ amulet u obliku žabe iz vremena XIX. dinastije koji se čuva u muzeju Metropolitan (kat. br. 1)¹¹⁵ te dvije glave nepoznatog porijekla. Prva prikazuje žensku osobu (moguće kraljevskog porijekla) i datira se u 9. – 7. stoljeće prije Krista ili u doba XXVI. dinastije (kat. br. 2), a druga mušku osobu te se također može datirati u vrijeme XXVI. dinastije, ali budući da među stručnjacima ne postoji konsenzus, moguće je da pripada i ptolomejskom razdoblju (kat. br. 3).¹¹⁶

¹⁰⁹ Del Bufalo 2018, 13-14.

¹¹⁰ *Porphyre...* 2003, 26.

¹¹¹ Ibid.

¹¹² W. M. Flinders Petrie – A. C. Mace, *Diospolis Parva: the cemeteries of Abadiyeh and Hu, 1898-9*, London 1901, 27.

¹¹³ *Porphyre...* 2003, 26.

¹¹⁴ Ibid.

¹¹⁵ D. Arnold, *An Egyptian Bestiary*, The Metropolitan Museum of Art Bulletin 52, br. 4, 1995, 34, kat. br. 37. Dalje u bilješkama: Arnold 1995.

¹¹⁶ Del Bufalo 2018, 13, 15, 101.

4. 1. 2. Ptolomejski Egipat

Većina modernih stručnjaka koja se bavila porfiro, počevši s pionikom R. Delbrueckom 1932. godine,¹¹⁷ slaže se da široka i raznovrsna upotreba ove vrste kamena za umjetničke svrhe započinje u ptolomejskom Egiptu. Dokaze o tome, međutim, nalazimo uglavnom u pisanim izvorima, dok je arheoloških nalaza, nažalost, vrlo malo. Iz toga razloga debata i dalje postoji – dio znanstvenika nije potpuno uvjeren u navedenu teoriju, osporava znatan broj pisanih izvora te smatra da nema apsolutne sigurnosti da je purpurnoj boji dodijeljeno posebno značenje svetog i kraljevskog na ptolomejskom dvoru, a kamoli porfiru.¹¹⁸

Izvori koji govore u prilog tvrdnji su primjerice Atenej iz Naukratisa (Ath., V, 197E – 198D) koji prenosi zapise Kaliksena s otoka Roda, autora iz ptolomejskog doba. Kaliksen u četvrtoj knjizi o Aleksandriji opisuje dionizijsku procesiju koju je u tom gradu priredio Ptolomej II. Filadelf, veliki pobornik purpurnog luksuza. Povorku su predvodili sileni u purpurnim plaštevima, dok se unutar nje nalazilo i, između ostalih, 120 mladića u purpurnim tunikama, 40 satira čija su tijela u nekim slučajevima bila premazana purpurnom bojom, kao i golema statua boga Dioniza odjevena u dugu purpurnu tuniku i s purpurnim ogrtačem na ramenima. Ovakvo obožavanje purpurne boje moglo bi upućivati i na korištenje porfira. Lukan u djelu *Pharsalia* (Luc., *Pharsalia*, X, 111 – 119) opisuje Kleopatrinu banketnu dvoranu u Aleksandriji, spominjući da se u bogatstvu dragocjenih mramora ističu i porfirni stupovi.

Rijetke arheološke nalaze iz ovoga doba čine statueta sokola iz muzeja Metropolitan u New Yorku (kat. br. 5), fragment skulpture egipatske kraljice iz muzeja Louvre u Parizu (kat. br. 6) te glava muškarca bez brade iz kolekcije zaklade Santarelli (kat. br. 8), za koju, međutim, datacija u kasnoptolomejsko doba¹¹⁹ nije sigurna. S druge strane, datacija zanimljivog posvetnog natpisa iz Pariza (kat. br. 7) u vrijeme prije 152. – 151. godine prije Krista jest sigurna, budući da se radi o proglasu koji su izdali članovi gimnazija u Theri gimnazijarhu Batonu, sinu Filonovu, za njegovu velikodušnost i posvećenost u obavljanju te javne službe.¹²⁰

¹¹⁷ R. Delbrueck, *Antike porphywerke*, Rim: L'Erma di Bretschneider, 2007. (faksimilni reprint) [1932.]. Dalje u bilješkama: Delbrueck 2007 [1932].

¹¹⁸ Del Bufalo 2018, 14.

¹¹⁹ Suprotno mišljenje je da pripada rimskom razdoblju.

¹²⁰ Del Bufalo 2018, 15.

Kao indirektan dokaz korištenja porfira u ptolomejsko vrijeme, R. Delbrueck je 1932. godine naveo naziv *opus alexandrinum* (sl. 20) koji podrazumijeva specifičnu vrstu dekorativnog popločenja s crvenim i zelenim porfirom. Autor je smatrao da naziv treba povezati s egipatskim gradom.¹²¹ S druge strane, D. Del Bufalo prenosi da se radi o pogrešci, budući da je 1987. godine Philippe Bruneau otkrio da se naziv odnosi na cara Aleksandra Severa (222. – 235.), tijekom čije se vladavine ova tehnika počela široko koristiti u Rimu.¹²²

Slika 20 - *Opus alexandrinum*, Rim, 4. stoljeće, Muzej Sveučilišta Pennsylvania (<http://www.ipernity.com/doc/laurieannie/24231285>, 18. 4. 2020.)

D. Del Bufalo nadalje ističe činjenicu da su primjeri popločenja za koje je korišten crveni porfir poznati i puno ranije, poput porfirnih fragmenata koji su pripadali nimfeju Neronove *Domus Transitoria* te njegovoj vili u Subiacu, kao i jednom od Kaligulinih brodova pronađenom u jezeru Nemi (sl. 21, kat. br. 11). Poznato je kako je Kaligula bio opsjednut helenizmom te je za gradnju svojih brodova kao modele koristio veličanstvene brodove Ptolomeja IV. Filopatora, a oni su također bili bogato ukrašeni raznobojnim kamenom, između ostalog i crvenim porfirom.¹²³

¹²¹ Delbrueck 2007 [1932], 36.

¹²² Del Bufalo 2018, 16.

¹²³ Ibid.

Slika 21 - Dio popločenja jednog od Kaligulinih brodova u tehnici *opus sectile*, otkriveno na dnu jezera Nemi, 1. stoljeće, Rim, Museo Nazionale (<http://www.thehistoryblog.com/archives/49292>, 18. 4. 2020.)

Priča o najzanimljivijem dokazu kojeg spominje R. Delbrueck,¹²⁴ a potom detaljno elaborira D. Del Bufalo, započinje trenutno izgubljenim koptskim rukopisom kojeg je krajem 19. stoljeća preveo Giuseppe Botti. Rukopis donosi podatke o topografiji grada Aleksandrije te spominje želju umirućeg Aleksandra Velikog da upravo tamo bude pokopan. Uz opis grobnice ukrašene raznobojnim mramorom i sarkofaga s njegovim imenom na poklopcu, navedeno je da je oko grobnice Aleksandra Velikog postavljeno nekoliko skromnijih porfirnih grobova – „sedmorice konjanika i njihovog vođe“, dakle, ukupno osam grobnica, odnosno sarkofaga. D. Del Bufalo smatra da bi ostala sedmorica trebali biti ptolomejski vladari, počevši s Ptolomejem I. Soterom.¹²⁵ Nadalje, na temelju

¹²⁴ Delbrueck 2007 [1932], 36-37.

¹²⁵ Iako se dio stručnjaka ne bi složio s ovom hipotezom zbog upitne vjerodostojnosti koptskog rukopisa, Del Bufalo smatra da ju ne treba odbaciti. Prvenstveno, u obzir dolazi datiranje rukopisa koje predlaže G. Botti, smatrajući da autora imenom *Khademon* treba identificirati s imenom *Khoeremon*, članom Aleksandrijskog muzeja (*Μουσείον τῆς Ἀλεξανδρείας*) u 80. godini prije Krista. S druge strane, Delbrueck je naveo da bi *Khademon* vjerojatnije mogao biti *Chairemon*, odgojitelj cara Nerona. Osim toga, povezanost Aleksandrove grobnice s grobnicama njegovih nasljednika spominje se u nekoliko izvora. Strabon piše o građevini nazvanoj *Sema*, dijelu palače koji je sadržavao grobnice „kraljeva i Aleksandra“ te spominje kako je Ptolomej (misléći na Ptolomeja I. Sotera) prenio Aleksandrovo tijelo i položio ga u grobnicu u kojoj i sada leži, samo što više nije u istom sarkofagu (XVII, 1, 8). Zenobije navodi da je u središtu grada Ptolomej IV. Filopator dao sagraditi građevinu pod imenom *Mnema* (*μνήμα οἰκοδομήσας*), koja se sada naziva *Sema* (*Σῆμα*), gdje je položio tijela svoje majke i predaka, ali i tijelo Aleksandra Makedonskog (Zen., *Proverbia*, III, 94). Lukan također potvrđuje međusobnu blizinu grobova Aleksandra i Ptolomejevića (Luc., *Pharsalia*, VII, 692 – 697), dok Svetonije piše o posjetu cara Augusta Aleksandrovom grobu, na kojem mu je ponuđen i posjet grobovima Ptolomejevića, što upućuje na mogućnost da se nalaze u blizini (Suet., *Aug.*, 18).

Danas se arheolozi uglavnom slažu da je tijelo Aleksandra Velikog, nakon što je preneseno u Aleksandriju, pokopano u građevini koju je dao sagraditi Ptolomej II. Filadelf. Nakon toga je uslijedila gradnja novog svetišta prema naređenju Ptolomeja IV. Filopatora, koji je tijela Aleksandra i svojih predaka smjestio zajedno u zasebni mauzolej, dok su grobnice kasnijih vladara postavljane postupno oko njega. Međutim, ako se uzme u obzir da koptski rukopis nije potpuno u krivu, problem je pitanje sudbine grobnica i sarkofaga jer mu još uvijek nedostaje potpuno siguran odgovor (Delbrueck 2007 [1932], 37; Del Bufalo 2018, 16-17).

povijesnih i umjetničkih poveznica, autor spominje mogućnost identifikacije porfirnih sarkofaga spomenutih u koptskom izvoru s carskim porfirnim sarkofazima iz dvorišta Arheološkog muzeja u Istanbulu (sl. 22).¹²⁶ Prema D. Del Bufalu, ti su sarkofazi tijekom 4. i 5. stoljeća zapravo ponovno upotrijebljeni, no pitanje njihove sudbine do toga vremena još uvijek ostaje bez odgovora.¹²⁷

Slika 22 - Porfirni carski sarkofazi, dvorište Arheološkog muzeja u Istanbulu (<https://www.pallasweb.com/deesis/imperial-porphry-tombs.html>, 20. 4. 2020.)

Prije svega, valja uzeti u obzir da je povijest svetišta s grobnicama prvih Ptolomejevića obilježena brojnim nedaćama – pljačkama, devastacijama i zanemarivanjima. Kod nekih od njihovih nasljednika, poput Ptolomeja XI. (107. – 88. prije Krista) i Kleopatre VII. (51. – 30. prije Krista), želja za luksuzom otišla je toliko daleko da im je bilo potpuno normalno ogoliti grobnice vlastitih predaka kako bi se domogli dragocjenih predmeta. Uz to, tijekom vladavine Aurelijana, a kasnije i Dioklecijana, pobune i građanski ratovi doveli su Aleksandriju na korak od potpunog uništenja, tako da se do kraja 4. stoljeća ostaci veličanstvene građevine nisu niti vidjeli.¹²⁸

¹²⁶ Više o sarkofazima i njihovoj kasnijoj upotrebi vidi u poglavlju „4. 2. 4. Konstantin i Bizantsko Carstvo“ te pripadajućim kataloškim jedinicama.

¹²⁷ Del Bufalo 2018, 17.

¹²⁸ Ibid., 18.

Vrlo je vjerojatno da je u tom kontekstu došlo i do zanemarivanja porfirnih sarkofaga Ptolomejevića, koje se očituje i ranije, budući da u biografijama rimskih careva nema niti jednog spomena o posjetima grobnicama Ptolomejevića, za razliku od Aleksandrove, koju je posjetilo nekoliko rimskih careva. Zbog ovakvih je događaja moguće da su sarkofazi uklonjeni s originalnog mjesta porijekla te konačno završili u rukama bizantskih careva i bili prilagođeni njihovim potrebama.¹²⁹

Ovu teoriju podupire i manja eksploatacija kamenoloma *Mons Porphyrites* krajem 4. i tijekom prve polovice 5. stoljeća, što je rezultiralo nedostatkom velikih blokova kamena od kojih bi se mogli izraditi monumentalni sarkofazi. Del Bufalo zbog toga smatra logičnim da su carevi, pokušavajući ostvariti želju da budu pokopani u purpurnom kamenu, iskorištavali odgovarajući postojeći materijal.¹³⁰

Umjetničke karakteristike sarkofaga u Istanbulu također odgovaraju hipotezi, budući da se po bogatstvu dekoracija i kvaliteti skulpturalne obrade jako razlikuju od sarkofaga Helene i Konstantine iz Vatikanskih muzeja, a iz približno su istog vremena. Vrlo je čudno da bi se vladari kojima je vlastita reprezentacija bila vrlo važna i koji su bili apsolutno fascinirani porfirom kao materijalom zadovoljili posljednjim počivalištima sa strogim linijama i površinama gotovo potpuno lišenima dekoracije, sarkofazima koji su, zapravo, „obični“. Nadalje, Del Bufalo spominje da sarkofazi oblikom i bojom podsjećaju na svečane perzijske šatore koji su bili u klasičnom obliku hrama, često s potpornim stupovima na četiri ugla (sl. 22 – drugi sarkofag slijeva), a cijenjene purpurne tkanine feničke proizvodnje činile su njihove krovove i zidove. Takvi su šatori među Grcima bili poznati od bitke kod Plateje (479. prije Krista), a njihovo je korištenje preuzeo Aleksandar Veliki te nakon njega i Ptolomejevići. Ti su se šatori upotrebljavali za posebne prilike, primjerice za raskošne svečanosti u čast vladaru i njegovim slavnim prethodnicima.¹³¹

Prema D. Del Bufalu, navedeni izravni i neizravni dokazi upućuju da je u ptolomejskom Egiptu moguće pretpostaviti svjesno korištenje crvenog porfira kao svetog i kraljevskog kamena, iako to arheološki nije potvrđeno. Međutim, malobrojnost predmeta od porfira iz ovoga doba treba objasniti pljačkama i ponovnoj upotrebi postojećeg materijala, što je

¹²⁹ Ibid.

¹³⁰ Ibid.

¹³¹ Ibid., 18-19.

najintenzivnije tijekom vladavine Konstantinovih nasljednika zbog smanjenja vađenja kamena iz kamenoloma i njegovog konačnog zatvaranja.¹³²

4. 2. Upotreba tijekom Rimskog i Bizantskog Carstva

Iako se korištenje porfira općenito najviše povezuje s Rimskim te potom Bizantskim Carstvom, primjetno je kako se ono razlikovalo u određenim razdobljima te se ne može reći da je porfir kao vrsta kamena bio jednako popularan od početaka Rimskog Carstva do razdoblja kasne antike i Bizantskog Carstva, kada je njegovo korištenje na vrhuncu. Apsolutno je opravdano tvrditi da porfir, kao i purpurna boja, poprima posebnu simboličku razinu tijekom rimskog doba, no zanimanje za ovaj materijal nije se dogodilo preko noći.¹³³ Postoje čak i periodi u kojima, čini se, nema međusobne korelacije između upotrebe purpurne boje i pripadajućeg kamena, sudeći po onome što je poznato prema pisanim izvorima i arheološkim nalazima. Povremeno se, zapravo, susrećemo s pojavom izostanka obilnog korištenja porfira, unatoč istovremenoj velikoj upotrebi purpurne boje.¹³⁴

Prilikom istraživanja najranijih primjera rimskog poznavanja i korištenja porfira potrebno se osvrnuti na antičko slikarstvo, odnosno pompejanske stilove. Prvi pompejanski stil koji prevladava u 2. stoljeću prije Krista u ovom je kontekstu najvažniji za istaknuti. Njegova je glavna karakteristika oslikavanje i modeliranje zida štukom s ciljem imitacije oplata od skupocjenih raznobojnih mramora, zbog čega se naziva i „inkrustacijskim“, dok figuralni prikazi izostaju.¹³⁵ U hramovima i drugim javnim građevinama Rimljani su za ukrašavanje zidova često koristili skupe uvezene mramore u raznim bojama. Obični građani nisu si mogli priuštiti takav trošak pa su svoje domove ukrašavali oslikanim imitacijama.¹³⁶ Izvršni primjeri ovog stila nalaze se u Samnitskoj kući u Herkulaneju (sl. 23) te u Kući Fauna u Pompejima (sl. 24).

¹³² Ibid., 19.

¹³³ *Porphyre...* 2003, 27.

¹³⁴ Više o purpurnoj boji i njenom korištenju u poglavlju: „5. 1. Simbolika purpurne boje“.

¹³⁵ P. J. E. Davies – W. B. Denny – F. F. Hofrichter – J. Jacobs – A. M. Roberts – D. L. Simon, *Jansonova povijest umjetnosti: zapadna tradicija*, drugo hrvatsko izdanje prema sedmom izdanju američkog izvornika [*Janson's History of Art: Western Tradition*, 2007], prev. O. Škarić – S. Kulenović, Varaždin 2013, 214.

¹³⁶ *Roman Wall Painting Styles*, Khan Academy, <https://www.khanacademy.org/humanities/ancient-art-civilizations/roman/wall-painting/a/roman-wall-painting-styles> (2. 5. 2020.)

Slika 23 - Zidni oslik u prvom pompejanskom stilu, Samnitska kuća, Herkulanej, kasno 2. stoljeće prije Krista (Kleiner 2016, 40)

Opisujući navedene oslike, Umberto Pappalardo navodi da njihovi dijelovi zaista imitiraju crveni porfir.¹³⁷ Istu ideju autor pronalazi i u oslicima Kuće grifona koja se nalazi ispod lararija flavijejske palače na rimskom Palatinu. Njeni oslici datiraju se na kraj 2. ili početak 1. stoljeća prije Krista, a imitacija porfira ovdje se pojavljuje i u okviru drugog pompejanskog stila.¹³⁸ Kao još jedan primjer Pappalardo spominje i carsku vilu u Pompejima gdje imitacija porfira u kombinaciji s crnim soklom čini donji registar oslika u trećem pompejanskom stilu iz posljednjeg desetljeća 1. stoljeća prije Krista.¹³⁹

Zanimljivo je istaknuti da prvi pompejanski stil nije izvorno rimskog porijekla, nego je zabilježen u grčkoj umjetnosti već krajem 4. stoljeća prije Krista te njegovo korištenje u republikanskim rimskim kućama predstavlja helenističke utjecaje koji će biti prisutni krajem 2. i tijekom ranog 1. stoljeća prije Krista.¹⁴⁰ Ako se na spomenutim oslicima zaista radi o oponašanju crvenog porfira, što zbog korištenja purpurne boje ostaje kao mogućnost, to bi značilo da je ova vrsta kamena bila prepoznata i u republikanskom Rimu, kamo je došla kao helenistički import. U tom je slučaju korištenje porfira i u

¹³⁷ U. Pappalardo, *The Splendor of Roman Wall Painting*, Los Angeles 2009, 18, 25. Dalje u bilješkama: Pappalardo 2009.

¹³⁸ *Ibid.*, 29–31.

¹³⁹ *Ibid.*, 124–125.

¹⁴⁰ F. S. Kleiner, *A History of Roman Art*, Boston 2016, 40.

ptolomejskom Egiptu moralo biti dovoljno široko rasprostranjeno i primjetno. Važno je napomenuti da za ovu teoriju nema dovoljno arheoloških dokaza u obliku porfirnih nalaza i tragova korištenja u kamenolomu porfira te je ovakvo razmišljanje za sada ostalo na razini hipoteze. Međutim, korištenje i prihvaćanje porfira i u carskom je Rimu odraz helenističkih utjecaja.

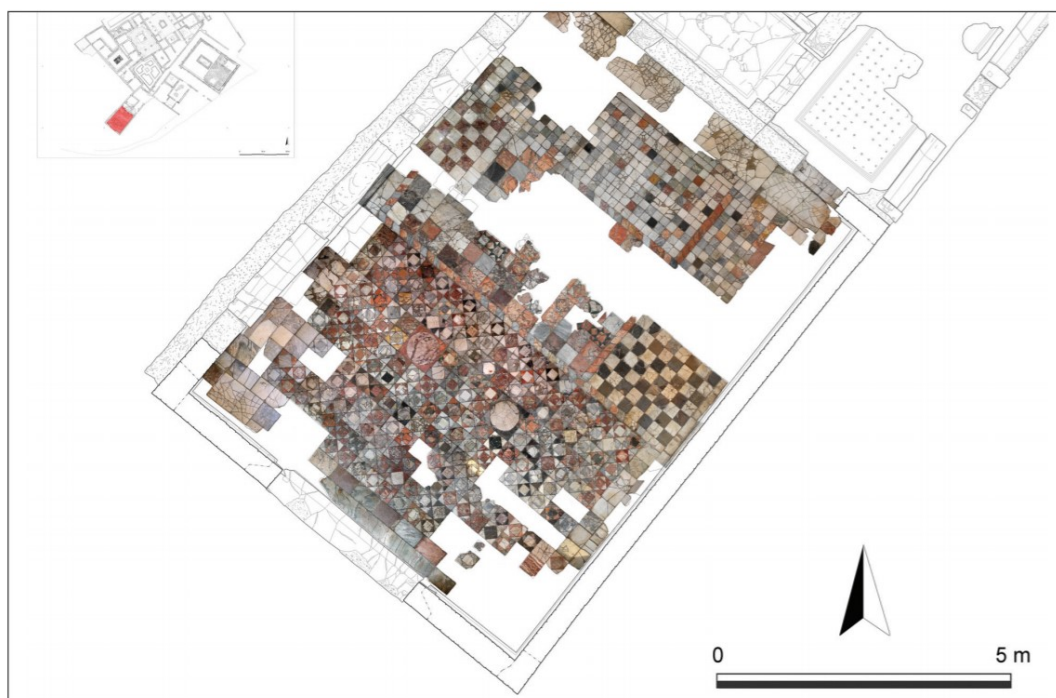
Slika 24 - Zidni oslik u prvom pompejanskom stilu, Kuća Fauna, Pompeji, 2. stoljeće prije Krista (<https://www.khanacademy.org/humanities/ancient-art-civilizations/roman/wall-painting/a/roman-wall-painting-styles>, 2. 5. 2020.)

4. 2. 1. Julijejsko-klaudijevska i Flavijejska dinastija

Tradicionalističku politiku cara Augusta valja promatrati u kontekstu rata s Markom Antonijem i Kleopatrom koji su prakticirali nošenje istočnjačkog purpurnog vladarskog ruha. Braneci rimski ponos, August se nameće kao promicatelj suzdržanih običaja staroga Rima (*ab antiquo*) te nastoji stvoriti odmak od istočnjačkih običaja i stvaranja Carstva na helenističkim temeljima. Iako nosi purpur, on za njega predstavlja poveznicu sa starim rimskim običajima, a ne oznaku vladara, raskoši i bogatstva. S druge strane, unatoč tome što je Egipat nakon osvajanja postao provincija pod izravnom carskom vlašću, a putovi do kamenoloma *Mons Porphyrites* i dalje ostali otvoreni, čini se da u Augustovo vrijeme nije bilo značajnijeg korištenja porfira. Ova vrsta kamena, kao ni purpurna boja, nisu imali veliku ulogu u Augustovoj samoreprezentaciji.¹⁴¹ Ta se činjenica očituje i u malom broju porfirnih nalaza koji se sa sigurnošću mogu pripisati njegovu vremenu. Među njima su glava muškarca iz vile Doria Pamphili u Rimu (kat. br. 9) koja prema kratko očišanoj

¹⁴¹ *Porphyre...* 2003, 27; Del Bufalo 2018, 20-21.

frizuri u vojničkom stilu pripada ranom Augustovom dobu, ili čak kasnorepublikanskom, dok portret princa koji se nalazi u Karlsruheu (kat. br. 10) možda prikazuje samog cara u mladoj dobi ili, prema suprotnom mišljenju, carevog unuka Gaja Cezara koji ga je trebao naslijediti.¹⁴² Ovom vremenu pripada i rekonstrukcija Kuće s reljefom Telefa u Herkulaneju, čije prostorije krasi bogata popločenja u tehnici *opus sectile*. Pritom je važno istaknuti *oecus* 46 s podnim popločenjem sastavljenim od žutog (*giallo antico*) i dokimijskog mramora (*pavonazzetto*) te zelenog (*porfido verde antico*) i crvenog porfira (sl. 25). Crveni se porfir, međutim, u Herkulaneju prilikom izrade *opus sectile* popločenja rijetko upotrebljavao, budući da je pronađena samo nekolicina komada,¹⁴³ što je u skladu s duhom vremena. Bez obzira na to, na istom je lokalitetu zanimljivo primijetiti očitovanje rimskog ukusa za raznobojni kamen u doslovnom smislu (tehnika *opus sectile*), kao i u ranije spomenutim imitacijama u obliku zidnih oslika u pompejanskim stilovima.

Slika 25 - Rekonstrukcija podnog popločenja, *oecus* 46, Kuća s reljefom Telefa, Herkulanej, Augustovo doba (Savalli – Pesaresi – Lazzarini 2015, 356, sl. 13)

¹⁴² Del Bufalo 2018, 102.

¹⁴³ A. Savalli – P. Pesaresi – L. Lazzarini, *Casa del Rilievo di Telefo and opus sectile at Herculaneum*, u: P. Pensabene – E. Gasparini (ur.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone: ASMOSIA X. Proceedings of the Tenth International Conference of ASMOSIA Association for the Study of Marble & Other Stones in Antiquity, Rome, 21-26 May 2012*, Rim 2015, 354-355. Dalje u bilješkama: Savalli – Pesaresi – Lazzarini 2015.

Kod Augustovih nasljednika situacija će biti drugačija, što dokazuje i stela Gaja Kominija Leuga koja pripada Tiberijevom dobu te predstavlja prvi spomen porfira i njegovo „otkriće“, iako je kao materijal, očito, bio poznat i ranije.¹⁴⁴ Od tada pa nadalje počinje se razvijati ukus i interes za obojeno kamenje i ležišta na egipatskom prostoru. Kaligula je očito purpurnoj boji pridavao veliku važnost čim je i njegov konj *Incitatus* imao purpurne prekrivače (Suet., *Calig.*, 55, 3), a čini se da je na sličnoj poziciji bio i porfir, budući da za vladavine ovoga cara dolazi do intenziviranja aktivnosti u kamenolomu. To potvrđuje i egipatski prefekt *Vitrasius Pollio* kojeg Plinije spominje kao osobu koja je za vrijeme cara Klaudija prva donijela porfirne skulpture u Rim kao „novinu“. Međutim, Plinije nadalje navodi da prefektov primjer kasnije nitko nije slijedio (Plin., *HN*, XXXVI, 11, 57), što je u suprotnosti sa svim ostalim dokazima u prilog korištenju porfira u ovom razdoblju. D. Del Bufalo prenosi da se zapravo najvjerojatnije radilo o daru kojeg su stanovnici Aleksandrije poslali caru, a on ga je prihvatio iz pristojnosti i poštovanja prema starim lokalnim običajima slavljenja vladara, iako je pritom morao biti oprezan zbog osjetljivosti Senata na bilo kakav oblik carskog kulta, pogotovo nakon što je za Kaligulu proveden *damnatio memoriae*. Prefekta kojeg spominje Plinije na poziciju je postavio upravo Kaligula pa se pretpostavlja da je materijal za te skulpture zapravo pribavljen u njegovo vrijeme. To bi imalo smisla i s obzirom na Kaligulin helenistički ukus. Da je interes za raskošne materijale, poglavito za obojeni kamen, bio vrlo izražen i na Klaudijevom dvoru, dokazuje i naziv kamenoloma *Mons Claudianus* koji se nalazi u blizini kamenoloma porfira – car je, dakle, svakako poticao vađenje kamena na oba kamenoloma.¹⁴⁵

Od sredine 1. stoljeća tradicija augustovske odmjerенosti počinje se mijenjati u korist helenističkog stila uslijed jakih kulturnih, umjetničkih i ideoloških utjecaja iz istočnih provincija, a ekscentrični običaji i dekadentan ukus gradova poput Pergama, Antiohije i Aleksandrije počinju služiti kao uzori. Vizualni jezik boja postaje sredstvo propagande i samopromocije te vidljive i opipljive legitimizacije careva, kako u tekstu, tako i u kamenu. Carska vizualna samoreprezentacija dosegla je novu razinu upravo za vrijeme Nerona. Unatoč postupnom rastu popularnosti porfira, nažalost ni iz vremena Augustovih nasljednika nije ostalo sačuvano mnogo, što odgovara i nalazima s kamenoloma *Mons*

¹⁴⁴ *Porphyre...* 2003, 27.

¹⁴⁵ Del Bufalo 2018, 21.

Porphyrites koji svjedoče o vađenju kamena u manjim razmjerima.¹⁴⁶ Čini se da se crveni porfir najviše koristio za geometrijske komade koji su, u kombinaciji s komadima od zelenog porfira i raznobojnih mramora te staklenom pastom, činili popločenja izvedena u tehnici *opus sectile*.¹⁴⁷ Takav je slučaj s popločenjem jednog od Kaligulinih brodova otkrivenom u jezeru Nemi (sl. 21, kat. br. 11) te popločenjima Neronovih palača *Domus Transitoria* (uništena u požaru 64. godine) i *Domus Aurea*, koja je imala i porfirne stupove. Moguće je da su upravo ti stupovi pokazatelj korištenja porfira u nešto većoj mjeri, no budući da je palača uništena nakon Neronove smrti, ostali su sačuvani samo u fragmentima, dok su ostali porfirni predmeti vjerojatno spašeni i ponovno iskorišteni.¹⁴⁸ Svetonije piše da je Neron i pokopan u porfirnom sarkofagu (Suet., *Ner.* 50, 1), što je moguće povezano s njegovim planovima za preseljenje u Aleksandriju.¹⁴⁹

Neronova moda „purpurne pompe“, međutim, nije trajala dugo pa se carevi iz dinastije Flavijevaca, Vespazijan i Tit, vraćaju tradicionalnim običajima te nisu skloni egzotičnom i ekscentričnom. Njihov je pak nasljednik, ujedno i posljednji Flavijevac, Domicijan, bio sličniji Neronu i prakticirao je istočnjački način prikazivanja vlastite moći. Njegova je palača također bila ukrašena porfirnim stupovima i popločenjima. Tadašnji rimski pjesnik Stacije u svadbenoj pjesmi za Lucija Aruncija Stelu i suprugu mu Violentilu opisuje raskoš njihovih bračnih odaja nabrajajući niz vrsta raznobojnog kamena te među njima spominje i porfir koji „često izaziva zavist kod lakonskog purpura i majstora bojenja iz Tira“ (Stat., *Silv.*, I, 2), a slično govori i o termama Klaudija Etruska koje je krasio „mramor intenzivnije purpurne boje od onih na finim tkaninama obojenim u Tiru“ (Stat., *Silv.*, I, 5). Prema tome, iako je arheoloških nalaza iz ovoga vremena vrlo malo te njihova datacija nije potpuno sigurna, antički izvori svjedoče o popularnosti i cijenjenosti porfira. Primjerice, moguće je da Domicijanovu vremenu pripada skulptura Minerve (kat. br. 12) koja je na Kapitolinski trg u Rimu postavljena krajem 16. stoljeća, iako bi prema R. Delbruecku ona ipak pripadala Hadrijanovom vremenu.¹⁵⁰ Dokaz omiljenosti porfira u 1. stoljeću svakako je i njegova rasprostranjenost, o kojoj svjedoče zdjela (kat. br. 13) i vaza

¹⁴⁶ Peacock – Maxfield 2007, 417.

¹⁴⁷ *Porphyre...* 2003, 28.

¹⁴⁸ Peacock – Maxfield 2007, 417.

¹⁴⁹ *Porphyre...* 2003, 28.

¹⁵⁰ Delbrueck 2007 [1932], 69-70; Del Bufalo 2018, 86, kat. br. S10.

(kat. br. 14) pronađene u arheološkim istraživanjima Bagrama u dalekom Afganistanu,¹⁵¹ kao i nalazi iz rimske utvrde Richborough te rimske vile Rivenhall u Velikoj Britaniji.¹⁵²

U svakom slučaju, krajem vladavine Flavijevaca u Rimu završava proces prihvaćanja porfira koji je započeo s Neronom. Vladari i najviši slojevi aristokracije u većim razmjerima počinju percipirati simboličku vrijednost ovog kamena kao znaka vladarske raskoši i luksuza. Od tada pa nadalje, porfir postaje prepoznatljiv.¹⁵³

4. 2. 2. Adoptivni carevi i dinastija Severa

Trgovina purpurnom bojom u Rimu 2. stoljeća bila je na vrhuncu, a njena upotreba nije bila toliko kontrolirana pa su je koristili gotovo svi društveni slojevi, iako je carski dvor i dalje prednjačio. Tada je, logično, znatno porasla i upotreba porfira – gradilo se sve više, skulpture i arhitektonski elementi od ove vrste kamena postali su sve traženiji (velika količina komada kamena korištenih u te svrhe bila je monolitna),¹⁵⁴ a porfirna moda odrazila se na nizu projekata. U Istočnoj egipatskoj pustinji izgrađene su nove ceste opremljene vojnim garnizonima (*stationes*) i bunarima za opskrbu vodom (*hydreumata*), dok su se na kamenolomima otvarale nove lokacije za vađenje kamena, uvozili robovi i radnici te proširivali rezidencijalni kompleksi radničkih naselja. U ovo je doba, kroz određivanje hijerarhije i odgovornosti pojedinaca, definitivno uspostavljen plan rada i upravljanja velikom industrijom kamena.¹⁵⁵

Iz razdoblja 2. stoljeća općenito postoji nekoliko primjera porfirnih nalaza koje sa sigurnošću nije moguće pobliže datirati, poput skulpture carice orantice iz muzeja Louvre (kat. br. 21) koja zbog virtuoznosti obrade kamena predstavlja jedan od najljepših primjera porfirnih skulptura, ali i skulptura oranata općenito. Krajem 18. stoljeća skulptura je postavljena u Egipatsku sobu Vile Borghese u Rimu, gdje su je flankirala dva porfirna jonska stupa, dok je ispred nje stajala porfirna kada (sl. 26).

¹⁵¹ Del Bufalo 2018, 140.

¹⁵² D. F. Williams, *Imperial Porphyry in Roman Britain*, u: D. Matetić Poljak – K. Marasović (ur.), *ASMOSIA XI, Interdisciplinary Studies on Ancient Stone, Proceedings of the XI International Conference of ASMOSIA, Split, 18 – 22 May 2015*, Split 2018, 438. Dalje u bilješkama: Williams 2018.

¹⁵³ Del Bufalo 2018, 22.

¹⁵⁴ Del Bufalo 2018, 22-23; Peacock – Maxfield 2007, 420.

¹⁵⁵ *Porphyre...* 2003, 29; Del Bufalo 2018, 23.

Slika 26 - Charles Percier, Pogled na Egipatsku sobu vile Borghese, Bibliothèque de l'Institut de France, Pariz, kraj 18. stoljeća (*Porphyre...* 2003, 59, sl. 22) / Porfirna kada i skulptura carice orantice flankirana dvama jonskim stupovima, Muzej Louvre, Pariz, 2. stoljeće (<https://photos.joetourist.ca/louvre/h2FE61633#h2fe61633>, 21. 5. 2020.)

Nadalje, u ovu skupinu ubrajamo i bistu u vojničkoj odori kojoj je u 3. stoljeću pridodan mramorni portret cara Karakale (kat. br. 25) te nekolicinu posuda koje dokazuju visoke dosege porfirnih predmeta umjetničkog obrta (kat. br. 27 – 30). Rimsku urnu u obliku situle iz muzeja Metropolitan (kat. br. 29) teško je preciznije datirati te bi ona mogla pripadati i dosta ranijem vremenu (1. stoljeće prije Krista – rano 2. stoljeće), no smatra se jednom od najljepših i najbolje očuvanih antičkih porfirnih posuda, s očuvanom originalnom poliranom površinom i tragovima pepela pokojnika.¹⁵⁶ Ova je urna gotovo identična jednoj od posuda iz skupine „Svadba u Kani“¹⁵⁷ (sl. 27) koja se čuva u riznici

¹⁵⁶ *Recent Acquisitions: A Selection: 2012–2014*, The Metropolitan Museum of Art Bulletin 72, br. 2, 2014, 11. Dalje u bilješkama: *Recent Acquisitions...* 2014.

¹⁵⁷ Skupina tradicionalno predstavlja posude za koje se vjeruje da su zaista bile među šest kamenih posuda na svadbi u Kani Galilejskoj te da su sadržavale vodu koju je Isus pretvorio u vino (Iv 2, 6-9). Međutim, Fernand de Mély govori o 35 kamenih vaza od ahata, alabastra, mramora, travertina i porfira (porfirnih je bilo najmanje) raštrkanih diljem srednjovjekovnih samostana koje su se štovale kao relikvije. Detaljnije o temi vidi u: F. de Mély, *Vases de Cana*, Monuments et mémoires de la Fondation Eugène Piot 10, br. 2, 1903, 145-170; *Porphyre...* 2003, 80-82, kat. br. 15; C. J. Hahn, *Issues in the Making and Meaning of Reliquaries, 400-circa 1204*, Penn State University Press, University Park, Pennsylvania, 2012.

katedrale u Angersu te ju također nije moguće precizno datirati. Obje posude vjerojatno potječu iz aleksandrijskih radionica, iako bi vrlo lako mogle biti i djelo doseljenog obrtnika nastalo u Rimu.¹⁵⁸

Slika 27 - Lijevo: Urna iz muzeja Metropolitan u New Yorku (*Recent Acquisitions...* 2014, 11); desno: posuda iz skupine „Svadba u Kani“ iz Angersa (Del Bufalo 2018, 137, kat. br. V6)

Zanimljiv je i poklopac sarkofaga iz crkve svetog Petra u Rimu (kat. br. 31) koji vjerojatno potječe iz Hadrijanovog mauzoleja, a u crkvi je inkorporiran u krsni zdenac. Masivno postolje za kadu (*trapezophoros*) iz muzeja Metropolitan (kat. br. 32) čini polovicu para nosača koji su vjerojatno stajali u nekom od velikih kompleksa carskih termi. Predmet služi kao primjer bogatstva rimske carske skulpture u njenim vrhuncima te je ujedno najraskošniji od porfirnih nalaza ove muzejske zbirke.¹⁵⁹ Ovom razdoblju također pripada veliki porfirni bazen (*labrum*) iz veličanstvene okrugle dvorane (*Sala rotunda*) Vatikanskih muzeja (kat. br. 34). Važno je naglasiti da se ne radi o *Neronovom porfirnom bazenu (kadi)*, kako se još uvijek spominje u dijelu literature i internetskih stranica, budući da je predmet trenutno datiran u 2. – 3. stoljeće.¹⁶⁰

¹⁵⁸ *Recent Acquisitions...* 2014, 11; Del Bufalo 2018, 137-138, kat. br. V6 i V7.

¹⁵⁹ *Porphyry support for a water basin*, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/256126> (20. 5. 2020.)

¹⁶⁰ Del Bufalo 2018, 174-175, kat. br. L60; *Round Hall*, <http://www.museivaticani.va/content/museivaticani/en/collezioni/musei/museo-pio-clementino/sala-rotonda/sala-rotonda.html> (21. 5. 2020.)

4. 2. 2. 1. Trajan

Porast upotrebe i proizvodnje predmeta od porfira može se povezati i sa svjesnom težnjom razvijanja Carstva prema temeljitijim autokratskim načelima. Dotadašnje tradicionalno ograničavanje vizualnog prikazivanja carske moći polako je nestajalo Trajanovom ekspanzionističkom politikom. Predstavljajući se kao novi Aleksandar Veliki, Trajan je shvaćao potrebu da pohode na istok poprati odgovarajućom ideološkom propagandom. Vratio je u modu „povlastice“ helenističkih vladara s idejom da tako napravi nužne promjene u načinu prikazivanja carskog. Znao je da purpurnu boju, bilo u tekstilu ili kamenu, može jako dobro iskoristiti kao politički instrument.¹⁶¹ Dokaz porasti eksploatacije kamenoloma *Mons Porphyrites* u ovo vrijeme potvrđuje i Trajanov natpis iz 113. godine na arhitravu tamošnjeg Izidinog hrama.¹⁶²

Jedan od vojnih uspjeha koji je Trajan planirao proslaviti uz pomoć porfira svakako je pobjeda nad Dačanima, odnosno posljednji pohod iz 106. godine. Uz nju vežemo pet skulptura nadnaravne veličine koje prikazuju zarobljene Dačane (kat. br. 16 – 20). Tri se skulpture danas nalaze u Firenci, a dvije u Parizu. Pretpostavlja se da je skulpture iz Firence 1507. godine u Rimu pronašao arhitekt Antonio da Sangallo prilikom gradnje crkve Gospe od Loreta, na čijoj su lokaciji vjerojatno bili propileji za pristup Trajanovom forumu sa sjeverne strane. Skulpture iz Pariza vjerojatno pripadaju istoj skupini,¹⁶³ no zbog lošije su tehnike izrade vjerojatno nešto ranije od onih iz Firence, na kojima se pak očituje mekša obrada draperije i forme koje dokazuju poznavanje i ovladavanje materijalom.¹⁶⁴ Zbog skulptura Dačana s Trajanovog foruma koje su izrađene od kararskog (*lunense*) i dokimijskog mramora (*pavonazetto*), moguće je da su njihovi ekvivalenti od porfira pripadali istom kompleksu.¹⁶⁵ Štoviše, porfirni Dačani možda su krasili tzv. *porfirni portik* (*Porticus Porphyreticae* – SHA, *Prob.* 2, 1; CIL XV.7191¹⁶⁶), čije je ime vezano za upotrebu porfirnih stupova u strukturi portika¹⁶⁷ ili za postojanje

¹⁶¹ Del Bufalo 2018, 21, 23.

¹⁶² *Porphyre...* 2003, 28; Peacock – Maxfield 2007, 417.

¹⁶³ *Porphyre...* 2003, 48-51, kat. br. 5 i 6.

¹⁶⁴ *Catalogo delle opere*, u: M. De Nuccio – L. Ungaro (ur.), *I marmi colorati della Roma imperiale*, katalog izložbe (Trajanove tržnice, Rim, 28. 9. 2002. – 19. 1. 2003.), Rim 2002, 333-335, kat. br. 31. Dalje u bilješkama: *I marmi colorati...* 2002.

¹⁶⁵ *Porphyre...* 2003, 50, kat. br. 6.

¹⁶⁶ Na natpisu se spominje *foro Traiani in purpuretica*.

¹⁶⁷ S. B. Platner, *A Topographical Dictionary of Ancient Rome*, by Samuel Ball Platner, Completed and Revised by Thomas Ashby. London 1929, s. v. *Forum Traiani*. Dalje u bilješkama: Platner 1929.

porfirnih skulptura. Međutim, točnu količinu porfira te u kojim je sve oblicima bio uključen u izgradnju portika nažalost nije moguće utvrditi. Uz porfir, kompleks Trajanova foruma bio je opremljen s još nekoliko vrsta egipatskog kamena, poput granodiorita s kamenoloma *Mons Claudianus* te asuanskog granita.¹⁶⁸

Zanimljiv su nalaz iz ovoga vremena stupovi s portretnim bistama Nerve i Trajana (kat. br. 15) čije je mjesto pronalaska nepoznato. Prvi put su zabilježeni krajem 16. stoljeća kada su, uz porfirne stupove s prikazima tetrarha iz 4. stoljeća koji su trenutno u Vatikanskoj knjižnici (kat. br. 49), kupljeni za kolekciju Altemps u Rimu. Iako su prividno slični, dva para stupova ne bi trebalo uspoređivati jer se razlikuju ikonografski i po vremenu nastanka. Čini se da globusi na kojima počivaju biste ne evociraju svevladarstvo, već božanstvenost i vladarsku moć, a njihova je prisutnost dobro posvjedočena na novcu cara Augusta, Nerona, Vitelija, Galbe, Tita i Trajana (sl. 28). Poznato poprsje Komoda kao Herakla također se temelji na ovom predlošku. Možda bi i ovi stupovi mogli imati veze s Trajanovim porfirnim portikom,¹⁶⁹ dok D. Del Bufalo, na temelju istog stila, veličine te petrografskih karakteristika kamena, smatra da bi ih trebalo svrstati u istu skupinu kao i bistu iz Vatikanskih muzeja koja možda prikazuje Konstantina II (sl. 29, kat. br. 62). Autor nadalje navodi da je stupova ukupno moglo biti više te ih na temelju renesansnog prikaza (sl. 30) povezuje s fontanom koja se nalazila u atriju stare bazilike svetog Petra u Rimu.¹⁷⁰ Međutim, problematično je to što crtež prikazuje samo jedan stup ovoga tipa te što opisi ove građevine iz razdoblja renesanse i baroka uglavnom ne spominju postojanje više takvih stupova.¹⁷¹

Slika 28 - Sestercij cara Trajana, portret cara / alegorija Providnosti drži žezlo i oslanja se na stup, pokazujući na globus pod nogama, 116. – 117.

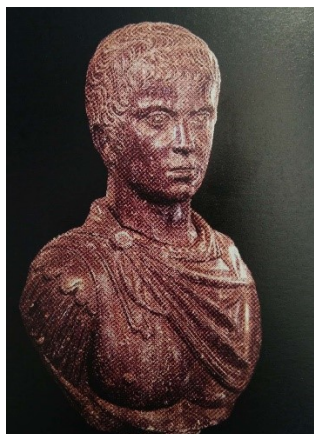
(<https://www.coinarchives.com/a/results.php?results=250&search=Trajan+AND+Sestertius>, 23. 5. 2020.)

¹⁶⁸ Peacock – Maxfield 2007, 420.

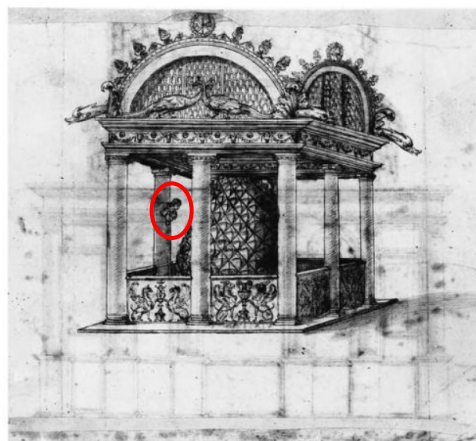
¹⁶⁹ *Porphyre...* 2003, 51-53, kat. br. 7-8.

¹⁷⁰ Del Bufalo 2018, 124, kat. br. B17.

¹⁷¹ *Porphyre...* 2003, 53-54, kat. br. 7-8.

Slika 29 - Bista Konstantina II (?), Vatikanski muzeji, Rim, 4. stoljeće (Del Bufalo 2018, 124, kat. br. B17)

Slika 30 - Simone Pollaiuolo (Il Cronaca, 1457. – 1508.), crtež fontane (*Cantharus*) s brončanim češerom (*Pigna*) u atriju stare bazilike sv. Petra, Galerija Uffizi, Firenca (<https://www.roger-pearse.com/weblog/2015/02/16/the-fountain-of-the-pine-cone-outside-old-st-peters-in-rome/>, 23. 5. 2020.)

4. 2. 2. 2. Hadrijan

Vizualni potencijal porfira vrlo je dobro razumio i car Hadrijan te ga nije koristio samo kako bi zadovoljio svoj istančani osjećaj za umjetnost, već i kako bi utjelovio principe klasične kulture, budući da se predstavljao kao njen najveći zagovaratelj i tumač. Napustivši osvajačke pretenzije svog prethodnika, Hadrijan započinje s „helenističkom kulturnom revolucijom“, pri čemu je ipak zadržana autentičnost rimskog duha. Kao glavni uzori tražit će se slavni estetski kanoni grčke i egipatske civilizacije (primjerice aleksandrijske radionice) te imitirati orijentalni stil i arhajska ljepota. Od porfira će se u obilju proizvoditi arhitektonski dijelovi, posebice monolitni stupovi¹⁷² i podna popločenja u tehnici *opus sectile*, zatim skulpture, kade i sarkofazi, kao i manji predmeti umjetničkog obrta.¹⁷³ Primjerice, poznato je da je Hadrijan darovao čak 90 porfirnih stupova za izgradnju gimnazija u Smirni, a o velikoj potražnji za stupovima svjedoče i ostaci u kamenolomu *Mons Porphyrites*. Čini se da je vađenje monolitnih komada kamena za stupove tada bio jedan od glavnih ciljeva njegova rada.¹⁷⁴ O povećanoj aktivnosti u

¹⁷² Tijekom Hadrijanove vladavine općenito je porasla upotreba monolitnih stupova od raznobojnog kamena.

¹⁷³ Del Bufalo 2018, 24.

¹⁷⁴ *Porphyre...* 2003, 28-29; Peacock – Maxfield 2007, 420; Del Bufalo 2018, 24.

kamenolomu svjedoči i Hadrijanov natpis nastao posvećenjem tamošnjeg Serapisova hrama.¹⁷⁵

Hadrijan je, dakako, i za opremanje svoje slavne vile u Tivoliju iskoristio porfir te je ova vrsta kamena tamo prisutna u podnom popločenju izvedenom u tehnici *opus sectile* (sl. 31).¹⁷⁶ Uz ostale vrste raznobojnog kamena dopremljenih iz brojnih dijelova Carstva, porfir je krasio i Panteon, hram svih bogova, u kojem je upotrijebljen za podna popločenja i zidne oplata (sl. 32).¹⁷⁷

Slika 31 - Podno popločenje u tehnici *opus sectile*, Hadrijanova vila, Tivoli, 125. – 134. ([https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Opus_sectile_pavement,_Hadrian%27s_Villa,_Tivoli_\(14924915416\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Opus_sectile_pavement,_Hadrian%27s_Villa,_Tivoli_(14924915416).jpg), 25. 5. 2020.)

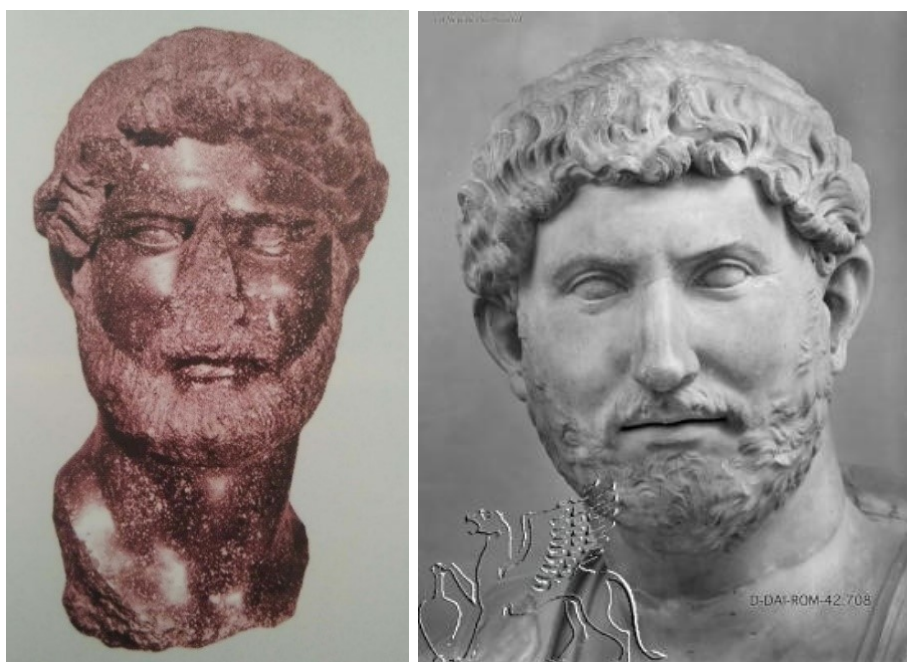
Slika 32 – Podno popločenje izvedeno od bijelog mramora, žutog numidijskog mramora (*giallo antico*), sivog granita i crvenog porfira iz Egipta, Panteon, Rim, 118. – 125. (<https://www.livius.org/pictures/italy/rome/rome-pantheon/pantheon-13-pavement/>, 25. 5. 2020.)

¹⁷⁵ *Porphyre...* 2003, 29; Peacock – Maxfield 2007, 417.

¹⁷⁶ *Porphyre...* 2003, 28.

¹⁷⁷ *Rome, Pantheon*, <https://www.livius.org/pictures/italy/rome/rome-pantheon/pantheon-13-pavement/> (25. 5. 2020.)

Među skulpturama iz Hadrijanova razdoblja treba istaknuti carev portret nastao tijekom njegove rane vladavine (kat. br. 24) te se pripisuje tipu portreta „Chiaramonti 392“ koji se datira u 118. godinu (sl. 33).¹⁷⁸ Pojedini autori, međutim, smatraju da portret iz Londona nije iz antičkog vremena, već da se možda radi o kopiji iz 19. stoljeća, iako također navode da ako portret jest antički, tada bi car Hadrijan bio prvi car portretiran u porfiru.¹⁷⁹ S takvim tvrdnjama također treba biti oprezan, budući da iz ranijih razdoblja postoji vrlo malo nalaza te ne bi trebalo isključiti mogućnost da se neki od ranijih careva zaista dao portretirati u porfiru, ali da taj portret jednostavno nije sačuvan. Takav slučaj nije nemoguć ako se uzme u obzir popularnost koju je ova vrsta kamena uživala kod nekih careva, primjerice Nerona.

Slika 33 - Usporedba porfirnog (Britanski muzej, London) i mramornog portreta (Vatikanski muzeji, Rim) cara Hadrijana, tip „Chiaramonti 392“, 118. (Del Bufalo 2018, 103, kat. br. H11; https://arachne.uni-koeln.de/arachne/index.php?view%5bsection%5d=uebersicht&view%5blayout%5d=typus_item&view%5bcaller%5d%5bproject%5d=&view%5bpage%5d=12&view%5bcategory%5d=overview&search%5bdata%5d=ALL&search%5bmode%5d=meta&search%5bmatch%5d=similar&view%5bactive_tab%5d=overview&search%5bconstraints%5d=hadrian, 20. 5. 2020.)

¹⁷⁸ Del Bufalo 2018, 103, kat. br. H11; *Hadrianus Chiaramonti 392*, [https://arachne.uni-koeln.de/arachne/index.php?view\[section\]=uebersicht&view\[layout\]=typus_item&view\[caller\]\[project\]=&view\[page\]=12&view\[category\]=overview&search\[data\]=ALL&search\[mode\]=meta&search\[match\]=similar&view\[active_tab\]=overview&search\[constraints\]=hadrian](https://arachne.uni-koeln.de/arachne/index.php?view[section]=uebersicht&view[layout]=typus_item&view[caller][project]=&view[page]=12&view[category]=overview&search[data]=ALL&search[mode]=meta&search[match]=similar&view[active_tab]=overview&search[constraints]=hadrian) (20. 5. 2020.)

¹⁷⁹ *Porphyre...* 2003, 28.

Jedni od najljepših primjera skulptura božanstava izrađenih od porfira svakako su skulptura božice Minerve (zbog kasnijih dodataka poznatija je kao Roma) iz pariškog Louvrea (kat. br. 22) te skulptura boga Apolona koji svira kitaru (*Apolon Kitharoidos*) iz Nacionalnog arheološkog muzeja u Napulju (kat. br. 23). Prema D. Del Bufalu, obje pripadaju Hadrijanovom vremenu, iako je skulptura Apolona nešto kasnije datacije te bi se prema umjetničkim karakteristikama mogla pripisati i antoninskom,¹⁸⁰ dok R. Delbrueck smatra da bi skulpturu Minerve ipak trebalo datirati u vrijeme Antonina Pija ili čak Marka Aurelija.¹⁸¹

4. 2. 2. 3. Antonini

U antoninskom razdoblju upotreba porfira slabo je dokumentirana. Međutim, zanimljiva je epizoda o dolasku cara Antonina Pija u kuću senatora Marka Valerija Homula koja je sadržavala porfirne stupove. Car im se divio te začuđen upitao domaćina odakle mu, na što mu je on odgovorio da „prilikom dolaska u tuđu kuću bude gluh i glup“ (SHA, *Ant. Pius* 11, 8), pritom nespretno aludirajući na to da ih je iz kamenoloma dobio prijevarom. Na njegovu sreću, taj je komentar car dobro podnio i prihvatio, no ova anegdota dobro ilustrira činjenicu da si privatne osobe teoretski nisu mogle priskrbiti porfir¹⁸² i da je njegova upotreba u ovo doba već općenito smatrala povlasticom carskog dvora.¹⁸³ Osim toga, porfirnih nalaza koje je sa sigurnošću moguće svrstati u ovo razdoblje zapravo je malo.

Nakon pauze koja se bilježi vladavinom cara Marka Aurelija, dolazak na prijestolje njegova sina Komoda prati i senzacionalni povratak političko-propagandne vrijednosti purpurne boje. Za razliku od primjerne odmjerivosti svoga oca, koji je u purpuru vidio najopasnije aspekte moći i namjerno ga koristio isključivo za službene ceremonije, Komodova taština očitovala se i u nošenju purpurne tkanine tijekom gledanja, ali i sudjelovanja u gladijatorskim igrama (SHA, *Comm.* 15, 3).¹⁸⁴ U Komodovom pismu upućenom uzurpatoru Klodiju Albinu vidljivo je da je car i njemu dopustio nošenje purpurnog vojničkog plašta (*paludamentum*), čak i na vlastitom dvoru (SHA, *Clod.* 2, 5).

¹⁸⁰ Peacock – Maxfield 2007, 420; Del Bufalo 2018, 90, kat. br. S25 i S26.

¹⁸¹ Delbrueck 2007 [1932], 70-71.

¹⁸² *Porphyre...* 2003, 28.

¹⁸³ Del Bufalo 2018, 24.

¹⁸⁴ *Ibid.*, 24-26.

Unatoč brzom povratku popularnosti purpurne boje, izgleda da se isto nije dogodilo s porfirovom te niti iz ovog razdoblja nema mnogo nalaza, iako je purpurni kamen, u svakom slučaju, i dalje ostao carska povlastica.¹⁸⁵

4. 2. 2. 4. Severi

Tendencije su se postupno počele mijenjati dolaskom dinastije Severa, posebice sa Septimijem Severom, kada se porfir upotrebljava u nešto većoj mjeri te je zabilježen među materijalima korištenima za stupove građevine *Septizodium* koju je u Rimu dao podići upravo ovaj car.¹⁸⁶ S druge strane, čini se da za velike zahvate u njegovoj rodnoj Leptis Magni carski kamen ipak nije korišten, unatoč obilnoj upotrebi drugog uvoznog dekorativnog kamena na velikom broju građevina.¹⁸⁷ Prema Dionu Kasiju (Dio Cass. 77, 15, 4), Septimije Sever je nedugo prije smrti naručio urnu od „kamena purpurne boje“, no valja imati na umu da se izvori koji opisuju ovaj događaj ne podudaraju te da je prema drugima urna bila izrađena od zlata (SHA, *Sev.* 24, 2) ili od alabastra (*Hdn.*, 3, 15, 7).

Karakala, Elagabal i Aleksandar Sever dovode korištenje i status porfira na još višu razinu, što je posljedica sve istaknutijeg položaja cara, snažnog vjerskog sinkretizma i orijentalizacije Carstva.¹⁸⁸ Dolazi do intenzivne eksploatacije egipatskog kamenoloma, a radionice luksuzne purpurne boje dolaze pod direktnu carsku vlast.

Karakala je porfir upotrijebio za stupove, popločenja i mozaike (sl. 34)¹⁸⁹ za luksuzni kompleks svojih termi, u kojima se ističe monumentalni frigidarij s nekoliko vrsta raznobojnog kamena, poput alabastra, granita te sivog porfira (sl. 35 i 36).¹⁹⁰ U termama su se mogle naći i fontane te manji bazeni od porfira, kao i kade. Jedna od njih danas se nalazi u kripti ispod glavnog oltara bazilike Četvorice Okrunjenih (*Santi Quattro Coronati*) u Rimu te se smatra jednom od najljepših kada toga vremena (kat. br. 33).¹⁹¹

¹⁸⁵ Ibid., 26.

¹⁸⁶ Peacock – Maxfield 2007, 420; Del Bufalo 2018, 26.

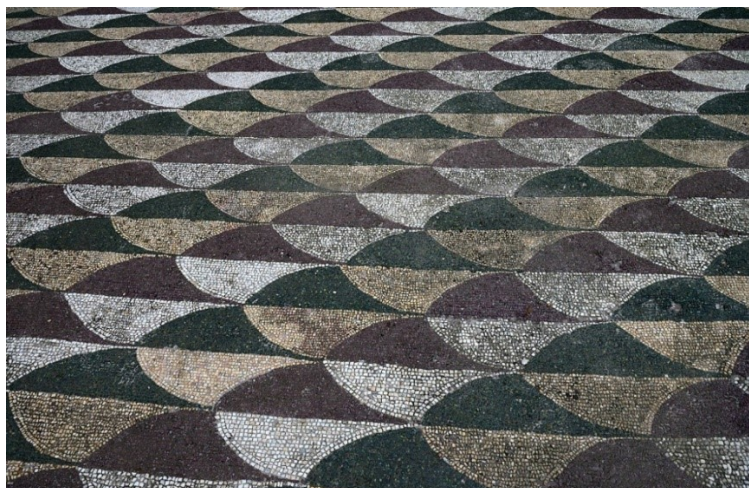
¹⁸⁷ Peacock – Maxfield 2007, 420.

¹⁸⁸ *Porphyre...* 2003, 29; Del Bufalo 2018, 26.

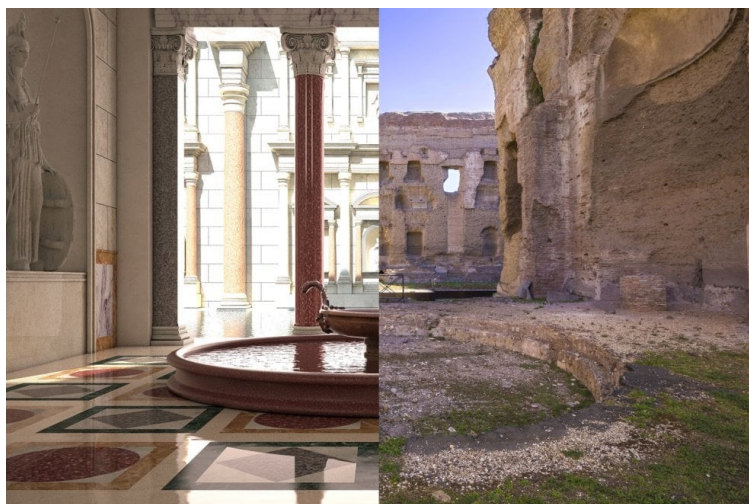
¹⁸⁹ *Rome, Baths of Caracalla*, <https://www.livius.org/articles/place/rome/rome-photos/rome-baths-of-caracalla/> (25. 5. 2020.)

¹⁹⁰ *Porphyre...* 2003, 29.

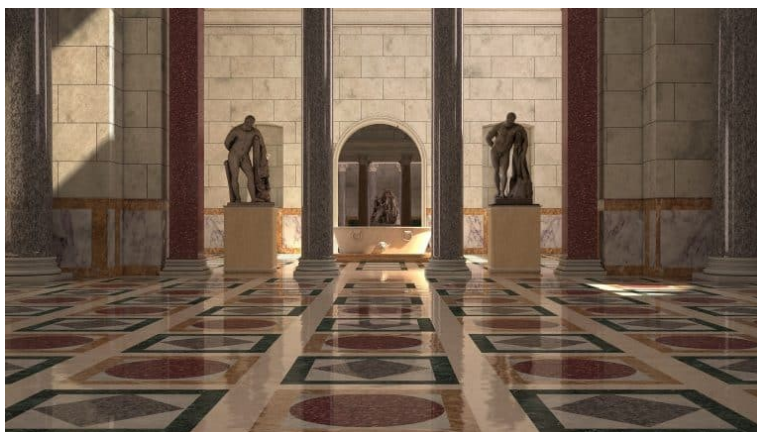
¹⁹¹ Del Bufalo 2018, 161, kat. br. L1.

Slika 34 - Podni mozaik, Karakaline terme, Rim, 212. - 216.
(<http://ancientrome.ru/art/artworken/img.htm?id=5365>, 25. 5. 2020.)

Slika 35 - Karakaline terme, Rim, 212. – 216., rekonstrukcija frigidarija
(<https://archaeologynewsnetwork.blogspot.com/2017/12/virtual-reality-unlocks-splendour-of.html>, 25. 5. 2020.)

Slika 36 - Karakaline terme, Rim, 212. – 216., rekonstrukcija frigidarija (<https://www.romeing.it/baths-of-caracalla-rome/>, 25. 5. 2020.)

Elagabal je crvenim i zelenim porfirom ponovno popločio dijelove carske palače, a *Historia Augusta* također spominje da je planirao sagraditi gigantski stup sa skulpturom sebe kao boga, po uzoru na Trajana i Marka Aurelija, ali nije mogao naći dovoljno kamena za taj pothvat (SHA, *Heliogab.* 24, 6-7). Iako u izvoru nije precizno navedeno o kojem se kamenu radi, osim da je iz gornjeg Egipta, D. Del Bufalo smatra da bi se ipak trebalo raditi o porfiru.¹⁹² To je zapravo, vrlo moguće, s obzirom na to da se Elagabal toliko razmetao svojim bogatstvom i htio svima dokazati svoj prosperitet, da mu je cijeli dvor trebao biti obojan u purpur, čak i svilena užad za moguće samoubojstvo (SHA, *Heliogab.* 33, 3). Peacock i Maxfield napominju da ako je doista porfir u pitanju, slučaj bi mogao označavati početak perioda opadanja aktivnosti vađenja kamena.¹⁹³

Aleksandar Sever je po pitanjima odijevanja i prezentiranja bio puno umjereniji i štedljiviji od svog prethodnika (SHA, *Alex. Sev.* 4, 2; 33, 3-4; 34, 5) te je više ulagao u građevinske pothvate (SHA, *Alex. Sev.* 25, 1-6). *Historia Augusta* navodi da je prvi koristio tehniku nazvanu *opus Alexandrinum*, odnosno popločenje sastavljeno od dviju vrsta kamena – crvenog i zelenog porfira, te da je njime ukrasio otvorene prostore carske palače (SHA, *Alex. Sev.* 25, 7). Iako su ovu vrstu popločenja koristili i njegovi prethodnici, može se reći da je Aleksandar Sever zaslužan za njenu institucionalizaciju te je tehnika *opus sectile* zapravo postala poznata i kao *opus Alexandrinum* (sl. 20). Ovaj je car zakonom odredio da sve bojaonice u Rimu budu pod direktnom kontrolom prokuratora kojeg on nominira (SHA, *Alex. Sev.* 40, 3). *Ratio purpurarum* („ured za purpur“) zapravo je bio zasebni odjel u sklopu carske riznice povjeren njenom prokuratoru¹⁹⁴ (*procurator thesaurorum*). Cilj svih ovakvih odredaba je više nego jasan – omogućiti carskom dvoru monopol nad luksuznim materijalima, prvenstveno nad purpustom i porfirom, što predstavlja rane znakove pomaka k ekskluzivnom korištenju koje će se dogoditi krajem principata i dolaskom dominata.¹⁹⁵

¹⁹² Ibid., 26.

¹⁹³ Peacock – Maxfield 2007, 420-421.

¹⁹⁴ Kasnije će postojati posebno radno mjesto prokuratora za bojila (*procurator baphiorum*), koje se spominje i u Justinijanovom kodeksu (*Cod. Iust.* 11.8.2, 11.8.14).

¹⁹⁵ Del Bufalo 2018, 26.

Iz vremena dinastije Severa poznata je porforna bista jednog od njenih pripadnika (kat. br. 26) o kojoj se, nažalost, ne zna mnogo, s obzirom na to da joj je mramorna glava dodana kasnije pa se ne može sa sigurnošću utvrditi koga je izvorno prikazivala.¹⁹⁶

Kamenolom porfira u Egiptu identificirao se s carevima i njihovim bogatstvom te je o njima ovisio pa i on pati tijekom razdoblja krize u 3. stoljeću, budući da je carska kontrola nad istočnim prostorima Carstva popustila. Rim kratkoročno ostaje i bez Egipta, koji potpada pod novoformirano Palmirsko Carstvo (270. – 273.), što označava i prestanak procesa vađenja kamena i transporta pustinjom. Takvo će stanje trajati do 272. godine kada rimski car Aurelijan poražava palmirsku regenticu Zenobiju i njenog sina Vabalata.¹⁹⁷ Međutim, iako arheološki nalazi iz kamenoloma pokazuju kratkotrajan prestanak aktivnosti, izgleda da se porfir ipak koristio u ovo doba. Papirus iz 260. godine s lokaliteta Hermopolis Magna (današnji El-Ashmunein u Egiptu) spominje nabavu ploča porfira i drugog kamena od strane gradskog vijeća, no to ne mora značiti da se nužno radi o svježem izvađenom materijalu. Moguće je da se, u nedostatku kamena iz kamenoloma, tada koristio porfir nagomilan u zalihama Marmorate ili da se jednostavno skidao s postojećih građevina i ponovno upotrebljavao. Zanimljivo je da iskorištavanje obližnjeg kamenoloma *Mons Claudianus* završava krajem severskog razdoblja te je moguće da je i on bio žrtva krize 3. stoljeća i smanjenja carskog bogatstva. Za razliku od kamenoloma *Mons Porphyrites*, taj kamenolom nije ponovno zaživio (njegovi su proizvodi zamijenjeni granitom iz kamenoloma Troade, koji je bio dostupniji i jeftiniji). Jedinstvenom crvenom porfiru nije bilo moguće pronaći zamjenu, stoga je, s novom erom tetrahije, došlo i do njegovog ponovnog rođenja.¹⁹⁸

4. 2. 3. Dioklecijan i razdoblje tetrahije

Iako proces standardizacije korištenja purpura kao oznake carskog započine već od Hadrijana, drastične promjene po tom pitanju uvodi Dioklecijan te ova boja nadilazi značenje privilegiranog atributa cara i postaje amblem apsolutne moći. Uz to, naravno, ide i njen pandan u kamenu, kojeg će Dioklecijan učiniti najtipičnijim predstavnikom carskog i božanskog karaktera vladara korištenjem za izradu skulptura, ali i

¹⁹⁶ *Porphyre...* 2003, 62-63, kat. br. 13; Del Bufalo 2018, 123, kat. br. B13.

¹⁹⁷ Peacock – Maxfield 2007, 420.

¹⁹⁸ Peacock – Maxfield 2007, 422-423.

arhitektonskih elemenata.¹⁹⁹ Logično je, dakle, da se najveća eksploatacija kamenoloma porfira događa upravo u to vrijeme.²⁰⁰ To podrazumijeva i potrebu za većom radnom snagom te, prema mišljenju D. Del Bufala, dolazi i do izrabljivanja velikog broja kršćanskih osuđenika kojima su uglavnom dodjeljivani najteži poslovi, poput vađenja i priklesavanja komada kamena.²⁰¹

PRICES OF MARBLES AND COLORED STONES ON THE LIST ISSUED BY DIOCLETIAN IN A.D. 301		
Name on edict	Modern name	Price per cubic ft (29.6 cm per side)
<i>lapis porphyrites</i>	porphyry rosso antico	250 denari
<i>marmor lacedaemonium</i>	serpentine, porphyry verde antico	250 denari
<i>marmor numidicum</i>	giallo antico	200 denari
<i>marmor lucullaeum</i>	africano marble	150 denari
<i>lapis pyrrhopoecilus</i>	syenite, Aswan red granite	100 denari
<i>marmor claudianum</i>	granito del foro	100 denari
<i>lapis alabastrites</i>	alabastro egiziano	75 denari
<i>marmor docimium</i>	pavonazzetto	200 denari
<i>eythydemianos lithos</i>	unidentified	60 denari
<i>anakastenos lithos</i>	unidentified	40 denari
<i>marmor triponticum</i>	peacock's eye?	75 denari
<i>marmor thessalicum</i>	verde antico	150 denari
<i>marmor carystium</i>	cipollino verde	100 denari
<i>marmor scyreticum</i>	Skyros white marble	40 denari
<i>herakleiotikos lithos</i>	marble from Herakleia at Latmos?	75 denari
<i>marmor lesbium</i>	Lesbos white marble	40 denari
<i>marmor thasium</i>	Thasos white marble, Greek black marble	50 denari
<i>marmor proconnesium</i>	marmo cipolla	40 denari
<i>marmor potamogallenum</i>	unidentified	40 denari

Slika 37 - Cijene mramora i obojenog kamena prema Dioklecijanovom Ediktu o cijenama izdanom 301. godine (C. G. Malacrino, *Constructing the Ancient World: Architectural Techniques of the Greeks and Romans*, Los Angeles 2010, 30)

¹⁹⁹ Del Bufalo 2018, 26-27.

²⁰⁰ I. Popović, *Porfir - moć careva i dostojanstvo bogova. Skulpture iz rimskih gradova i palata u Srbiji, Porphyry – power of emperors and dignity of gods. Sculptures from Roman towns and palaces in Serbia*, Beograd 2017, 12-14. Dalje u bilješkama: Popović 2017.

²⁰¹ Del Bufalo 2018, 27.

Porfir se kao materijal pojavljuje na prvom mjestu popisa cijena raznobojnog kamena u Dioklecijanovom Ediktu o cijenama²⁰² iz 301. godine (sl. 37), a zeleni lakonski porfir odmah je uz njega (cijena obiju vrsta kamena iznosi 250 denarija po kubičnoj rimskoj stopi). Ova činjenica upućuje da je trgovina porfirom očito bila slobodna, ali je, paradoksalno, njegovo korištenje bilo rezervirano isključivo za carsku obitelj.²⁰³

4. 2. 3. 1. Arhitektura

Arhitektonsko korištenje porfira u ovo vrijeme prisutno je na Rimskom forumu. Kurija Julija (*Curia Iulia*) po Dioklecijanovom je nalogu potpuno obnovljena nakon uništenja u katastrofalnom požaru 283. godine,²⁰⁴ pri čemu je porfir upotrijebljen za prekrasno podno popločenje u tehnici *opus sectile* (sl. 38 – lijevo).²⁰⁵ Zabilježeno je i 29 porfirnih ploča koje su uklonjene u 16. stoljeću.²⁰⁶ Treba istaknuti i porfirnu skulpturu koja se nalazi unutar kurije, a otkrivena je u istraživanjima 1937. godine (ležala je na antičkom popločenju). Međutim, njena datacija još uvijek nije definitivno određena jer postoje različita mišljenja prema kojima bi ju trebalo svrstati u Klaudijevo vrijeme, prvu polovicu 2. stoljeća (Trajan/Hadrijan) ili u vrijeme tetrarhije (sl. 38 – desno).²⁰⁷

²⁰² Dioklecijanov edikt zapravo je jedini antički izvor koji detaljno navodi cijene pojedinog kamena. Međutim, Ben Russell smatra da se radi o izrazito nejasnom dokumentu, prvenstveno zbog odnosa cijena i količine kamena. Navodi da nije sigurno radi li se zaista o mjeri koja se odnosi na kubičnu stopu materijala, s obzirom na to da bi cijene u slučaju te količine bile preniske (pogotovo kada se u obzir uzmu visoke cijene purpurne vune i svile). Također, materijali nisu procijenjeni po udaljenosti njihovih izvora niti po tvrdoći, već očito po konačnoj funkciji koju će dobiti te poželjnosti (za koju veliku ulogu ima boja kamena). Zbog različitih materijala i njihovih različitih konačnih oblika (stup, oplata i sl.), stopa se mogla obračunavati kao linearna, kvadratna ili kubična te je to vjerojatnije nego da se obračunavala generalno za neobrađen materijal. Autor zato smatra da bi se Edikt trebao gledati više kao indeks onodobnih dekorativnih ukusa te da teško da je ikad postojala standardna cijena kamena. Ona se mijenjala kroz vrijeme ovisno o tržištu te je na nju utjecalo mnogo faktora, poput dostupnosti, lokacije na kojoj se kamen prodavao (u Rimu je uvijek bilo najskuplje) te oblika prilagođenog konačnoj funkciji proizvoda. Na otvorenom tržištu kamen je vjerojatno koštao onoliko koliko ga je netko htio platiti te se pokušavanjem rekonstruiranja standardiziranih cijena temeljem nepouzdanih izvora riskira pogrešno tumačenje. (B. Russell, *The Economics of the Roman Stone Trade*, Oxford 2013, 33-36. Dalje u bilješkama: Russell 2013b)

²⁰³ *Porphyre...* 2003, 35.

²⁰⁴ *Curia Julia: The Roman Senate House*, https://penelope.uchicago.edu/~grout/encyclopaedia_romana/romanforum/curiajulia.html (3. 5. 2020.)

²⁰⁵ F. Coarelli, *Rome and Environs: An Archaeological Guide*, Berkeley i Los Angeles 2014, 58.

²⁰⁶ Platner 1929, s. v. *Curia Iulia*.

²⁰⁷ Del Bufalo 2018, 87, kat. br. S12.

Slika 38 - Kurija Julija, Rim, interijer – lijevo: podno popločenje u tehnici *opus sectile* (kraj 3. stoljeća), desno: porfirna skulptura (Klaudijevo vrijeme/1. polovica 2. stoljeća/tetrarhijsko vrijeme) (https://penelope.uchicago.edu/~grout/encyclopaedia_romana/romanforum/curiajulia.html, https://penelope.uchicago.edu/~grout/encyclopaedia_romana/romanforum/sectile.html, [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Curia_Julia_\(IV\)_7161070103.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Curia_Julia_(IV)_7161070103.jpg), 3. 5. 2020.)

Dva velika porfirna stupa (sl. 39) postavljena su na ulaz u Hram božanskog Romula (današnja crkva svetih Kuzme i Damjana) na Rimskom forumu čiju je gradnju 309. godine naručio Maksencije povodom prerane smrti svoga sina Valerija Romula, koji je potom i diviniziran.²⁰⁸

²⁰⁸ Peacock – Maxfield 2007, 424. *Temple of Romulus*, https://penelope.uchicago.edu/~grout/encyclopaedia_romana/romanforum/romulus.html (3. 5. 2020.)

Slika 39 – Ulaz u hram Božanskog Romula flankiran dvama porfirnim stupovima, Rim, 309. (https://penelope.uchicago.edu/~grout/encyclopaedia_romana/romanforum/romulus.html, 3. 5. 2020.)

Većina je rimskih careva uvijek držala do izgleda svojih rezidencija te se nije ustručavala trošiti na njihovu dekoraciju, redovito koristeći po nekoliko vrsta raznobojnog kamena, a u doba tetrarhije će, možda i u najvećoj mjeri do sada, crveni porfir biti prioritet. Jedan od najljepših primjera ovog razdoblja, ali i antike općenito, svakako je Dioklecijanova palača u Splitu sagrađena početkom 4. stoljeća. Osim kvalitetnog lokalnog vapnenca, od kojeg je izrađen i očuvan najveći dio arhitektonske dekoracije,²⁰⁹ palača je sadržavala velik broj slobodnih stupova od različitih uvoznih vrsta kamena, čime se stvarao divan efekt polikromije. Katja Marasović i Daniela Matetić Poljak prenose da je prema idejnoj rekonstrukciji izvornog tlocrta Jerka Marasovića u palači navodno bilo najmanje 338 stupova s bazama i kapitelima, iako se sačuvao samo dio (sl. 40). Trupovi stupova od crvenog porfira zapravo su rijetki. Četiri ih je sačuvano u gornjoj zoni Dioklecijanova mauzolej (kat. br. 35; sl. 40), a osim njih je u palači pronađeno još nekoliko porfirnih fragmenata stupova te svi osim jednog potječu iz rezidencijalnog dijela.²¹⁰

²⁰⁹ K. Marasović – D. Matetić Poljak – Đ. Gobić Bravar, *Colored marbles of Diocletian's palace in Split*, u: P. Pensabene – E. Gasparini (ur.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone ASMOSIA X. Proceedings of the Tenth International Conference of ASMOSIA Association for the Study of Marble & Other Stones in Antiquity Rome, 21-26 May 2012*, Rim 2015, 1003. Dalje u bilješkama: Marasović – Matetić Poljak – Gobić Bravar 2015.

²¹⁰ K. Marasović – D. Matetić Poljak, *Upotreba dekorativnog kamena u Dioklecijanovoj palači u Splitu*, *Histria Antiqua* 19, 2010, 89-91. Dalje u bilješkama: Marasović – Matetić Poljak 2010.

Slika 40 - Tlocrt Dioklecijanove palače sa stupovima sačuvanima *in situ* (Marasović – Matetić Poljak 2010, 92, sl. 3)

Porfir je u Dioklecijanovoj palači korišten i za podna popločenja (prema nalazima, mnogo ih je izvedeno u tehnici *opus sectile*) te zidne oplatae.²¹¹ Radoslav Bužančić kao posebno elegantnu navodi opremu triklinija koja je izvedena od nekoliko vrsta raznobojnog mramora te crvenog porfira, a ističe i fragmente njegove fontane, za koju smatra da nalikuje upravo fontani s peristila Galerijeve palače *Felix Romuliana*.²¹² Na temelju analize ukupno 1664 fragmenta kamenih popločenja i oplata, u palači je identificirano 20 različitih kamenih materijala iz Egipta, Male Azije i Grčke. Najvišim su udjelom zastupljeni bijeli mramori (29,4 %), a nakon njih crveni porfir (27,6 %). Unatoč najvišoj cijeni, porfir je u Dioklecijanovoj palači prisutan u tolikoj mjeri upravo zbog njegovih snažnih simboličkih vrijednosti i još većem značenju u carskom kultu.²¹³

Vrlo je vjerojatno i Dioklecijanov sarkofag bio od porfira.²¹⁴ Dioklecijan je umro između 313. i 316. godine, nakon smrti je diviniziran te sahranjen u mauzoleju svoje palače u Splitu. Amijan Marcelin prenosi opis spletke koja je uključivala lažnu optužbu za krađu purpurnog pokrova s Dioklecijanove grobnice (Amm. Marc., XVI, 8, 4), što bi značilo da je njegov grob 356. godine, u vrijeme cara Konstancija II, neoskvrnut. Međutim, sarkofag

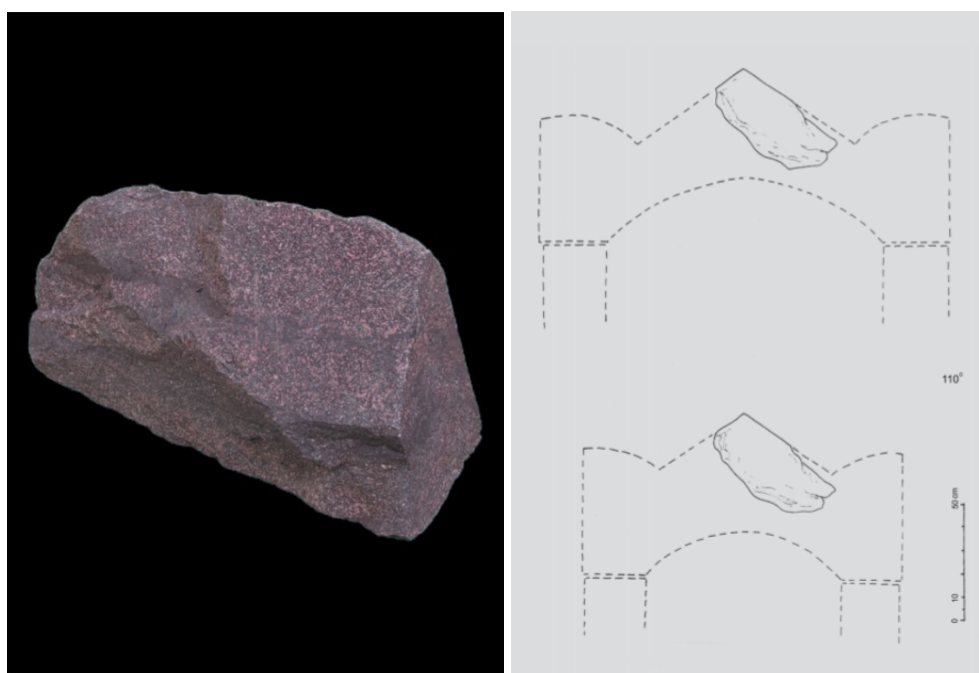
²¹¹ Marasović – Matetić Poljak – Gobić Bravar 2015, 1010-1012.

²¹² R. Bužančić, *Dioklecijanova palača. Kastron Aspalathos i njegov Palatium Sacrum*, Klesarstvo i graditeljstvo XXII, br. 1–2, 2011, 32. Dalje u bilješkama: Bužančić 2011.

²¹³ Bužančić 2011, 14-15; Marasović – Matetić Poljak – Gobić Bravar 2015, 1018.

²¹⁴ Marasović – Matetić Poljak – Gobić Bravar 2015, 1018.

je uklonjen te moguće namjerno uništen kristijanizacijom mauzoleja vjerojatno sredinom 6. stoljeća, no moglo bi mu pripadati šezdeset porfirnih fragmenata pronađenih sjeveroistočno od mauzoleja, u ruševinama stare biskupije, tijekom istraživanja Frane Bulića početkom 20. stoljeća. Fragmenti se čuvaju u Arheološkome muzeju u Splitu te su sustavno obrađeni i snimljeni 2011. godine.²¹⁵ Prema dosadašnjim saznanjima, samo bi jedan fragment (sl. 41 – lijevo) mogao biti dijelom careva sarkofaga, dok za ostale nije moguće potvrditi pripadaju li jednom, ili čak dvama porfirnim sarkofazima (drugi je možda pripadao Dioklecijanovoj ženi Priski).²¹⁶ Na temelju navedenog fragmenta zaključeno je da bi sarkofag trebalo rekonstruirati kao tip s krovom na dvije vode (sl. 41 – desno), koji je uobičajen u konstantinovsko vrijeme te slični na nekoliko carskih sarkofaga velikih dimenzija koji se čuvaju u dvorištu Arheološkog muzeja u Istanbulu (kat. br. 65, 66, 71).²¹⁷

Slika 41 – Moguće fragment porfirnog sarkofaga cara Dioklecijana (?) i rekonstrukcija njegovog mogućeg položaja (crtež I. Prpa-Stojanac), pronađen sjeveroistočno od mauzoleja, Arheološki muzej Split, početak 4. stoljeća (*Split u Arheološkom muzeju u Splitu* 2007, 24-25, kat. br. 26)

²¹⁵ Z. Buljević (ur.), *Split u Arheološkom muzeju u Splitu*, katalog izložbe, Arheološki muzej Split 2007, 24-25, kat. br. 26. Dalje u bilješkama: *Split u Arheološkom muzeju u Splitu* 2007; N. Cambi, *Dioklecijan u Splitu*, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 42, br. 1, 2010, 186; Z. Buljević, *Dioklecijanov porfirni sarkofag (?)*, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 44, 2019, 429-430. Dalje u bilješkama: Buljević 2019.

²¹⁶ Buljević 2019, 433, 435.

²¹⁷ E. Marin, *Dioklecijanova grobnica*, *Folia archaeologica Balkanica* I, 2006, 382; *Split u Arheološkom muzeju u Splitu* 2007, 24-25, kat. br. 26.

Prema D. Del Bufalu, upravo će se od ovog vremena nadalje svi carevi ukapati u porfirnim sarkofazima.²¹⁸ Obilna upotreba raznobojnog kamena u carevoj dalmatinskoj rezidenciji dokazuje da se umirovljeni car nije htio lišiti luksuza na koji je navikao. Palača je morala biti odraz dostojanstva osnivača tetrarhije.²¹⁹

4. 2. 3. 2. Portretna skulptura

Galerijevu carsku palaču *Felix Romuliana*, koja se nalazi u današnjem Gamzigradu u istočnoj Srbiji, također krasi bogatstvo umjetničkih ostvarenja – od arhitekture i arhitektonske plastike do impresivnih mozaika i slobodnostojećih skulptura, a većina je primjera jedinstvenog stila i datacije od kraja 3. stoljeća do sredine drugog desetljeća 4. stoljeća.²²⁰ Po uzoru na svog augusta Dioklecijana, Galerije je ovu palaču dao sagraditi u svom rodnom kraju s namjerom da tamo provede dane u mirovini, iako to, nažalost, zbog prerane smrti, nije doživio.²²¹ Na različitim dijelovima lokaliteta nađeno je mnogo fragmenata skulpture od vrhunskog kamena, najviše od bijelog parskog ili penteličkog mramora. Međutim, iako ih je brojčano znatno manje, zbog ekskluzivnosti materijala još važnijima se mogu smatrati portretne skulpture te skulpture božanstava izrađene od crvenog porfira.²²² Njihovi su fragmenti nađeni na različitim mjestima, nažalost uvijek u sekundarnom položaju, zbog čega im je teško definirati originalan smještaj unutar kompleksa.²²³ I. Popović napominje da se upravo od vremena tetrarhije porfir najviše koristi za izradu skulptura vladara, iako ne isključivo, te se zapravo tek od tada u većoj mjeri pojavljuju porfirne skulpture vladara koje je moguće datirati sa sigurnošću. Te su se skulpture proizvodile u aleksandrijskim radionicama i djelomično u onima u blizini kamenoloma te su, unatoč izraženom lokalnom stilu, bile namijenjene za distribuciju diljem Carstva, što dalje moguće, baš kao što je bio i slučaj s mramornim carskim portretima iz ranijih razdoblja.²²⁴

²¹⁸ Del Bufalo 2018, 29.

²¹⁹ Marasović – Matetić Poljak – Gobić Bravar 2015, 1018.

²²⁰ M. Živić, *Romuliana: Galerius's Royal Palace*, Zaječar 2003, 8; M. Živić, *Gamzigrad: name, position and economic potential*, u: I. Popović (ur.), *Felix Romuliana - Gamzigrad*, Beograd 2011, 13. Dalje u bilješkama: Živić 2011b.

²²¹ B. Leadbetter, *Galerius, Gamzigrad and the Politics of Abdication*, u: ASCS 31 (Australasian Society for Classical Studies), 2010, Proceedings: classics.uwa.edu.au/asc31 (online pristup), 9.

²²² M. Živić, *Artistic achievements in the imperial palace*, u: I. Popović (ur.), *Felix Romuliana - Gamzigrad*, Beograd 2011, 122. Dalje u bilješkama: Živić 2011a.

²²³ Popović 2017, 72.

²²⁴ Ibid., 12-14.

Prvi fragment porfirne portretne skulpture lokaliteta *Felix Romuliana* otkriven je 1962. godine,²²⁵ a radi se o glavi kojoj je sačuvan samo vrat i donji dio krune (kat. br. 45). Prema Dragoslavu Srejševiću, fragment je pripadao monumentalnoj skulpturi koja je prikazivala tetrarha.²²⁶ Godine 1972. otkriven je porfirni fragment ruke koja drži globus, također dio monumentalne carske skulpture u sjedećem ili stajaćem položaju (kat. br. 46).²²⁷ Najreprezentativniji porfirni spomenik lokaliteta svakako je glava cara Galerija (kat. br. 44) koja je sigurno dio nekadašnje monumentalne skulpture ili čak skulpturalne skupine, na što upućuje detalj ruke na stražnjoj strani te je moguće da se radi o caru u trijumfu kojeg kruni Viktorija.²²⁸ Primjer slične tematike nalazimo i na nešto ranijem Galerijevom slavloluku u Solunu, gdje su prikazana sva četvorica tetrarha, a dvojicu od njih (vjerojatno auguste) Viktorije krune pobjedničkim vijencima (sl. 42). Prema D. Srejševiću, Maji Živić i I. Popović²²⁹ usporedbom dimenzija obaju fragmenata, porfirna glava cara Galerija i ruka koja drži globus vjerojatno su pripadali istoj skulpturi, koja je, u slučaju da je bila stajaća, bila natprirodne veličine od oko 2,5 metra.²³⁰ Monumentalna skulptura vjerojatno je nastala nakon Galerijeve pobjede nad perzijskim kraljem Narzom 297./298. godine ili zajedničkim trijumfom u Rimu krajem 303. godine koji je održan kako bi slavio ovu pobjedu.²³¹ M. Živić i I. Popović priklanjaju se dataciji u početak 4. stoljeća, budući da je tada Galerije zbog vojnih uspjeha neslužbeno postao vodeća osoba Carstva, što prikazuju i formalne karakteristike portreta.²³²

²²⁵ D. Srejšević, *Gamzigrad: kasnoantički carski dvorac*, Beograd 1983, 79. Dalje u bilješkama: Srejšević 1983.

²²⁶ D. Srejšević, *The representations of Tetrarchs in Romuliana*, *Antiquité Tardive* 2, 1994, 145. Dalje u bilješkama: Srejšević 1994.

²²⁷ *Ibid.*, 145.

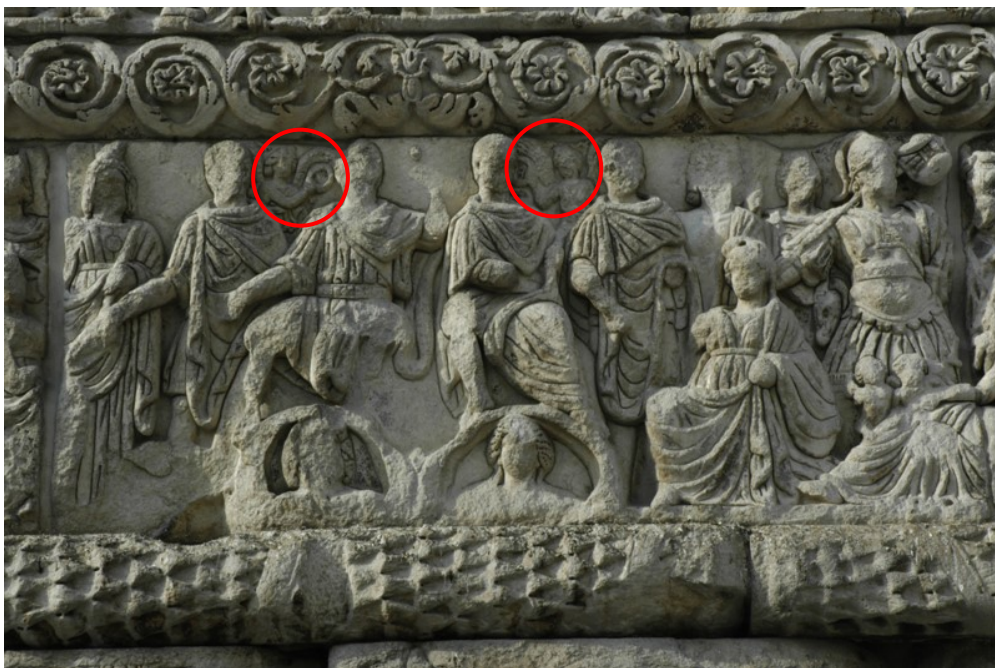
²²⁸ *Ibid.*, 146.

²²⁹ Srejšević 1994, 150; Živić 2011a, 122; Popović 2017, 76.

²³⁰ Popović 2017, 74.

²³¹ Srejšević 1994, 152.

²³² Živić 2011a, 122.

Slika 42 - Prikaz tetrarha s Viktorijama koje drže pobjednički vijenac iznad augusta, Galerijev slavoluk, Solun, 298. – 299. (https://en.wikipedia.org/wiki/Arch_of_Galerius_and_Rotunda#/media/File:Arch-of-Galerius-2.jpg, 19. 11. 2018.)

Prostor današnje Srbije plodno je tlo za proučavanje porfirnih spomenika, što su uvjetovali povijesni događaji u panonskim i balkanskim provincijama krajem 3. i početkom 4. stoljeća koji će definirati daljnju sudbinu Carstva. Dioklecijan dolazi na vlast nakon pobjede u bitci na rijeci Moravi, tetrarsi su porijeklom s ovih prostora, a Konstantin Veliki si nakon pobjede u bitci kod Cibala (*Cibalae*) osigurava put k samostalnoj vladavini. Sirmij (*Sirmium*) je bio jedna od četiri službene prijestolnice, *Mediana* kod Niša (*Naissus*) postala je rezidencijalna vila Konstantina i njegovih nasljednika te upravo s tih lokaliteta, uz Šarkamen, Tekiju i spomenuti Gamzigrad, potječu važni nalazi skulptura od carskog kamena. Njihov je cilj bio veličati carsku moć u regiji u kojoj su se odvijali važni događaji i u kojoj su carevi planirali provesti ostatak života, budući da je carska propaganda bila jedan od najvažnijih alata za dolazak do vlasti i ostanak na njoj. Porfirne skulpture u Srbiji uglavnom su otkrivene tijekom arheoloških istraživanja, što znači da se pouzdano zna njihovo porijeklo, iako postoje slučajevi kada su zbog namjernog uništavanja nađene u sekundarnom položaju te često u fragmentima.²³³

²³³ Popović 2017, 42-45.

Carske portrete iz razdoblja prve tetrahrije karakterizira tzv. *tvrđi stil* u umjetnosti, odnosno čelo s naglašenim horizontalnim borama (*frons trux*) i snažno modelirane, širom otvorene oči koje hipnotiziraju promatrača. Tipični primjeri ovog pravca su Dioklecijanova bista iz Athribisa u Egiptu (kat. br. 42) i fragment portreta tetrahra iz Tekije, za kojeg nije sigurno prikazuje li Galerija, Licinija ili Maksimina Daju (kat. br. 47).²³⁴ Ubrzo nakon toga dolazi do omekšavanja stila i blažeg modeliranja, ali su oči i bore na čelu i dalje naglašene te nastavljaju sugerirati simetriju i čvrstoću kao izraz tetrahrijske ideologije. Ovom bi stilu pripadao portret tetrahra iz Sirmija (kat. br. 43), iako zbog fragmentiranosti to nije potpuno sigurno, kao i spomenuti Galerijev portret iz Gamzigrada (kat. br. 44) koji mu je stilski blizak te se pretpostavlja da su i iste datacije (između 298. i 303. godine).²³⁵ Pripadnici ove skupine su i nešto kasniji portret diarha iz Niša (kat. br. 59) te vjerojatno najpoznatija porfirna skulptura uopće, slavni tetararsi iz Venecije (kat. br. 41).²³⁶

Prema I. Popović, carski su portreti u doba tetrahrije klesani iz jednog komada kamena u radionicama u Egiptu, no postojala je i jedna radionica koja je bila povezana s Galerijevim dvorom.²³⁷

Porfirni portret carske četvorke danas je uklopljen u jugozapadni ugao crkve svetog Marka u Veneciji, kamo je iz Konstantinopola prebačen 1204. godine kao plijen Četvrtog križarskog rata. Skulpturalna skupina vjerojatno je originalno bila dio dekoracije baze stupa na trgu *Philadelphion*,²³⁸ ali budući da je Konstantinopol osnovan 324., a posvećen 330. godine, skupina je vjerojatno dopremljena iz stare prijestolnice Nikomedije.²³⁹ Figure jedva imaju individualne karakteristike, razlikuju se tek po gesti te prisustvu, odnosno odsustvu brade. Brada se ovdje koristi kako bi izdvojila dvojicu važnijih tetrahra – auguste, koji su ujedno u dinamičnijoj pozi, budući da desnom rukom grle podređene im cezare.²⁴⁰ U znanstvenoj zajednici još je uvijek otvorena diskusija o tome koje vladare

²³⁴ D. Srežović, *Rimska skulptura u Srbiji*, Beograd 1987, 44-45, kat. br. 14. Dalje u bilješkama: Srežović 1987; Popović 2017, 145, kat. br. 28.

²³⁵ Popović 2017, 56-58.

²³⁶ Ibid., 30.

²³⁷ I. Popović, *Porphyry Sculptures from Sirmium*, *Antiquité Tardive* 24, 2016, 375. Dalje u bilješkama: Popović 2016.

²³⁸ *Porphyre...* 2003, 34-35, Del Bufalo 2018, 28-29, 96, 177, kat. br. S50 i C2; *Portrait of the Four Tetrarchs*, <https://www.thebyzantinelegacy.com/tetrarchs> (29. 5. 2020.)

²³⁹ Popović 2017, 26.

²⁴⁰ J. Elsner, *Imperial Rome and Christian Triumph: The Art of the Roman Empire AD 100-450*, Oxford 1998, 61.

zaista prikazuje venecijanska četvorka. Postoji teorija da se zapravo radi o kratkotrajnoj trećoj tetrahiji, odnosno o Galeriju, Severu, Maksiminu Daji i Konstantinu, no zbog izduženih glava figura koje podsjećaju na druge portrete Konstancija Klora, ipak je vjerojatnije da je u pitanju prva tetrahija,²⁴¹ što je već postalo i uvriježeno mišljenje.

Poznat prikaz članova prve tetrahije nalazimo i u Vatikanskoj knjižnici (kat. br. 40). Također se radi o prikazu na stupovima, ali su u ovom slučaju i stupovi sačuvani. Za razliku od venecijanskih skulptura, ovdje su u paru zasebno zagrljeni augusti i cezari te svi u ruci drže globus (venecijanski tetrarsi drže mač). Stupove je vjerojatno naručio Dioklecijan za Hram Sunca sagrađen u Aurelijanovo doba.²⁴²

Posebnu skupinu porfirnih spomenika iz razdoblja tetrahije predstavljaju skulpture careva koji sjede na prijestolju, a primjere nalazimo u Cezareji (kat. br. 37)²⁴³ i Aleksandriji (kat. br. 38). Iako niti jednoj skulpturi nije sačuvana glava, za skulpturu iz Aleksandrije se pretpostavlja da prikazuje Dioklecijana,²⁴⁴ dok je Michael Avi-Yonah za skulpturu iz Cezareje smatrao da pripada Hadrijanovu vremenu i prikazuje njega,²⁴⁵ iako je danas prihvaćena njena datacija u 3./4. stoljeće koju navodi Del Bufalo.²⁴⁶ U Šarkamenu u Srbiji otkriven je velik broj fragmenata porfirne skulpture (kat. br. 39) koja se može rekonstruirati kao prikaz cara na prijestolju prema navedenim analogijama. Na skulpturama iz Aleksandrije i Šarkamena bočne stranice prijestolja ukrašene su reljefno oblikovanim elipsoidnim i pravokutnim (šarkamenska skulptura čak i romboidnim) poljima što predstavlja imitaciju utora s gemama i kamejama.²⁴⁷

Zanimljiv nalaz porfirne skulpture iz ovoga vremena predstavlja glava egipatskog svećenika iz Sirmija (kat. br. 48) koja je tako identificirana na temelju oblika oka, nosa i glave, koja je i obrijana. Pojava ovakve skulpture u Sirmiju vjerojatno je posljedica tadašnjih intenzivnih veza s Egiptom zbog reorganizacije rada kamenoloma porfira i velike proizvodnje carskih skulptura u lokalnim radionicama te zbog političkih prilika (krajem 3. stoljeća u Egiptu je izbila pobuna te je nakon njenog gušenja bilo potrebno

²⁴¹ Popović 2017, 24-26.

²⁴² *Porphyre...* 2003, 35-36; Del Bufalo 2018, 96, 177, kat. br. S49 i C3; Popović 2017, 24-26.

²⁴³ *I marmi colorati...* 2002, 482-483, kat. br. 204; Del Bufalo 2018, 93, kat. br. S41.

²⁴⁴ Del Bufalo 2018, 94, kat. br. S42.

²⁴⁵ M. Avi-Yonah, *The Caesarea Porphyry Statue*, Israel Exploration Journal 20, br. 3/4, 1970, 207-208. Dalje u bilješkama: Avi-Yonah 1970.

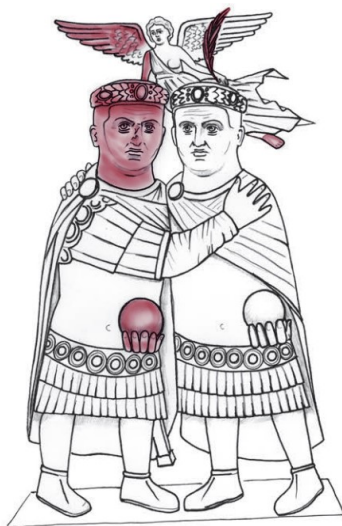
²⁴⁶ Del Bufalo 2018, 93, kat. br. S41.

²⁴⁷ Popović 2017, 30, 84, 143-144, kat. br. 27.

napraviti red pomoću vojnih i administrativnih promjena). Skulptura egipatskog svećenika u tom je kontekstu možda postavljena u Sirmiju, i to vjerojatno u skupini sa skulpturom cara, gdje bi svećenik bio u inferiornom položaju, odajući caru počast.²⁴⁸

4. 2. 3. 3. Skulpture božanstava i ostali nalazi

Među porfirnim skulpturama božanstava iz ovog razdoblja ističu se fragmenti s lokaliteta *Felix Romuliana* koji uključuju krila, možda božice Viktoriji koja kruni Galerija (kat. br. 51) te stopalo i ruku, za koje je također moguće da su Viktorijini (kat. br. 52 i 53). Promatrajući ih kao dio skulpturalne skupine s Galerijevim portretom, nameće se pretpostavka da bi Viktorija, u slučaju da su bila prikazana dva vladara, trebala kruniti Galerija i Dioklecijana, budući da je Dioklecijan Galerija službeno proglasio pobjednikom nad Perzijancima. Međutim, tada bi s desne strane božice trebao biti Dioklecijan kao važniji, a ne Galerije, čiju krunu Viktorija drži u desnoj ruci, dakle on je u ovom slučaju desno od nje. Zbog toga je moguće da je, ako se radilo o dvojici tetrarha, s Galerijem ipak bio prikazan Licinije ili Sever (sl. 43). Neki od fragmenata, kao što je životinjska šapa (možda panterina, kat. br. 54), mogu se povezati s Dionizom, jednim od Galerijevih najdražih bogova.²⁴⁹

Slika 43 - Crtež mogućeg izgleda skulpturalne skupine Viktorije koja kruni Galerija i Severa ili Licinija (Popović 2017, 78, sl. 15, izradio: B. Popović)

²⁴⁸ Popović 2016, 375-376, kat. br. 2; Popović 2017, 56-60, 116-117, kat. br. 2.

²⁴⁹ Živić 2011a, 123.

Ostale fragmentarne skulpture pronađene u Gamzigradu vjerojatno su pripadale manjim skulpturama božanstava i bile slične onima s lokaliteta *Mediana*,²⁵⁰ gdje su primjerice pronađene dobro sačuvane skulpture boga Askelpija i božice Higeje (kat. br. 49 i 50).²⁵¹ Skulpture su vjerojatno nastale u Egiptu, moguće u Aleksandriji tijekom zadnja dva desetljeća 3. i prvog desetljeća 4. stoljeća, što potvrđuje i paleografija grčkih natpisa koje sadrže. Votivni natpisi na objema skulpturama spominju imena bračnog para – *Roimetalkes* i *Philipa*, što označava kultnu ulogu skulptura. Velika je vjerojatnost da su donesene iz neke obližnje grčke provincije, primjerice Trakije, s obzirom na to da su posvete Asklepiju i Higeji rijetke u provincijama u kojima se govorio latinski. Skulpture ovim božanstvima bile su vrlo popularne na grčkom istoku tijekom kasne antike, ali su puno rjeđe u zapadnim provincijama, što bi značilo da su u Medijanu donesene s određenim razlogom. Može se pretpostaviti da je u nekom trenutku u trikliniju vile uspostavljeno svetište Asklepiju i Higeji.²⁵²

Razdoblju tetrarhije pripada i poznati porfirni žrtvenik koji se danas nalazi u Svetoj Sofiji u Istanbulu (kat. br. 55),²⁵³ a na svim četirima stranama je ukrašen girlandama koje jako podsjećaju na one s Konstantinova stupa (kat. br. 56). Međutim, izuzetan nalaz iz ovog razdoblja, ali i općenito što se tiče porfirnih spomenika, predstavlja porfirni miljokaz pronađen na lokalitetu *Aperlaj* (*Aperlae*) u Turskoj (kat. br. 36). Miljokaz je izvorno vjerojatno stajao kod istočnih gradskih vrata, a kasnije je kao nadvratnik ugrađen u obrambeni toranj. Sadrži i tekst na grčkom jeziku koji spominje četvoricu tetrarha – auguste Dioklecijana i Maksimijana te cezare Konstancija i Galerija, a na kraju grad *Aperlae*. Kako se ovaj jedinstveni primjer porfirnog miljokaza uopće našao u likijskom gradiću? Odgovor je vrlo jednostavan: purpurna boja. Naime, ovaj je grad bio poznat po njenoj proizvodnji, a Dioklecijanova fascinacija purpustom dobro je poznata. Zbog toga je car odlučio ovdje renovirati ili sagraditi cestu koja bi omogućila što sigurniji prijevoz purpurne vune iz Aperlaja u carske radionice. A kako ju bolje označiti, nego zaista posebnim porfirnim miljokazom.²⁵⁴

²⁵⁰ Živić 2011a, 123.

²⁵¹ *Constantine's villa at Mediana*, Popović, S. (ur.), Niš 2016, 84-85, kat. br. 1 i 2. Dalje u bilješkama: *Constantine's villa at Mediana* 2016.

²⁵² M. R. Vasić, *Sculptures and "The Sanctuary Of Aesculapius" in Mediana*, *Starinar* LXVIII, 2018, 97-98.

²⁵³ Del Bufalo 2018, 194-195, kat. br. C96.

²⁵⁴ Leadbetter 2003, 130-135; Del Bufalo 2018, 210, kat. br. I9.

4. 2. 4. Konstantin i Bizantsko Carstvo

Nakon Dioklecijanova projekta sakraliziranja carskog položaja, tek će radikalnom Konstantinovom političko-religijskom transformacijom zajedničko korištenje purpurne boje i porfira funkcionirati kao *instrumentum regni*. Legitimizacija vladara dolazi na novu razinu te purpur ne označava više samo carsku odoru, već sve više poprima ceremonijalne konotacije te postaje vizualni svjedok božanskog izbora. Langobardski povjesničar i diplomat Liutprand Kremonski iz 10. stoljeća čak Konstantinu pripisuje narudžbu gradnje posebne porfirne prostorije unutar palače²⁵⁵ u kojoj su se rađali carski nasljednici (*Antapodosis*, I, 7). Kao zagovaratelj vjerskog dualizma (poganstvo i kršćanstvo), Konstantin će vješto primijeniti novi formalni jezik kompleksnoj simbolici porfira, istovremeno ostajući u provjerenim granicama programa carske apoteoze.²⁵⁶

4. 2. 4. 1. Arhitektura

Potvrda ovakve upotrebe porfira posebno se očituje prijenosom prijestolnice Carstva u novoosnovani Konstantinopol. Prema Johannesu von Mülleru, taj se prijenos političke moći očituje i u dovoženju velike količine umjetničkih predmeta u „Novi Rim“ na Bosporu iz svih dijelova Carstva, među kojima su bili i brojni porfirni spomenici,²⁵⁷ ali i neobrađeni blokovi porfira koji su se čuvali u rimskim zalihama.²⁵⁸

Konstantinov kružni forum, kao glavni trg grada, bio je ukrašen s dvanaest porfirnih statua kojima je dominirao visoki Konstantinov stup u središtu (kat. br. 56). Stup je i danas dosta dobro sačuvan, a izvorno je bio visok 35 metara te se sastojao od baze i sedam ili čak osam porfirnih segmenata, odnosno tambura (v. oko 3,2 m te promjera 2,9 m). Kroz povijest je nazivan i raznim drugim imenima, primjerice *Veliki stup*, *Stup Križa* (krajem Bizantskog Carstva), dok je u današnjoj Turskoj poznat kao *Spaljeni stup* zbog stradanja u požaru krajem 18. stoljeća.²⁵⁹ Svaki je segment ovjenčan lovorovim krunama koje prekrivaju njihove međusobne spojeve. Iako porijeklo porfirnih tambura još uvijek

²⁵⁵ O porfirnoj prostoriji vidi više u poglavlju „5. 2. 1. Rađanje i umiranje u purpuru.“

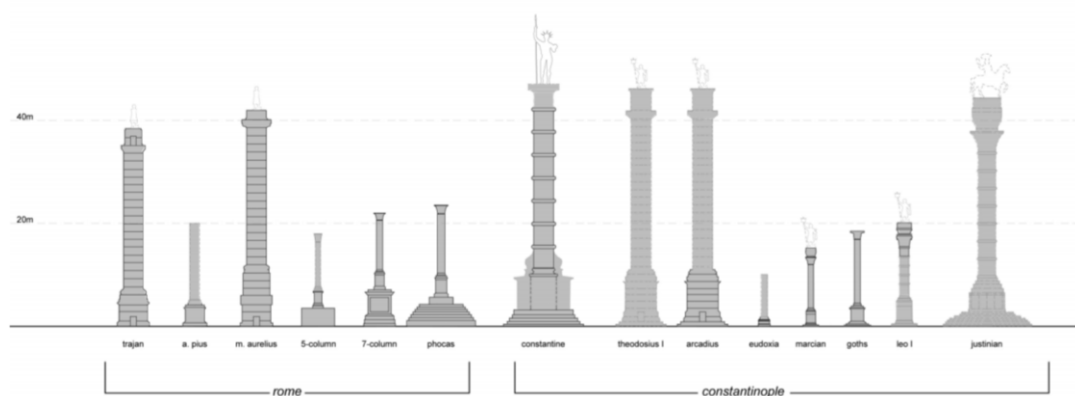
²⁵⁶ Del Bufalo 2018, 30.

²⁵⁷ Von Müller 2016, 177.

²⁵⁸ A. A. Vasiliev, *Imperial Porphyry Sarcophagi in Constantinople*, *Dumbarton Oaks Papers* 4, 1948, 6. Dalje u bilješkama: Vasiliev 1948.

²⁵⁹ S. Bralewski, *The Porphyry Column in Constantinople and The Relics of the True Cross*, *Studia Ceranea. Journal of the Waldemar Ceran Research Centre for the History and Culture of the Mediterranean Area and South-East Europe* 1, 2011, 87. Dalje u bilješkama: Bralewski 2011.

nije sa sigurnošću utvrđeno (vjerojatno su dopremljeni iz Rima ili Aleksandrije), većina stručnjaka smatra da se ne radi o prenamjeni, već da su najvjerojatnije isklesani *in situ*.²⁶⁰ Na vrhu stupa nalazila se skulptura Konstantina prikazanog kao božanstvo *Sol Invictus* te je ukupna visina stupa sa skulpturom iznosila 40 metara.²⁶¹ Kao i u Konstantinovoj neobičnoj politici, poganski i kršćanski elementi sjedinjeni su i u stupu – pozlaćena skulptura Konstantina kao boga sunca bila je na vrhu, dok je na dnu, u bazi stupa, navodno bila kolekcija raznih relikvija i talismana, od antičkog Paladija donesenog iz Rima, do ostataka košara umnoženih kruhova, čavala i drveta Kristova križa, drveta s križeva dvojice razbojnika koji su razapeti s Kristom, vaze svetog ulja, relikvija svetaca, čak i drška sjekire kojom je Noa sagradio arku te kamen iz kojeg je potekla voda na Mojsijevu zapovijed.²⁶² Stup je zbog toga poprimio nova značenja i kršćansku simboliku te se upravo zbog vjerovanja da sadrži relikvije u kasnijim razdobljima smatrao svetim.²⁶³

Slika 44 – Usporedba počasnih stupova Rima i Konstantinopola (Arslan 2016, 125, sl. 5)

Gradnjom stupa Konstantin zapravo nastavlja raniju rimsku tradiciju podizanja trijumfalnih stupova, slaveći tako pobjedu nad Licinijem te ponovni osnutak Bizantija kao Konstantinopola,²⁶⁴ a kolosalne dimenzije učinile su ga najvećim objektom toga tipa (sl. 44). Stup je s novim gradom posvećen 330. godine te je tako porfir kao materijal utkan

²⁶⁰ P. Y. Arslan, *Towards a new honorific column: The column of Constantine in early Byzantine urban landscape*, METU Journal of the Faculty of Architecture 33, br. 1, 2016, 124-125. Dalje u bilješkama: Arslan 2016.

²⁶¹ Von Müller 2016, 177–78.

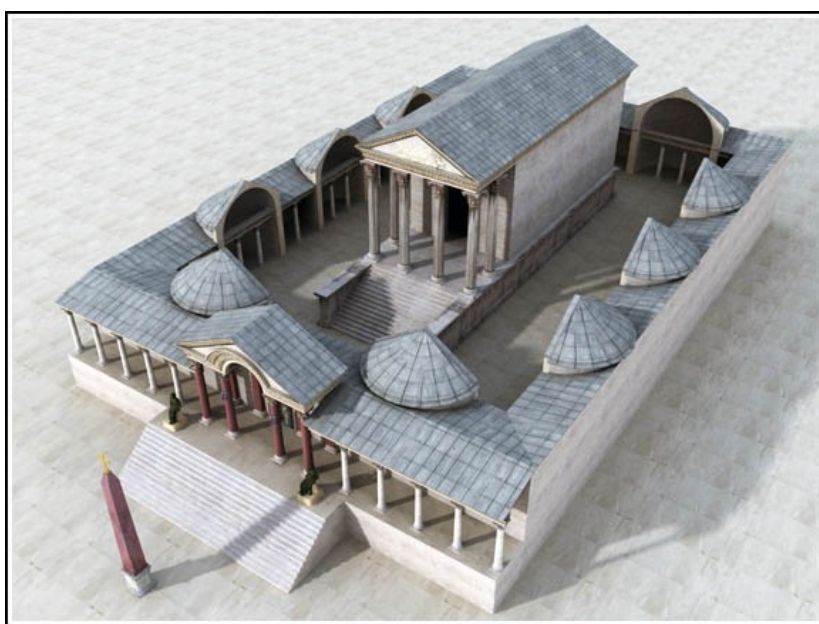
²⁶² Bralewski 2011, 93; Del Bufalo 2018, 31.

²⁶³ Bralewski 2011, 94.

²⁶⁴ C. T. Wells, *The Column of Constantine at Constantinople: A Cultural History (330-1453 C.E.)*, City University of New York, diplomski rad, 2017, 27.

u utemeljenje nove prijestolnice koja je služila i kao scena za carsku samoreprezentaciju.²⁶⁵ Konstantinov je stup najstariji te jedan od najprestižnijih ranobizantskih spomenika u današnjem Istanbulu.²⁶⁶

Osim Konstantinovog, novu su prijestolnicu krasili i drugi počasni porfirni stupovi, poput onoga njegove majke Helene te još jednog stupa nešto kasnije datacije (oko 403.) s trga *Pittakia*, na koji je kasnije postavljena srebrna skulptura carice Eudoksije.²⁶⁷

Slika 45 - Rekonstrukcija Kapitolija i dijela trga *Philadelphion* s porfirnim obeliskom u Konstantinopolu (<http://www.byzantium1200.com/capitolium.html>, 13. 6. 2020.)

Konstantinopolski trg *Philadelphion*, s kojeg potječu i venecijanski tetrarsi, također je bio ukrašen nizom porfirnih skulptura i to navodno posloženih po preciznom scenografskom redu kako bi promatrač imao najbolji perspektivni pogled, ali i kako bi se naglasila monumentalnost skulptura. U središtu se nalazio porfirni stup kvadratnog presjeka sa zlatnim križem na vrhu, možda upravo obelisk čiji je fragment pronađen na hipodromu (kat. br. 57), a okruživale su ga skulpture Konstantina i njegove majke Helene na prijestoljima, skulpturalna skupina s dvama carevim sinovima u zagrljaju, kao i još jedna gdje su prikazani u sjedećem položaju,²⁶⁸ iako se možda radilo i o sjedećem prikazu

²⁶⁵ Von Müller 2016, 177–178.

²⁶⁶ Arslan 2016, 124.

²⁶⁷ Del Bufalo 2018, 31.

²⁶⁸ Ibid., 30.

Konstancija Klora i Konstantina (sl. 46). Upravo je zbog prizora carevih sinova u zagrljaju trg i dobio ime. Dakle, *Philadelphion* bi u prijevodu značilo „spomenik bratske ljubavi.“ S ovog se trga dolazilo na konstantinopolski Kapitolij (sl. 45) čiji je trijem na glavnom ulazu počivao na nekolicini porfirnih stupova (točan broj nije poznat).²⁶⁹

Slika 46 – Rekonstrukcija porfirnih skulptura s trga *Philadelphion* u Konstantinopolu (moguće Konstancije Klor i Konstantin ili Konstantinovi sinovi) (<http://www.byzantium1200.com/capitolium.html>, 13. 6. 2020.)

Prizor ovakvog grada stanovnicima i posjetiteljima zasigurno se činio poput veličanstvene purpurne pozornice, na kojoj su porfirne skulpture i arhitektonski elementi imali ulogu slavljenja carske obitelji.²⁷⁰

Porfir se koristio i za vrijeme Konstantinovih nasljednika, no kako je kamenolom polako prestajao s radom, sve se više počeo upotrebljavati materijal pohranjen u Rimu te potom onaj s ranijih građevina. Tijekom bizantskog razdoblja sav je porfir dolazio iz rimskih zaliha te se više nije smatrao „egipatskim kamenom“, već postaje poznat kao „rimski kamen“ (*λίθος Ῥωμαίος/lithos Romaios*). Porfirna moda prodire tako duboko u bizantsku kulturu da se od 4. i 5. stoljeća ceremonije povezane s njim ukorijenjuju i u drugim kulturama, kao što je, kako prenosi D. Del Bufalo, u Pasiji svetog Tome zabilježena ceremonija u rimskom stilu koju je predvodio indijski kralj *Gundaphorus* prilikom pogreba svog brata, čiji je lijes bio umotan u purpur, onda privremeno prebačen na porfirnu ploču te potom u porfirni sarkofag.²⁷¹

²⁶⁹ *Capitolium and Philadelphion*, <http://www.byzantium1200.com/capitolium.html> (13. 6. 2020.)

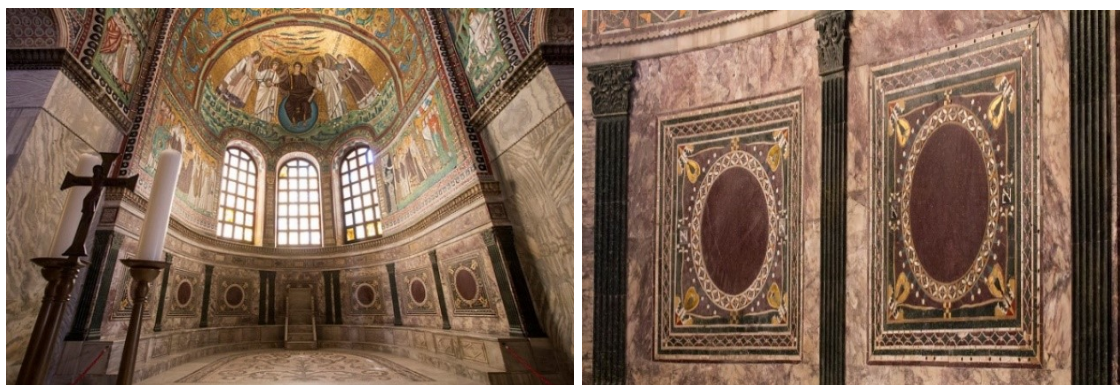
²⁷⁰ Del Bufalo 2018, 30.

²⁷¹ *Ibid.*, 34.

Prihvatanjem i širenjem kršćanstva te njegovim povezivanjem s vladarima, porfir ulazi i u prostore crkava, gdje je uglavnom prisutan u obliku zidnih oplata i podnih popločenja, kao primjerice u Neonijevom baptisteriju (sl. 47), gdje je upotrijebljen čak i za oplatu krsnog zdenca, te bazilici San Vitale (sl. 48).

Slika 47 – Porfirne oplate krsnog zdenca i porfirna *rota* na zidu u pozadini, Neonijev baptisterij, Ravenna, kraj 5. stoljeća (<https://corvinus.nl/2016/07/19/ravenna-the-orthodox-baptistry/>, 15. 4. 2020.)

Slika 48 – Porfirne zidne oplate, svetište, San Vitale, Ravenna, 547. (<https://thinkingnomads.com/2013/12/ravenna-italy/>, <https://www.flickr.com/photos/paullew/9320543038/in/photostream/>, 15. 4. 2020.)

Jedno od najpoznatijih sakralnih zdanja bizantskog razdoblja svakako je Justinijanova Sveta Sofija, za koju su porfirni komadi dopremljeni iz različitih dijelova Carstva te upotrijebljeni kao spoliji. Nalaze se u funkciji arhitektonske dekoracije te kao dio tehnike *opus sectile* (sl. 49), dok monumentalni stupovi u konhama koje flankiraju apsidu i ulaz dokazuju njegovo korištenje i za izradu konstruktivnih elemenata (kart. br. 58).²⁷² Stupovi su u crkvu prebačeni s Jupiterovog hrama u Baalbeku u Libanonu.²⁷³ Ljepotu porfira u Svetoj Sofiji poetski je opisao Pavao Silentarij. Autor govori o bogatstvu kamena porfira koji je ukrašen malim svijetlim zvjezdicama (mислеći pritom vjerojatno na bijele fenokristale u strukturi kamena) i dopremljen lađama širokog Nila te spominje kako diskovi porfira (*rotae*) sjaje ljepotom koja osvaja srce (*Descr. S. Sophiae*, 625-627, 661-663).

Slika 49 – Lijevo: Jedan od panela iznad carskih vrata, Sveta Sofija, Istanbul, 4. stoljeće (Del Bufalo 2018, 200, kat. br. 123); desno: *Omphalion*, popločenje u tehnici *opus sectile*, Sveta Sofija, Istanbul, 6. – 9. stoljeće (<https://hagiasophiaturkey.com/omphalion/>, 15. 4. 2020.)

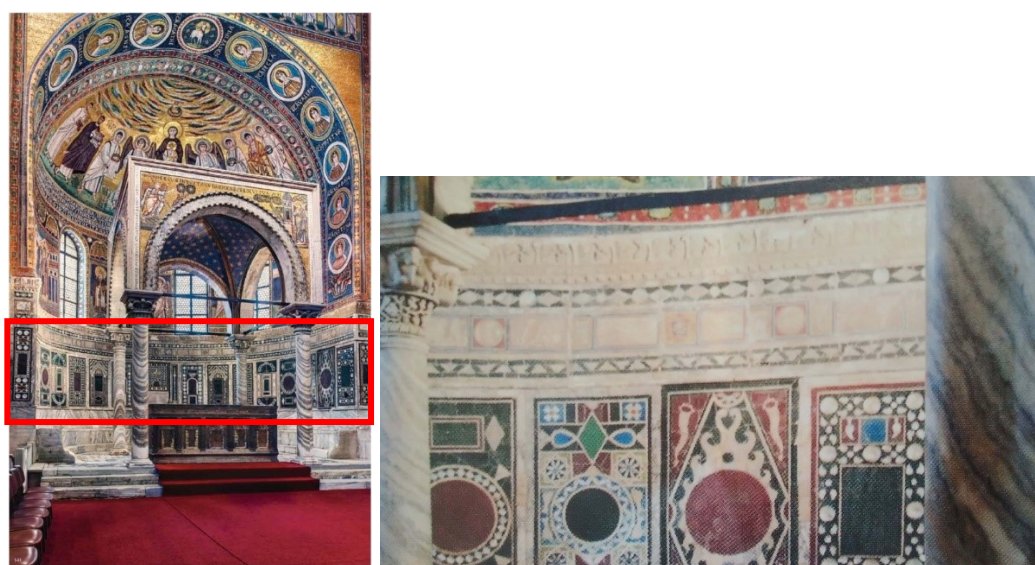
Porfirnim popločenjima i zidnim oplatama u tehnici *opus sectile* ukrašena je i Eufrazijeva bazilika u Poreču (sl. 50 i 51).²⁷⁴ Ann Terry navodi da se Eufrazijanin *opus sectile* može usporediti s onim iz crkve San Vitale u Raveni. U objema crkvama paneli prekrivanju

²⁷² R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, London 1986, 214.

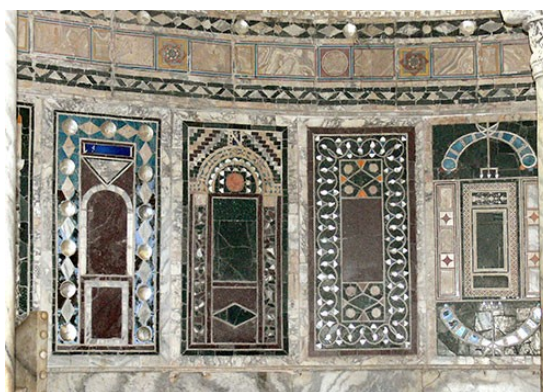
²⁷³ Makovicky et al. 2016, 2.

²⁷⁴ A. Terry, *The "Opus Sectile" in the Eufrazius Cathedral at Poreč*, *Dumbarton Oaks Papers* 40, 1986, 147. Dalje u bilješkama: Terry 1986.

donji dio zida apside, a najsličniji su po podjeli u tri dijela (glavni paneli te gornji registar kojeg nadvisuje štuko), materijalu (mnogo istih vrsta kamena pojavljuje se na oba mjesta) te isprepletenim kvadratnim motivima koji se u oba slučaja pojavljuju u gornjem registru. Ipak, među njima postoje i velike razlike. U San Vitaleu su svi veliki paneli identični, a njihov je dizajn strogo ornamentalan te imaju unutarnju simetriju koja je očito rezultat pomnog planiranja (sl. 48), dok su u Eufrazijani oni asimetrični, imaju mnogo figuralnih elemenata te se razlikuju u dizajnu (sl. 51). Usporedbom panela iz Eufrazijeve bazilike s onima iz Svete Sofije (sl. 49), dolazi se do sličnih zaključaka.²⁷⁵

Slika 50 – Svetište Eufrazijeve bazilike sa zidnim oplatama u tehnici *opus sectile*, Poreč, 6. st. (<https://www.myporec.com/hr/otkrijte-porec/eufrazijeve-bazilika/492>, 15. 4. 2020.)

Slika 51 – Zidne oplatae svetišta Eufrazijeve bazilike u tehnici *opus sectile*, Poreč, 6. st. (<https://nova-akropola.com/kulture-i-civilizacije/tragom-proslosti/tajna-eufrazijeve-bazilike/#prettyPhoto>, 15. 4. 2020.)

²⁷⁵ Ibid., 159-160.

4. 2. 4. 2. Portretna skulptura

Porfirnih portretnih skulptura koje pouzdano možemo svrstati u ovo razdoblje ostalo je sačuvano relativno malo, no, kao što je navedeno i ranije, svakako ih je bilo mnogo više. Među njima se ističe portret diarha iz Niša (kat. br. 59) za koji I. Popović navodi da je prema modelaciji stražnje strane glave i stilističkim karakteristikama zapravo bio dio dvostruke herme koja bi mogla predstavljati Konstantina i Licinija u razdoblju prije 315. godine, dok su još bili u dobrim odnosima. Takav bi spomenik u Nišu, koji je bio u Licinijevom dijelu Carstva, veličao ideju vladavine dvojice careva, odnosno diarhiju, ali istovremeno moguće i Konstantinove decenalije.²⁷⁶

Nadalje, poznat je fragment skulpture cara s dijademom iz Sirmija (kat. br. 60). Dijademe ovog tipa, s dvama redovima elipsoidnih perli, prvi se put pojavljuju na novcu cara Konstantina, no radi se o kratkotrajnoj varijanti jer se od 330. godine počinju koristiti dijademe s dvama redovima elipsoidnih perli i središnjim medaljonom koje će, nakon Konstantina, nositi i njegovi nasljednici. Zbog oblika dijademe te frizure, kod koje debeli pramenovi kose padaju prema čelu, I. Popović smatra da bi ovaj fragment najvjerojatnije trebao pripadati skulpturi Konstancija II, o čemu svjedoče i njegovi portreti na novcu (sl. 52).

Slika 52 – Srebrna silikva Konstancija II, Sirmij, 351. – 355.
(<https://www.coinarchives.com/a/results.php?search=CONSTANTIUS+II&s=0&results=100>, 30. 5. 2020.)

Ovom razdoblju pripadaju i fragmenti biste cara na globusu, također iz Sirmija (kat. br. 61), koja je po oblikovanju plašta najsličnija Dioklecijanovoj bisti iz Athribisa (kat. br. 42), što upućuje na zaključak da su se biste ovog tipa možda proizvodile u serijama u istoj radionici, i to bez glava koje bi se onda mogle dodavati poslije. Toj bi skupini onda

²⁷⁶ Popović 2017, 92, 146-147, kat. br. 29.

pripadala i bista mladića iz Vatikanskih muzeja koja možda prikazuje Konstantina II (kat. br. 62). Takve se biste mogu povezati s bistama careva Nerve i Trajana (kat. br. 15), odnosno, kako smatra I. Popović, one slijede iste ikonografske principe.²⁷⁷

4. 2. 4. 3. Carski sarkofazi

Među najzanimljivije porfirne spomenike ovog razdoblja svakako treba svrstati carske sarkofage, od kojih su sarkofazi Konstantinove majke Helene i kćeri Konstantine najpoznatiji i vjerojatno najljepši primjeri korištenja porfira u zagrobnoj funkciji.

Helenin sarkofag (kat. br. 63) pronađen je u njenom mauzoleju koji je priključen bazilici svetog Petra i Marcelina u Rimu. Dekoracija sarkofaga sastoji se od povorke rimskih konjanika ispod koje su barbarski zarobljenici. Izrazito vojnički karakter prikaza koji je zapravo neprikladan za ukop žene doveo je do pretpostavki da ovaj sarkofag originalno nije bio namijenjen Heleni, nego nekom od muških pripadnika carske obitelji, moguće njezinom mužu Konstanciju Kloru,²⁷⁸ ili prema mišljenju Roberta Rossa Hollowaya, samom Konstantinu, i to u razdoblju prije odluke o preseljenju prijestolnice.²⁷⁹

Konstantinin sarkofag (kat. br. 64) zanimljiv je primjer podvojenosti karaktera prikaza. Središnji prikaz erota u vinogradarskim poslovima uokvirenih akantovim viticama te girlande i dionizijske maske na poklopcu mogu se povezati upravo s tim božanstvom te motivima prikazanima na svodu ambulatorija Konstantinog mauzoleja u Rimu²⁸⁰ u kojem se ovaj sarkofag izvorno nalazio.²⁸¹ Međutim, dva pauna i janje, koji su prikazani ispod akantovih vitica, mogu imati kršćansko značenje. Fragment carskog sarkofaga koji

²⁷⁷ Ibid., 62-64, 120-121, kat. br. 4.

²⁷⁸ *Sarcophagus St Helena*,

<http://www.museivaticani.va/content/museivaticani/en/collezioni/musei/museo-pio-clementino/sala-a-croce-greca/sarcofago-di-s--elena.html> (22. 4. 2020.)

²⁷⁹ R. R. Holloway, *Constantine and Rome*, New Haven i London 2004, 87. Dalje u bilješkama: Holloway 2004.

D. Del Bufalo ipak smatra da su i Helenin i Konstantinin sarkofag nastali ranije, u Dioklecijanovom vremenu, a možda čak i Trajanovom ili Hadrijanovom, te su ponovno upotrijebljeni u 4. stoljeću. (Del Bufalo 2018, 29).

²⁸⁰ U literaturi je prisutno i suprotno mišljenje te bi, prema Gillian Mackie, Konstantinin mauzolej zapravo trebao pripadati njenoj sestri Heleni koja je bila udana za Julijana Apostata, koji je vjerojatno i naručio izgradnju mauzoleja. Njeno se mišljenje temelji na mozaicima koji sadrže poganske i kršćanske motive, budući da je poznato da se Julijan za života izjašnjavao i kao kršćanin i kao poganin. Time bi i Konstantinin sarkofag zapravo pripadao Heleni, dok bi fragment sličnog sarkofaga iz Istanbula pripadao Julijanu, iako se s njim zapravo povezuje drugi sarkofag iz Istanbula (kat. br. 65) (G. Mackie, *A new look at the patronage of Santa Costanza, Rome, Byzantion* 67, br. 2, 1997, 403-404).

²⁸¹ Holloway 2004, 94.

se čuva u Arheološkom muzeju u Istanbulu (kat. br. 73) ima praktički identičnu dekoraciju kao Konstantinin sarkofag, što upućuje da su vjerojatno nastali u istoj radionici, a pretpostavlja se da je pripadao caru Konstantinu Velikom. John Beckwith smatra da bi bilo logično da su se radionice za obradu porfirnih blokova u ovakve spomenike nalazile u Rimu i Konstantinopolu, dok se porfirni predmeti iz Egipta vjerojatno mogu povezati s radionicama u Aleksandriji,²⁸² iako D. Del Bufalo Konstantinin sarkofag povezuje upravo s Aleksandrijom.²⁸³

Skupina od ukupno devet carskih sarkofaga iz Istanbula (kat. br. 65 – 73), za koje je već spomenuta teorija o ptolomejskom porijeklu, posebno je zanimljiva jer se uz nju najčešće veže devet careva pokopanih u porfirnim sarkofazima o kojima je izvijestio Konstantin VII. Porfirogenet u djelu *De ceremoniis aulae Byzantinae* (II, 42). To je ujedno najvažniji izvor o ovim carskim sarkofazima te sretna okolnost kada se izvor poklapa s arheološkim nalazima, barem u broju sarkofaga. Porfirogenet spominje Konstantina Velikog (324. – 337.), Konstancija (337. – 361.), Julijana Apostata (361. – 363.), Jovijana (363. – 364.), Valensa (364. – 378.), Teodozija I. Velikog (379. – 395.), Arkadija (395. – 398.), Teodozija II (408. – 450.) te, kao posljednjeg cara pokopanog u porfirnom sarkofagu, Marcijana (450. – 457.).

Svi su se bizantski carevi do početka 11. stoljeća ukapali u crkvi Svetih apostola u Konstantinopolu. Aleksandar A. Vasiliev prenosi da je i iz drugih izvora vidljivo da su navedeni istočni carevi te da se podaci o ukopima njihovih vladarskih suvremenika na zapadu uopće ne spominju, no većina ih je skončala nasilnom smrću tako da ova činjenica i ne treba toliko začuditi. Svakako je moguće da je u crkvi Svetih apostola bilo zakopano još članova carske obitelji, o čemu, međutim, ne postoje dokazi.²⁸⁴ S druge strane, Cyril Mango se slaže s prijedlogom R. Delbruecka te smatra da bi se popisu ipak mogao dodati i jedan zapadni vladar – Valentinijan I (364. – 375.).²⁸⁵ Takvu ideju nije odbacio ni A. Vasiliev zbog zapisa Komesa Marcelina o Teodozijeovom nalogu da se Valentinijan zakopa u carskoj grobnici na carskom dvoru, što može upućivati na porfirni sarkofag.²⁸⁶

²⁸² J. Beckwith, *Early Christian and Byzantine Art*, New Haven i London 1993, 28-30.

²⁸³ Del Bufalo 2018, 166, kat. br. L17.

²⁸⁴ Vasiliev 1948, 6-10.

²⁸⁵ C. Mango, *Three Imperial Byzantine Sarcophagi Discovered in 1750*, *Dumbarton Oaks Papers* 16, 1962, 399-400. Dalje u bilješkama: Mango 1962.

²⁸⁶ Vasiliev 1948, 11.

Zanimljivo je da su svi sarkofazi, pogotovo u usporedbi s Heleninim i Konstantininim (osim već spomenutog fragmenta s reljefom, kat. br. 73), strogih formi, s tek akroterijima na poklopcima (kat. br. 66, 67 i 71). Također su relativno ogoljeni, s minimalnom dekoracijom koju eventualno na poklopcima čine Kristov monogram unutar lovorovog vijenca s vrpcama (kat. br. 66, 67, 72) te u jednom slučaju, Kristov monogram sjedinjen s egipatskim simbolom života *ankh* (*crux ansata*) (kat. br. 71).²⁸⁷ Upravo zbog ovog simbola te zbog poklopca sarkofaga koji je nađen u Aleksandriji, a vrlo je sličan Konstantininom (oba sadrže prikaze ljudskih glava iz kojih se prema kutovima protežu girlande), A. Vasiliev smatra da su sarkofazi najvjerojatnije proizvedeni u Egiptu. Valja imati na umu da sarkofazi u izvornom obliku nisu bili toliko strogi i ogoljeni, već su, kao i tijela careva unutar njih, bili raskošno ukrašeni zlatom, srebrom i dragim kamenjem te prekriveni vrhunskim tkaninama, što je u kasnijim razdobljima, nažalost, opljačkano.²⁸⁸

Za većinu je sarkofaga teško odrediti koji kome od navedenih careva pripada,²⁸⁹ no za dva je sarkofaga situacija nešto jasnija, iako također nije potpuno sigurna. Polukružni cilindrični sarkofag (kat. br. 65) bi, prema opisu Konstantina Porfirogeneta, trebao pripadati Julijanu Apostatu,²⁹⁰ iako C. Mango u to ipak nije toliko siguran.²⁹¹ Već se kod R. Delbruecka pojavila pretpostavka da je ovaj sarkofag zapravo ponovno upotrijebljeni ptolomejski sarkofag (s čime se kasnije slaže i D. Del Bufalo),²⁹² no A. Vasiliev smatra da za to nema dovoljno ozbiljnih dokaza i temelja.²⁹³

Fragment sarkofaga s reljefom lišća, akanta, golih Erota koji slave berbu grožđa te ptica koje ključaju grožđe koji je gotovo identičan Konstantininom sarkofagu (kat. br. 73) drugačiji je i monumentalniji od svih ostalih iz ove skupine. A. Vasiliev smatra da bi Konstantinin sarkofag mogao biti kopija ovog, vjerojatno Konstantinovog sarkofaga, koji je svakako morao biti iznimno velik, a poznato je da je Konstantinin sarkofag jedan od najvećih ikad izrađenih.²⁹⁴ D. Del Bufalo također ovaj fragment pripisuje sarkofagu Konstantina Velikog.²⁹⁵

²⁸⁷ Ibid., 14.

²⁸⁸ Ibid., 15-16.

²⁸⁹ Pretpostavke, u slučajevima u kojima postoje, za svaki su od sarkofaga navedene u katalogu.

²⁹⁰ Vasiliev 1948, 19-20; Del Bufalo 2018, str. 19, 168, kat. br. L25.

²⁹¹ Mango 1962, 401.

²⁹² Del Bufalo 2018, str. 19, 168, kat. br. L25.

²⁹³ Vasiliev 1948, 20.

²⁹⁴ Vasiliev 1948, str. 21.

²⁹⁵ Del Bufalo 2018, str. 224, kat. br. F70.

4. 3. Upotreba u kasnijim razdobljima

Uz prihvaćanje purpurne boje kao oznake pojedinih odora u crkvenoj hijerarhiji, u kasnijim je razdobljima razvijeno i obilno korištenje porfira, pogotovo za dekoraciju novih crkava koje su zbog štovanja relikvija mučenika privlačile veliki broj vjernika, u čemu je prednjačio novi kršćanski Rim.²⁹⁶ Prema J. Von Mülleru, u jednom trenutku nakon kraja antike umijeće obrade porfira je izgubljeno tako da su svi predmeti korišteni od tada morali biti antičkog porijekla, a kako potražnja nije pala, kamen je postao još skuplji i cjenjeniji.²⁹⁷ D. Del Bufalo ipak smatra uvjerljivijim da vještina nije izgubljena, nego samo zanemarena na dugo vremena te da je zbog stalnih kontakata Istoka i Zapada zapravo negdje ostala sačuvana.²⁹⁸

Porfir su rado koristili srednjovjekovni vladari, ali i pape. Porfirni stupovi su se kao luksuzna dekoracija postavljali u crkve i krstionice, antičke kade i bazeni iskorištavali su se kao krsni zdenci, a porfirni diskovi (*rotae*), koji su uglavnom izrezivani od stupova, u crkvama su označavali mjesto krunidbe kraljeva i ustoličenja papa. Korištenje porfira u zagrobne svrhe također nije izumrlo, što dokazuje niz vladarskih ukopa, poput Teodorika koji se dao zakopati u antičkoj porfirnoj kadi (sl. 53) unutar svog monumentalnog mauzoleja u Raveni.²⁹⁹

Slika 53 – Porfirna kada iz 3. – 4. stoljeća (*Teodorikov sarkofag*), Teodorikov mauzolej, Ravenna, 6. stoljeće (<https://www.thevintagenews.com/2017/01/28/built-in-520-ad-as-his-own-tomb-the-mausoleum-of-theoderic-is-a-monument-exhibiting-roman-art-in-its-purest-form/>, 31. 5. 2020.)

²⁹⁶ Del Bufalo 2018, 38.

²⁹⁷ Von Müller 2016, 178,180.

²⁹⁸ Del Bufalo 2018, 42.

²⁹⁹ Ibid., 38-39.

Na velikom porfirnom disku stare bazilike svetog Petra okrunjen je 800. godine i Karlo Veliki, koji je imao razvijen ukus za raznobojni kamen, a pogotovo porfir, materijalni simbol vrhovne vlasti rimskih careva s kojim se htio povezati. Posebnu je važnost pridavao izgledu vlastitog trona, koji je morao biti od crvenog porfira,³⁰⁰ a okruživao ga je i raznobojni mozaik u kojem je upotrijebljen porfir. Karlo Veliki je i za svoju palatinsku kapelu u Aachenu dao dopremiti nekoliko monolitnih porfirnih stupova.³⁰¹

Oton I. dao je dopremiti veliku količinu porfirnog materijala za katedralu u Magdeburgu, a Oton II. dao se zakopati u rimskom sarkofagu te je pritom kao poklopac iskoristio porfirnu kadu.³⁰² Koherentnu grupu porfirnih spomenika iz sredine 12. stoljeća predstavljaju porfirne grobnice normanskih vladara Sicilije (sl. 54), koje je dao naručiti kralj Roger II (1130. – 1154.).³⁰³ Kralj Roger, njegova kćer Konstanca (1194. – 1198.), njen muž Henrik VI. Hohenstaufen (1191. – 1197.) i njihov sin Fridrih II (1212. – 1250.) pokopani su u sarkofazima u Palermu, a Rogerov sin Vilim I (1154. – 1166.) u Monrealeu.³⁰⁴ Materijal za normanske grobnice vjerojatno je došao iz Rima te je ovim vladarima trebao poslužiti kao dokaz moći, budući da se porfir tada mogao nabaviti u ograničenim količinama – bile su potrebne dobre veze i velike svote novca.³⁰⁵ Rosa Bacile navodi da su grobnice napravljene ponovnom upotrebom i obradom velikih porfirnih stupova te da njihova pojava može upućivati na postojanje radionice, što svakako dokazuje da su klesari srednjeg vijeka znali raditi s porfirom.³⁰⁶

Vješti talijanski srednjovjekovni majstori *Cosmati*, inspirirani bizantskim mozaicima, kroz 12. i 13. stoljeće razvijaju novu tehniku mozaika koja će po njima dobiti ime. Kozmateskni mozaici (sl. 55) zapravo nalikuju tehnici *opus sectile*, a sastoje se od sitnih geometrijskih komada raznobojnog kamena (crvenog i zelenog porfira te raznih svijetlih kamena) i staklene paste. Koristili su se za dekoraciju arhitektonskih površina, ali i liturgijskog namještaja.

³⁰⁰ Del Bufalo 2018, 39; Klemm – Klemm 2001, 635.

³⁰¹ El-Enen et al. 2018, dodatni elektronski materijal.

³⁰² R. M. Bacile, *A Porphyry Workshop in Norman Palermo*, u: R. M. Bacile – J. McNeill (ur.), *Romanesque and the Mediterranean, Patterns of Exchange Across the Latin, Greek and Islamic Worlds c.1000-c.1250*, London i New York 2017, 140. Dalje u bilješkama: Bacile 2017.

³⁰³ Ibid., 130.

³⁰⁴ El-Enen et al. 2018, dodatni elektronski materijal.

³⁰⁵ Bacile 2017, 137.

³⁰⁶ Ibid. 148-149.

Slika 54 – Grobnica Fridriha II, katedrala, Palermo, 12. stoljeće
(https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tomb_of_Frederick_II,_Holy_Roman_Emperor_-_Cathedral_of_Palermo_-_Italy_2015.jpg, 31. 5. 2020.)

Slika 55 – Kozmateskni mozaik, crkva Santa Maria Maggiore, Rim, 12. stoljeće
(https://en.wikipedia.org/wiki/Cosmatesque#/media/File:Cosmatesque_SM_Maggiore_n1.jpg, 31. 5. 2020.)

Smjelo korištenje raznobojnog kamena za stvaranje novog umjetničkog djela vidljivo je i na primjeru romaničke propovjedaonice splitske katedrale, na kojoj je iskorišteno čak jedanaest različitih vrsta kamena (sl. 56).³⁰⁷

Slika 56 – Romanička propovjedaonica, katedrala, Split (Marasović – Matetić Poljak – Gobić Bravar 2015, 1018, sl. 15)

Brojevima je označen korišteni kamen: 1. crveni porfir, 2. zeleni porfir, 3. dokimijski mramor (*pavonazzetto*), 4. žuti mramor (*giallo antico*), 5. crveni mramor (*rosso antico*), 6. zeleni mramor (*verde antico*), 7. mramor *Fior di pesco*, 8. alabastar, 9. sivi mramor (*bigio antico*), 10. prokoneški mramor, 11. neidentificirani bijeli mramor

Korištenje porfira u renesansnom razdoblju povezivat će se s humanističkim težnjama i fascinacijom antikom. Porfir je cijenjen i slavljen ne samo u obliku umjetničkih djela, već i u onodobnoj literaturi (hvali ga, primjerice Ludovico Ariosto u *Bijesnom Orlandu*). Na početku 15. stoljeća u Veneciji su postojale radionice koje su znale proizvoditi djela od porfira za lokalne kolekcionare, za obitelj Este u Ferrari radio je Giacomo da Brescia kao „porfirorezac“, no najveći je entuzijazam za novim načinima obrade porfira došao s dvora Medici u Firenci, gdje je ukus za raznobojni kamen bio jako dobro razvijen. Obitelj Medici htjela je imitirati antičku veličanstvenost Bizanta nabavom materijala koji su stoljećima bili tipična oznaka vladarske moći, a pojedini se njeni članovi zbog pohlepe nisu libili ni obilnom otimanju porfira s postojećih građevina. Porfirni disk tako je postavljen kao oznaka grobnice Giovannija de Medicija i Piccarde Bueri u staroj sakristiji

³⁰⁷ Marasović – Matetić Poljak – Gobić Bravar 2015, 1003.

San Lorenza, a na istom se mjestu nalaze i grobnice Pietra i Giovannija, sinova Cosima de Medicija (sl. 57). Grobnice imaju porfirne sanduke, koje je brončanom skulpturom dodatno uljepšao Andrea del Verrocchio. Isti je umjetnik upotrijebio porfir pri izradi popločenja koje označava Cosimovu grobnicu u kapeli Medici bazilike San Lorenzo.³⁰⁸

Slika 57 – A. del Verrocchio, Popločenje iznad grobnice Cosima Medicija, kapela Medici, 1465.-67. (lijevo), Grobnica Pietra i Giovannija Medicija, stara sakristija, 1469.-72. (desno), bazilika San Lorenzo, Firenca (https://www.wga.hu/html_m/v/verocchi/sculptur/tomb_med.html, <https://writtenfyi.com/the-medici-chapel-in-san-lorenzo-basilica/>, 31. 5. 2020.)

Renesansnom razdoblju se pripisuje (iako, prema D. Del Bufalu, pogrešno, a na takvo mišljenje upućuju i grobnice normanskih vladara) ponovno otkrivanje načina kovanja i kaljenja alata potrebnih za obradu porfira, no i dalje nije jasno koji je od umjetnika „prvi“ u tome uspio. U obzir dolazi nekoliko imena – Pier Maria Serbaldi da Pescia koji je dosta radio za obitelj Medici, Paolo Geri te kipar Francesco di Giovanni Ferrucci iz Fiesolea (zvan „Tadda“) koji je u Firenci pokrenuo radionicu specijaliziranu za proizvode od porfira (sl. 58). Zanimljivo je da se tradicionalna percepcija i simbolika porfira u 16. i 17. stoljeću mijenja, i to upravo zbog zahtjevnosti njegove obrade. Svladavanje ovog čvrstog i tvrdog materijala postaje metafora za bitku s prirodom u kojoj čovjek treba dokazati svoju vrijednost, nadmoć i dostignuća. Vještina obrade porfira bila je tada vrlo tražena.³⁰⁹

³⁰⁸ Del Bufalo 2018, 43-45.

³⁰⁹ Ibid., 45-49.

Slika 58 - Djela renesansnih i baroknih majstora porfira,

Lijevo: P. M. Serbaldi da Pescia, *Alegorija Mira pali oružje*, kraj 15./početak 16. stoljeća, Muzej Louvre, Pariz (*Porphyre...* 2003, 97, kat. br. 21)

Sredina: Francesco di Giovanni Ferrucci, *Krist*, 16. stoljeće, monumentalni kompleks Santa Croce, Bosco Marengo (https://sbirky.ngprague.cz/en/dielo/CZE:NG.P_5, 31. 5. 2020.)

Desno: Raffaello Curradi (jedan od članova Ferruccijeve radionice), *Mojsije*, Mojsijeva pećina, Palazzo Pitti, Firenca, početak 17. stoljeća (torzo u togi je antički, iz 2. stoljeća) (Del Bufalo 2018, 47, 92, kat. br. S33)

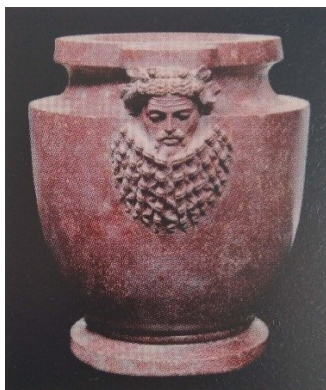
D. Del Bufalo navodi da kroz kasnija razdoblja purpurni simboli kao vizualni prikazi vladarske moći polako bivaju degradirani u prostore privatnih kolekcija bogatih talijanskih i francuskih obitelji te, primjerice, domova kardinala Richelieua i Mazarina.³¹⁰ Međutim, uvijek su postojali oni koji su još uvijek čeznuli za egipatskim kamenom, poput Napoleona koji je s vojskom išao u potragu za porfirnim kamenolom kako bi si priskrbio *umiranje u purpuru*, no bio je bezuspješan te je njegov sarkofag na kraju izrađen od crvenog kvarcita.³¹¹ Poznata je i Mussolinijeva fascinacija antikom i težnja za oponašanjem rimskih careva, stoga nije čudno da je i on pokušao pronaći i ponovno otvoriti *Mons Porphyrites*. U Egipat je poslao skupinu vojnika koji su uspjeli pronaći kamenolom, no od tamo nisu uspjeli uzeti ništa od kamenog materijala.³¹² Dostupan porfirni materijal obrađivao se i kroz 20. stoljeće, kada je postao meta krivotvoritelja i tržišta antikviteta. Primjeri takvih proizvoda dostupni su i danas (sl. 59), što dovoljno govori o činjenici da njegova popularnost zapravo nikada nije potpuno prestala.³¹³

³¹⁰ Ibid., 49-50.

³¹¹ C. Hansen, *Colors / Porphyry, Blood from a stone*, <http://www.cabinetmagazine.org/issues/33/hansen.php> (16. 1. 2020.)

³¹² Del Bufalo 2018, 50.

³¹³ Veliki broj porfirnih predmeta nastalih u 20. i 21. stoljeću donosi D. Del Bufalo (vidi: Del Bufalo 2018, *Repertory of Porphyry Works*, 83-228).

Slika 59 – Moderna imitacija posude iz skupine „Svadba u Kani“ s tržišta antikviteta (usp. sl. 27 i kat. br. 29)
(Del Bufalo 2018, 160, kat. br. V155)

5. Simbolika

5. 1. Simbolika purpurne boje

Cijenjenost, popularnost i široka upotreba porfira u antičko vrijeme uvelike je uvjetovana njegovom bojom. Od svih boja crvenog spektra, grimizna, odnosno purpurna (grč. *πορφύρα*, lat. *purpura*),³¹⁴ bila je najvrjednija. Njene su se nijanse dobivale od nekoliko morskih školjaka iz rodova *Muricidae* i *Thaisidae*, no za karakterističnu carsku, odnosno kraljevsku purpurnu boju najboljima su se smatrale vrste *Murex brandaris*,³¹⁵ *Murex trunculus*³¹⁶ te *Purpura haemastoma*³¹⁷ (sl. 60).³¹⁸ Ove školjke sadrže posebnu žlijezdu koja izlučuje žutu sluz. Nakon izlučivanja sluz na sunčevom svjetlu najprije postaje zelena, zatim modra te konačno crvenkasta, ljubičastocrvena (u slučaju korištenja vrste *Murex brandaris*) ili tamnoljubičasta (u slučaju korištenja vrste *Murex trunculus*).³¹⁹ Proizvodnja purpurne boje bila je iznimno neekonomična, budući da je za jednu uncu (nešto više od 28 g) bilo potrebno oko 250 000 školjaka,³²⁰ što je, posljedično, utjecalo na njenu skupocjenost.

³¹⁴ Žarka tamnocrvena boja podsjećala je na vatru, a grčka riječ za vatru je *πυρ* (Perna 2014, 82).

³¹⁵ Originalan naziv vrste Carla von Linnéa (1758). Danas je u upotrebi naziv *Bolinus brandaris*. (<http://www.marinespecies.org/aphia.php?p=taxdetails&id=140389>, 15. 2. 2020.)

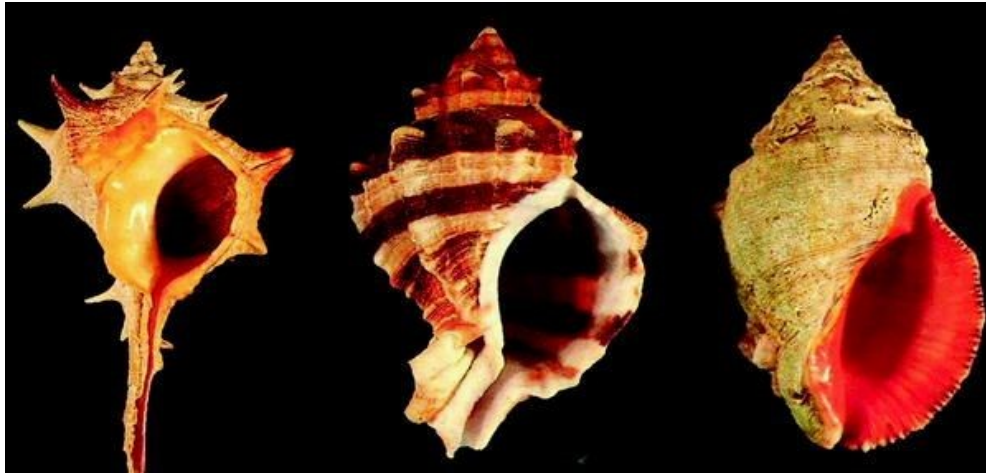
³¹⁶ Originalan naziv vrste Carla von Linnéa (1758). Danas je u upotrebi naziv *Hexaplex trunculus*. (<http://www.marinespecies.org/aphia.php?p=taxdetails&id=140396>, 15. 2. 2020.)

³¹⁷ Originalan naziv vrste Carla von Linnéa (1767). Danas je u upotrebi naziv *Stramonita haemastoma*. (<http://www.marinespecies.org/aphia.php?p=taxdetails&id=397119>, 15. 2. 2020.)

³¹⁸ M. Guckelsberger, *Purple Murex Dye in Antiquity*, Háskóli Íslands, Hugvísindasvið, završni rad, prosinac 2013, 5. Dalje u bilješkama: Guckelsberger 2013.

³¹⁹ *Purpur*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=51144> (18. 2. 2020.)

³²⁰ C. Elliott, *Purple Past: Color Codification in the Ancient World*, *Law & Social Inquiry* 33, br. 1, 2008, 177. Dalje u bilješkama: Elliott 2008.

Slika 60 – Vrste školjaka od kojih se proizvodila najcjenjenija purpurna boja (slijeva na desno): *Murex brandaris*, *Murex trunculus*, *Purpura haemastoma* (https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-94-007-6704-1_33, 20. 2. 2020.)

Najraniji dokazi korištenja purpurne boje datiraju u brončano doba. U ranom drugom tisućljeću prije Krista zabilježeno je u antičkoj Qatni u Siriji, a u naselju Coppa Nevigata (pokrajina Foggia) u Italiji oko 1800. prije Krista.³²¹ Osim ovih slučajeva, izum tehnike bojenja purpurnom bojom obično se pripisuje Minojcima kao važan dio ekonomije palača te su je upravo oni već do 1700. – 1600. godine prije Krista pretvorili u industriju većih razmjera. Tehnologiju, kao i purpurno obojene tekstile, potom su izvozili pa već stoljeće kasnije dolazi do širenja na obalu Levanta te se purpur od tada prvenstveno povezuje s Feničanima i gradom Tirom,³²² po čemu se najcjenjenija purpurna boja često naziva i „tirkom“ (eng. *tyrian purple*).

Feničani (sl. 61) su usavršili umijeće bojenja te su znali proizvoditi različite nijanse purpurne boje iznimne kvalitete. Postigli su zavidan ugled i prednjačili u proizvodnji i trgovini skupim i visokokvalitetnim tkaninama, a u potrazi za školjkama osnivali su kolonije po čitavom Sredozemlju. Među najstarije arheološke dokaze o feničkoj proizvodnji purpura pripada luka Ugarit na sjevernoj obali Sirije (15. – 13. stoljeće prije Krista) u kojoj su pronađeni ostaci radionica te kotao koji još uvijek sadrži purpurne mrlje, dok je u Sarepti u Libanonu pronađen lonac s purpurnim talogom iz 13. stoljeća prije Krista.³²³

³²¹ Guckelsberger 2013, 4.

³²² Ibid., 7.

³²³ Ibid., 9.

Slika 61 – F. Leighton, *Fenički trgovci na obali Britanije*, 1895. (<https://fineartamerica.com/featured/phoenicians-trading-with-early-britons-frederic-leighton.html>, 23. 2. 2020.)

Vrste, nijanse i proizvodnju feničke purpurne boje detaljno je opisao Plinije (Plin., *HN*, IX, 60 – 62). Uz tirsku, kao najbolju purpurnu boju u Aziji, ističe grad *Meninx* (na tuniskom otoku Djerba) i dijelove koji graniče s oceanom u regiji *Gaetulia* za Afriku, dok je najbolji purpur u Europi bio lakonski. Iako se Plinijeva klasifikacija vrsta ne poklapa s modernom, neke od vrsta koje spominje mogu se identificirati. Plinije govori o dvjema vrstama morskih puževa – manjima (*buccinum*) i većima (*purpura* ili *pelagium*) koje dalje dijeli na podvrste. Manja vrsta vjerojatno je današnja *Stramonita haemastoma* (sl. 60 – desno) budući da njena ljuštura zaista liči na trubu (lat. *buccina*), dok bi *purpura* (*pelagium*) odgovarala današnjoj *Hexaplex trunculus* (sl. 60 – sredina) jer se od nje dobiva tamnija boja.³²⁴

³²⁴ Ibid., 5.

5. 1. 1. Proizvodnja purpurne boje

Prvi korak u proizvodnji boje je, dakako, skupljanje školjaka, a Plinije tvrdi da ga je najbolje obaviti ili prije proljeća ili nakon ljetnog solsticija i to pomoću malih košara i velikih mreža koje se bacaju u more, a sadrže školjke kapice (*Cerastoderma edule*) kao mamac (Plin., *HN*, IX, 61). Eksperimentalna istraživanja pokazala su da su upravo zamke s mamcima najučinkovitiji način izlova većeg broja školjaka u kratkom vremenu.³²⁵ Geografsko područje prikupljanja školjaka također će utjecati na konačno dobivenu boju, o čemu govori Vitruvije. Školjke iz sjevernijih područja, poput Ponta i Galacije, davale su „crniju“ purpurnu boju. Na zapadu i istoku purpur je bliži ljubičastoj boji, između zapada i juga je blijed, dok je na južnim područjima (otok Rod, područja bliža ekvatoru) crveniji (Vitruv., *De arch.*, VII, 13). Da nekoliko činjenica utječe na nijansu boje, potvrdili su i znanstvenici te moderni bojitelji koji su promatrali vrijeme sakupljanja, veličinu, starost i prehrambene navike puževa.³²⁶

Nakon sakupljanja slijedi kuhanje cijelih školjaka te potom drobljenje željeznim alatom ili bušenje rupe u ljušturi (primjerice šilom) kroz koju se onda izvlači žlijezda zaslužna za izlučivanje purpurne boje. Školjke manjih dimenzija bile su potpuno drobljene te su se njihovo tijelo, žlijezda i ljuštura zajedno stavljali u lonac za miješanje boje.

Arheološka istraživanja lokaliteta na kojima se bojilo u purpurnu boju u većim razmjerima dokazala su postojanje kompleksnih instalacija s bačvama, spremnicima, kanalima i lijevcima, dakle, bilo je svakako potrebno mnogo vode, no kako se točno odvijao proces bojenja nije pouzdano utvrđeno. Iako su recentni eksperimenti bojenja *Murex* školjkama bili uspješni, radi se o ograničenoj količini koja se ne može usporediti s nekadašnjom „profesionalnom purpurnom industrijom“. Čak se i Plinijev iscrpni opis desetodnevnog procesa bojenja (uključuje dodavanje soli, natapanje, iskuhavanje u metalnim posudama, probno te konačno namakanje vune), pokazao djelomično netočnim te znanstvenici nisu uspjeli proizvesti boju prema njegovim uputama. Primjerice iskuhavanje, koje on preporučuje, zapravo će samo uništiti boju te je dovoljno krčkanje na oko 50°C.³²⁷

³²⁵ Ibid., 13.

³²⁶ Ibid., 12-13.

³²⁷ Ibid., 14-16.

5. 1. 2. Povijesni pregled korištenja i percepcije purpurne boje

Purpurna je boja bila vrijedna divljenja i u kasnijim razdobljima te je u dokumentima asirskih vladara 9. stoljeća prije Krista zabilježeno da se o purpuru govori kao plijenu, ali i kao danku. Zahvaljujući takvim razmjenama te širenjem preko trgovaca i vojnika koji su nosili purpurnu odjeću, popularnost boje proširila se u Perziju, Medijsko Carstvo, Lidiju i Novobabilonsko Carstvo. Do 800. – 700. godine prije Krista njena se cijenjenost odrazila i u Homerovim epovima, u kojima se purpur povezuje samo s osobama najvišeg društvenog statusa. Agamemnon u *Ilijadi*, a Odisej i Telemah u *Odiseji* tako nose purpurne ogrtače, dok Hektorov pepeo, primjerice, počiva u zlatnoj urni ogrnutoj purpurnim tkaninama.³²⁸ Do 6. stoljeća prije Krista simbolička moć purpurne boje odlazi u novom smjeru. Perzijski kralj Kir nije htio da sve boje budu slobodne za korištenje svima te je tražio da purpurna bude zaštitni znak kraljevske odore, odnosno da purpurna tunika s bijelom prugom bude njegov ekskluzivni kraljevski simbol. Donio je i posebna zakonska ograničenja kako bi to osigurao te u ovom slučaju purpurna boja prvi puta postaje pravno pitanje, a Perzija 6. stoljeća uvodi koncept posjedovanja boje i implementiranja „kraljevskog značenja“ u nju. Od ovog trenutka do kraja antičkog doba, korištenje purpura kao službene kraljevske oznake samo će rasti.³²⁹

Obožavanje purpurne boje može se objasniti i filozofijom boja. Empedoklo, grčki filozof 5. stoljeća prije Krista, smatrao je boju duhom života i porijeklom postojanja. Žuta, crna, crvena i bijela bile su manifestacije četiriju elemenata – zemlje, zraka, vatre i vode. Demokrit je također naglašavao sekundarne funkcije boja, primjerice crna je imala funkciju grubosti, a bijela glatkoće. Aristotel je iznio premisu da boja postoji kao svojstvo površina, a ne kao osjećaj proizveden u oku te, slično Empedoklu, povezuje elemente s bojama. Temeljima postavljenima u filozofiji ideja sekundarnih funkcija boje nameće se prirodno. Ako žuta ima funkciju zemlje ili vatre, a crna grubosti, purpurna svakako može figurativno predstavljati funkciju kraljevskog i službenog.³³⁰

Pokorivši Perziju, tradiciju preuzima i Aleksandar Veliki stvarajući službenu vladarsku odoru purpurne boje.³³¹ Kroz tu je boju Aleksandar Veliki vidio svoje božansko porijeklo

³²⁸ Elliott 2008, 179.

³²⁹ Ibid., 180.

³³⁰ Ibid., 182.

³³¹ Ibid., 180.

te je želio da ju nose i svi njegovi suradnici.³³² Odabranima je poklanjao purpur, što se odrazilo i u jeziku, budući da se naziv *Phoinikistai*, kasnije preveden na latinski jezik kao *purpurati*, odnosio na Aleksandrove dvorjane i visoke službenike. Aleksandrov mrtvački pokrov također je bio purpurne boje, kao i onaj careva Dioklecijana i Konstantina nekoliko stoljeća kasnije.³³³

Zanimljivo je naglasiti da je faraonski Egipat jedina civilizacija koja, unatoč bogatom sustavu simbola i znakova, purpurnoj boji nije pridavala nikakvo metaforičko značenje, zbog čega nije začuđujuće da porfirni nalazi iz faraonskog doba gotovo potpuno izostaju.³³⁴ Ptolomejski Egipat, doduše, prisvaja simbolizam purpurne boje od Aleksandra Velikog, budući da ptolomejski vladari nastoje imitirati njegov način vizualnog predstavljanja, preuzimajući gotovo cijeli ikonografski repertoar i attribute (nisu koristili jedino ovnujske rogove kao simbole Zeusa Amona) kako bi naglasili dinastički kontinuitet. Međutim, teško je dokazati da je tako bilo i s korištenjem porfira zbog nedostataka i činjenice da gotovo sve informacije o tom razdoblju dolaze iz izvora.³³⁵

Tijekom helenizma simbolika purpurne boje definitivno je ustanovljena kao instrument koji izdvaja politički autoritet, ali i kao razmetljiv, besraman luksuz. Međutim, vrhunac ovih značenja uslijedit će u rimsko i bizantsko vrijeme.³³⁶

Rimljani su odjeću smatrali karakterističnim kostimom koji u sebi nosi niz značenja – simbolizira karakter individualca, države, epohe i civilizacije.³³⁷ Purpurna boja tako zadobiva potpuno novu dimenziju tijekom Rimskog Carstva, kada postaje rezervirana za careve i eventualno visoke društvene slojeve. Štoviše, rimski je dvor upotrebljavao zakone i pravne mehanizme u nastojanjima da purpurnu boju, u svim njenim oblicima, poveže isključivo s carskom moći.³³⁸

Purpurna je boja na Apeninski poluotok najvjerojatnije došla preko diplomatskih i trgovačkih veza Etruščana i Feničana koji su stoljećima držali monopol nad

³³² Del Bufalo 2018, 13.

³³³ Elliott 2008, 180.

³³⁴ Del Bufalo 2018, 13.

³³⁵ Ibid., 14-15.

³³⁶ Ibid., 13.

³³⁷ Elliott 2008, 181.

³³⁸ Ibid., 176.

proizvodnjom i obradom, a u Rim vjerojatno nakon uvođenja *insignia potestatis* iz Etrurije za vrijeme vladavine Tarkvinijevaca. S vremenom su ju preuzeli patriciji te se jako brzo proširila kao oznaka političke, građanske i vjerske vlasti. Budući da su se često uspoređivali s helenističkim svijetom, Rimljani su preuzeli čitav set novih praksi i običaja kako bi se mogli trijumfalno razmetati svojom moći. Običaj ukrašavanja senatora i magistrata purpurnom bojom postao je duboko ukorijenjena praksa (npr. *toga praetexta* – sl. 62).³³⁹ Već tijekom Cezarove diktature pojavljuju se izrazita nastojanja za kodifikacijom i kontrolom simbolizma purpurne boje. Cezar je htio ozakoniti purpur kao simbol moći i elite te je dopustio jedino senatorima da nose togu s purpurnim rubom. Osim toga, jedino je šaćica odabranih smjela nositi purpur i to samo određene dane u godini, dok je široka slobodna upotreba bila zabranjena. Iako se ne radi o apsolutnoj zabrani javnog nošenja purpurne boje, u ovo vrijeme vidimo začetke institucionaliziranja, kodificiranja i posjedovanja boje.³⁴⁰

Slika 62 - *Toga praetexta* s purpurnim rubom (<https://amtwiki.net/amtwiki/index.php/Toga>, 23. 2. 2020.)

³³⁹ Del Bufalo 2018, 20.

³⁴⁰ Elliott 2008, 183.

Međutim, upravo zbog Cezara purpurna boja počinje zadobivati i negativne konotacije te ju se počinje gledati i kao boju koja simbolizira pretendente na prijestolje (*affectatio regni*).³⁴¹

Nakon Cezara, sliku purpurnog vladara (*purpura regum*) utjelovio je Marko Antonije s Kleopatrom predstavivši se ljudima u purpurnom ruhu istočnjačkih vladara. S druge strane, August predstavlja potpuni kontrast i postaje suzdržaniji – nosi purpur, ali radi rimskih običaja, ne kako bi pokazao carske simbole i bogatstvo.³⁴² Za vrijeme Augusta purpur je ostao popularan, ali nije dodatno zakonski određen. Od sredine 1. stoljeća odmjeranost u Augustovoj tradiciji ipak se mijenja zbog jakih kulturnih, umjetničkih i ideoloških utjecaja helenizma, pri čemu su gradovi poput Pergama, Antiohije i Aleksandrije korišteni kao uzori. Legitimizacija careva počinje se vršiti i kroz vizualni jezik boja – kao kraljevska boja, bilo u tekstilu ili kamenu, purpur im omogućuje samopromociju i propagandu te se koristi kao politički instrument.³⁴³

Neron je vrlo dobro razumio važnost te univerzalne poruke te je za vrijeme vladavine zabranio prodaju i korištenje najkvalitetnijeg purpura kako bi on ostao rezerviran isključivo za carski dvor. Zatvorio je sve rimske prodavaonice koje su nudile najcjenjeniji purpur te je jednoj ženi koja je prekršila ovaj zakon oduzeo imovinu. Neronova smrt označila je slobodni ponovni početak proizvodnje i prodaje, no u znatno nestabilnijem okruženju.³⁴⁴

U 2. stoljeću trgovina purpurnom bojom u Rimu bila je na vrhuncu, a njena upotreba nije bila toliko kontrolirana tako da su je koristili gotovo svi društveni slojevi, iako je carski dvor i dalje prednjačio. U to je vrijeme znatno porasla i upotreba porfira.³⁴⁵

Dioklecijan je radionice za proizvodnju purpurne boje smatrao carskim vlasništvom te je najkvalitetnije vrste izdvajao za carsku obitelj i dvor. Carsko vlasništvo nad purpustom bilo je zakonski regulirano. Bilo koja druga upotreba najcjenjenijeg purpura ili njegove imitacije podrazumijevala je ozbiljne kazne te se smatrala jednakom veleizdaji.³⁴⁶ Odras Dioklecijanovog favoriziranja purpura predstavlja i njegov Edikt o cijenama, prema

³⁴¹ Del Bufalo 2018, 20.

³⁴² Ibid., 20.

³⁴³ Ibid., 20-21.

³⁴⁴ Elliott 2008, 183.

³⁴⁵ Del Bufalo 2018, 22.

³⁴⁶ Elliott 2008, 183.

kojemu je jedna rimska funta (oko 327,45 g) purpurne vune koštala 50 000, a neobrađene purpurne svile 150 000 denarija.³⁴⁷ Purpurna boja u 4. stoljeću učinkovito je povezana s carskom moći, a purpurna je odora postala simbol apsolutnog suvereniteta cara. Uzdigla se od tkanine i vlasnika te sama postala predmet štovanja, simbol carskog i božanskog,³⁴⁸ što se očituje u obilnom korištenju porfira,³⁴⁹ ali i u praksi *adoratio purpurae*, odnosno ljubljenja carske odore.³⁵⁰

Termin *adoratio purpurae* ne pojavljuje se u antičkoj literaturi, već ga je skovao znanstvenik William T. Avery 1940. godine kao gramatičku paralelu izrazu *damnatio memoriae* koji je danas široko prihvaćen, ali je također nepoznat u antici. Uspostavljanje ove prakse pripisuje se upravo Dioklecijanu, no čin same adoracije vjerojatno je stariji te se razvio iz jednostavnijih oblika iskazivanja dubokog poštovanja tijekom ranog Carstva. Amijan Marcelin (Amm. Marc., XXI, 6. 2) spominje takav običaj pozdravljanja cara od strane ograničenog broja visokih vojnih i civilnih dužnosnika (*adoratores*). Dužnosnici bi prilazili caru u unaprijed određenom redu prema njihovom društvenom položaju. Svaki put kada bi dužnosnik dobio unaprjeđenje, morao bi izvršiti ovaj običaj kako bi pokazao poštovanje. Došao bi pred cara, kleknuo, uzeo u ruke rub ili ugao njegove carske odore te ga poljubio. Dioklecijan je tako proveo reformu dvorskog ceremonijala u kojem je najvidljiviji simbol njegovog carskog dostojanstva bila purpurna odora. Poljubiti ju značilo je pokoriti se carskoj božanskoj osobi.³⁵¹

Od 4. do 6. stoljeća simbolizam purpurne boje potpuno je ustanovljen te ona predstavlja neophodnu i trenutno prepoznatljivu carsku insigniju. Konstantin u ranom 4. stoljeću zabranjuje kopiranje carske odore, iako su službenici i građani mogli nositi purpurne pruge na odjeći ili koristiti manje kvalitetnu boju. Godine 383. Gracijan, Valentinijan i Teodozije ozakonjuju isključivo carsko korištenje purpurne boje, no njene su manje vrijedne nijanse još uvijek mogle cirkulirati. Teodozije II. 424. godine zakonom zabranjuje proizvodnju, vlasništvo i korištenje visokokvalitetne carske purpurne boje,

³⁴⁷ A. Kropff, *An English translation of the Edict on Maximum Prices, also known as the Price Edict of Diocletian*. Objavljeno na Academia.edu 27. travnja 2016 (https://www.academia.edu/23644199/New_English_translation_of_the_Price_Edict_of_Diocletianus, 23. 2. 2020).

³⁴⁸ Guckelsberger 2013, 27.

³⁴⁹ Elliott 2008, 184.

³⁵⁰ Guckelsberger 2013, 27.

³⁵¹ Guckelsberger 2013, 27-28.

izjednačavajući taj čin s veleizdajom. Postojali su čak i državni službenici koji su nadgledali proces proizvodnje te tako sprječavali prijevaru. Građani su, međutim, smjeli koristiti i posjedovati purpurne nijanse lošije kvalitete.³⁵²

Codex Justinianus bizantskog cara Justinijana (sl. 63) iz 529. godine nastavlja zabranjivati korištenje i trgovinu purpurom pod prijetnjom zaplijene, teških kazni ili čak smrti. Tko god se usudio opremiti brod kako bi sakupljao *Murex* školjke, morao je platiti kaznu u iznosu od dvije funte zlata, što je u većini slučajeva bilo jednako bankrotu. Čak je i bojenje bojama koje liče na purpurnu moglo prizvati smrtnu kaznu. Sve što je bilo obojeno carskom purpurnom bojom bilo je isključivo rezervirano za cara i njegovu obitelj i moralo se donositi u riznicu.³⁵³

Slika 63 - Car Justinijan u purpurnoj odori, mozaik, crkva San Vitale, Ravena, 547.
(<https://www.flickr.com/photos/24736216@N07/5931753990>, 25. 2. 2020.)

³⁵² Elliott 2008, 184-185.

³⁵³ Guckelsberger 2013, 26.

Do kasnog 9. stoljeća oslabljeno Bizantsko Carstvo popustilo je u nekadašnjoj posesivnosti nad purpurnom bojom. Car Leon VI. dopušta upotrebu detalja i pruga u purpurnoj boji kako bi i njegovi podanici imali pravo na elegantan izgled te ponovno dopušta trgovinu purpustom.³⁵⁴

U bizantskom simbolizmu boja purpura je sjedinjavala plavu boju nebesa i vječnosti sa zemaljskom crvenom. Spajajući suprotnosti, topli i hladni spektar boja, aktivno i pasivno, dobila je posebno značenje u antičkoj kulturi te se rijetko koristila izvan velikih carskih središta i palača.³⁵⁵

Tijekom dugog vremena i naporima pojedinih vladara i visokih društvenih krugova, purpurna je boja postala simbolom superiornosti, vrhovne vlasti i prestiža, bilo da se radi o svjetovnoj ili svećeničkoj moći. Simboliku preuzimaju i judaizam i kršćanstvo te purpur počinje predstavljati simbol svetosti nadrealnog, mističnosti pokajanja i veličanja mučeništva. Brojne potvrde ove teze nalazimo već u Starom zavjetu – draperija Kovčega saveza bila je plava, ljubičasta i grimizna (Izl 26, 31) te u tom kontekstu simbolizira savez s Bogom. U Bibliji se najčešće purpurna povezuje s božanskom ili zemaljskom vrhovnom vlasti – od odjeće visokog svećenstva do zavjesa hramova ili luksuzne opreme Solomonova dvora. Njeno korištenje smatralo se djelotvornim znakom ekskluzivnog poštovanja, a kršenje se smatralo sličnim svetogrđu.³⁵⁶ U Novom zavjetu čak i Isus nosi purpur kada mu se izruguju da je kralj židovski i krune ga trnovom krunom (Mk 15, 17-20). Prema tome, katolički pape, nadbiskupi i biskupi odijevaju se u purpur kako bi takva odora simbolizirala božansku moć.³⁵⁷

Iako su sirovine za carsku purpurnu boju iscrpljene do 1453. godine, simbolika boje zadržala se u svijesti naroda te je papa Pavao II (1464. – 1471.) odobrio korištenje „kardinalske purpurne boje“ koja se proizvodila od kukaca iz roda *Kermes*. Kardinalski purpur smatra se uspješnim stvaranjem novog *branda* purpurne boje te predstavlja prvu luksuznu boju srednjeg vijeka.³⁵⁸

³⁵⁴ Elliott 2008, 185-186.

³⁵⁵ Živić 2011a, 123.

³⁵⁶ Del Bufalo 2018, 12-13.

³⁵⁷ Elliott 2008, 192.

³⁵⁸ Ibid.

5. 2. Crveni porfir kao carski kamen

Boja i kamen u rimskom su svijetu usko vezani jer svaka boja ima određenu simboliku i potiče određene asocijacije. Stoga nije začuđujuće da se ona pretače i u svoj kameni pandan te da su Rimljani kamen određene boje koristili za određeni tip proizvoda.³⁵⁹ Egipatski crveni porfir odgovara purpurnoj boji te je logično da se uz njegovo korištenje veže sve što je carsko, odnosno općenito vladarsko. Iz pregleda povijesti korištenja porfira vidljivo je da se njegova simbolika razvijala postupno te da su ga, prema izvorima i arheološkim nalazima, neka razdoblja favorizirala više, poput razdoblja od kasnog 1. do sredine 2. stoljeća te kasne antike koja se smatra vrhuncem i trenutkom kada je značenje porfira doseglo najvišu razinu i postalo najkompleksnije. Kako je tijekom helenizma purpurna boja počela simbolizirati politički autoritet, očekivano bi bilo da je tako bilo s i porfirom te se može pretpostaviti da ga je dinastija Ptolomejevića prva počela percipirati kao vlastitu, carsku privilegiju, iako iz tog razdoblja postoji malo arheoloških nalaza. Takav će status porfira kulminirati u rimskom i bizantskom vremenu, a duga tradicija korištenja uvijek će ga izdvajati od drugih vrsta kamena te često definirati kao „carski porfir“ ili „carski kamen“. Čak je i u vrijeme careva koji očito nisu toliko žudjeli za porfirom vidljivo da je privatnoj osobi teoretski bilo nemoguće priskrbiti porfir (osim u slučajevima carskih darova),³⁶⁰ što pokazuje već spomenuta anegdota s Antoninom Pijom i senatorom Markom Valerijem Homulom. B. Russel smatra da je ipak postojalo slučajeva u kojima je porfir mogao ući na „necarsko“ tržište. Moguće je da su carski službenici i njihovi podređeni višak materijala koji nije bio potreban u Rimu tu i tamo uspjeli prodati u kamenolomu ili u lukama, prije prebacivanja na brodove, te tako uspjeli doći do brze zarade. Ako su postojale, ovo bi ipak bile izolirane prilike jer je carska kontrola bila velika te se službenici nisu usudili olako upuštati u ovakvu vrstu ilegalne trgovine.³⁶¹

Carevi su porfir koristili na najrazličitije načine, za izradu arhitektonskih dijelova koji će ukrašavati njihove građevine i doprinositi monumentalnosti, za skulpture koje će prikazivati njih same, draga im božanstva ili, poput Trajanovih Dačana, narode koje su pokorili, te naravno, za svoja posljednja počivališta. Iako kompleksna, simbolika porfira

³⁵⁹ M. Bradley, *Colour and marble in early imperial Rome*, *The Cambridge Classical Journal* 52, 2006, 14.

³⁶⁰ Williams 2018, 439.

³⁶¹ Russell 2013, 196-197.

u većini se povijesnih razdoblja svodi na jednu nit vodilju – veličanje cara i njegove obitelji. Purpurni kamen zapravo je jedan od najvažnijih elemenata u slavljenju carskog kulta, što je najbolje vidljivo u razdoblju vrhunca upotrebe – kasnoj antici, odnosno vladarskim portretima toga doba.³⁶²

Crveni se porfir kao idealan materijal uklopio u stvaranje nove ideologije tetrahrije. Od Dioklecijana nadalje, porfir se sustavno i, u odnosu na druge materijale, gotovo isključivo koristio za prikazivanje careva. Njegova gotovo opsesivna upotreba odgovara transformaciji carskog lika – carska vlast dobiva uzvišen, nadnaravni karakter.³⁶³

Prema I. Popović, upravo su porfirne skulpture osiguravale najbolju mogućnost vizualizacije snage, dostojanstva i božanske moći cara, odnosno onoga što se u dvorskom ceremonijalu manifestiralo kroz purpurnu odjeću. Također, najdosljednije su odražavale carsku ideju jedinstva četiriju članova tetrahrije,³⁶⁴ njihov „grupni identitet.“³⁶⁵ To je postignuto zagrljenim položajem skulptura (kat. br. 40 i 41), no još i više lišavanjem carskih figura bilo kakvih individualnih karakteristika kako bi mogle širiti dokaz ravnopravnosti i sličnosti (*similitudo*) dvojice augusta, koji su se smatrali braćom (*fratres*), te cezara, njihovih sinova (*fili Augustorum*). Prikazi tetrahrije također su trebali simbolizirati slogu četiriju careva (*concordia*) te biti potvrda trajnosti i legitimiteta njihove vlasti.³⁶⁶

Formalne karakteristike glave cara Galerija iz Gamzigrada (kat. br. 44) predstavljaju vrlo zanimljiv primjer portreta iz razdoblja tetrahrije te upućuju na malo drugačije tumačenje i slojevitost simboliku. Galerije je prikazan kao zreo muškarac bez brade, s vrlo kratko ošišanom kosom koja nalikuje na kapu. Modeliranje skulpture je zbog tvrdoće kamena jednostavno, linije su stilizirane, a površine velike i glatke. Oči i uši su najistaknutije, obrve tanke, a čelo predstavlja snažan kontrast ostalim dijelovima lica poput pomalo mlitavih obraza, malih usta i mesnate brade i podbratka. Iako portret odražava glavne karakteristike svog vremena, poput horizontalnih bora na čelu i bademastih široko

³⁶² Popović 2017, 12, 20.

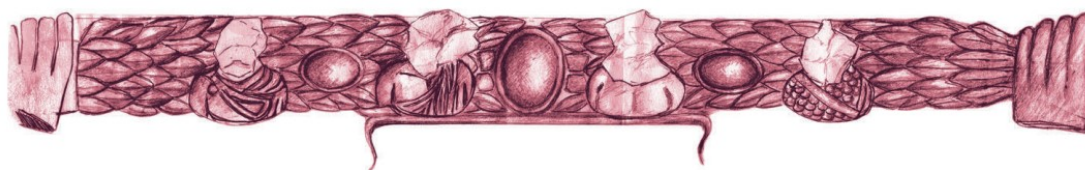
³⁶³ *Porphyre...* 2003, 35.

³⁶⁴ I. Popović, *The State Propaganda and the Art: Monuments from the Serbian Part of Limes Region*, u: M. Korać (ur.), *Vivere Militare Est: From Populus to Emperors - Living on the Frontier. Volume 1*, Beograd 2018, 13. Dalje u bilješkama: Popović 2018.

³⁶⁵ R. Rees, *Images and Image: A Re-Examination of Tetrarchic Iconography*, *Greece & Rome* 40, br. 2, 1993, 182.

³⁶⁶ Popović 2018, 13.

otvorenih očiju s pogledom u daljinu, primjetne su i naznake individualnosti koje se odmiču od strogog stila čiji je cilj bio naglasiti sličnost i slogu četvorice vladara.³⁶⁷ Razlike se očituju u omekšanim ovalnim linijama lica³⁶⁸ koje imaju sličnosti s portretom tetrarha (Dioklecijana ili Galerija) iz Sirmija (kat. br. 43)³⁶⁹ te, čak i više, u insignijama na Galerijevoj glavi. Radi se od kombinaciji trijumfalne krune (*corona triumphalis*) i krune carskih svećenika.

Slika 64 - Crtež insignija na Galerijevoj glavi (Popović 2017, 75, sl. 14, izradio A. Premk)

Medaljoni od dragog kamenja kao simboli carske krune izmjenjuju se s poprsjima tetrarha, odnosno bogova čiji su oni zemaljski predstavnici. Dioklecijan je predstavljen kao Jupiter, Maksimijan kao Heraklo, lijevo od Dioklecijana nalazi se Konstancije Klor u vojničkom plaštu (*paludamentum*), a desno od Maksimijana je Galerije u luskastom oklopu (sl. 64).³⁷⁰ Krunu s poprsjima bogova bilo je dopušteno nositi samo carskom svećeniku, što, dakle, Galerija definira kao vrhovnog svećenika u službi vlastite božanske obitelji. Trijumfalne karakteristike insignija očituju se u poludragom kamenju i Viktorijinoj ruci koja kruni cara.³⁷¹ Prema M. Živić, ako Galerijevu glavu i fragment lijeve ruke s globusom smatramo dijelom jedne skulpture, ikonografija upućuje da se radi o prikazu Galerija kao svezladara (*pantocrator*), što je usklađeno s čitavim programom njegove palače *Felix Romuliana* i predstavlja korak unaprijed u odnosu na Galerijev prikaz u Solunu (sl. 42), gdje je naglasak na svim tetrarsima te je Galerije u tom kontekstu jedan od predstavnika suverenosti tetrarhije.³⁷² Ovakav prikaz Galerija je, kako smatra D. Srejšević, zapravo potpuno u skladu s njegovim osobnim ambicijama – car je individualiziran, drži simbol moći u ruci, a kruna koju nosi dokazuje da trijumf nad Perzijancima pripada cijeloj tetrarhiji, a ne samo njemu. Ideju za takav prikaz nalazi u

³⁶⁷ Živić 2011a, 122.

³⁶⁸ Živić 2011a, 122-123.

³⁶⁹ Popović 2016, 375.

³⁷⁰ Popović 2017, 74.

³⁷¹ Ibid.

³⁷² Živić 2011a, 122-123.

istočnim dijelovima Carstva, najvjerojatnije na prostorima gdje su se odvijali najvažniji događaji povezani s tim ratom, kao što je primjerice Antiohija u kojoj je Dioklecijan službeno proglasio Galerija pobjednikom 298. godine. D. Srejović ističe da i oblik krune upućuje na istočnjačko porijeklo, vjerojatno s dvora helenističkih vladara, budući da je takav tip pronađen isključivo na portretima svećenika i svećenica iz Sirije i Male Azije te je Galerijev portret vjerojatno izrađen u radionicama toga područja.³⁷³ Roland Ralph Redfern Smith navodi da je upravo ovakav korpulentan prikaz bio dio osobnog stila Galerija,³⁷⁴ što je potvrđeno i u Laktancijevom djelu gdje je car opisan kao visoka osoba snažnog tijela, iako se u ovom izvoru to, logično, povezuje s negativnim osobinama urođenog barbarstva (aluzija na Galerijevo rodno mjesto i porijeklo) i divljaštva koje je Rimljanima zapravo strano (Lactant., *De mort. pers.* IX, 1-3). Budući da porfirne skulpture općenito, paralelno s upravnim i zakonodavnim reformama, odražavaju središnje carske ideje,³⁷⁵ u ovom je slučaju zastupljena tipična ideja o moći tetrahije kao novog modela upravljanja Carstvom, ali i o Galeriju kao njenom najznačajnijem predstavniku.

Prema J. Von Mülleru, porfir ima najvažniju ulogu u „tranzicijskom vremenu“, a dobar primjer takvog trenutka je prijenos prijestolnice Carstva u Konstantinopol, pri čemu je, kao što je već navedeno, porfir bio neizostavan. Purpurni kamen nije tamo prenesen iz potrebe, već zato što je kao materijal koji je isključivo vezan za careve bio najprikladniji. Prenijeti porfir iz rimskih zaliha značilo je „prenijeti Rim“ u novu prijestolnicu.³⁷⁶ Konstantinov porfirni stup imao je važnu ulogu u ceremoniji osnivanja grada, koja je bila podijeljena u dva dijela. Slavlje je počelo službenom procesijom s trga *Philadelphion* prema Konstantinovom kružnom forumu kako bi se na stup postavila skulptura i relikvije. Procesiju su molitvom i pjesmo predvodili kršćanski svećenici. Druga faza zapravo je bila ceremonija osnivanja (*pompa circensis*), koja je održana 11. maja 330. godine (na carevu zapovijed ceremonija se na hipodromu ponavljala svake godine na datum osnutka grada). U ovom je dijelu proslave pozlaćena drvena skulptura, vjerojatno replika skulpture s porfirnog stupa, u kolima svečano dovezena na hipodrom. Nakon što bi kola

³⁷³ Srejović 1994, 152.

³⁷⁴ R. R. R. Smith, *The Public Image of Licinius I: Portrait Sculpture and Imperial Ideology in the Early Fourth Century*, *The Journal of Roman Studies* 87, 1997, 193. Dalje u bilješkama: Smith 1997.

³⁷⁵ Smith, 183.

³⁷⁶ Von Müller 2016, 178-179.

sa skulpturom napravila krug hipodromom, zaustavila su se ispred carske lože, gdje bi joj se car duboko naklonio. Ceremonija je završavala zajedničkim pjevanjem himni i klanjanjem skulpturi.³⁷⁷

Posebnu ceremonijalnu ulogu tijekom bizantskog razdoblja imali su porfirni diskovi (*rotae/omphalia*). Njihovo pomno isplanirano pozicioniranje unutar carske palače bilo je vezano za ritual proskineze (grč. *προσκύνησις*, lat. *adoratio*), odnosno, u ovom slučaju, klanjanja i iskazivanja poštovanja i odanosti caru. Iako je običaj postojao i u doba principata, u bizantsko vrijeme dosegao je novu razinu i protokol koji je, između ostalog, uključivao i porfirne diskove. Sve delegacije, bilo domaće ili strane, koje su dolazile na audijenciju kod cara, morale su izvršiti proskinezu na svim mjestima označenima porfirnim diskovima.³⁷⁸ Dvorana u kojoj se sastajalo carsko vijeće navodno ih je imala ukupno četiri – prvi je disk bio ispred ulaza, drugi odmah nakon njega, treći u središtu dvorane te četvrti, moguće i najvažniji, bio je ispred tri porfirne stepenice koje su vodile do carskog trona. Kao rezultat politizacije kršćanstva neki aspekti dvorskog ceremonijala probili su se i u liturgiju, što je utjecalo na arhitekturu i dekoraciju crkava. Budući da se vladar smatrao osobom božanskog porijekla, porfirni diskovi u crkvama koriste se za preciznu fizičku oznaku mjesta na kojem će se odviti krunidba vladara kojeg je sam Bog odabrao kao svog namjesnika na zemlji.³⁷⁹

5. 2. 1. Rađanje i umiranje u purpuru

Tranzicijski trenuci koji ne mogu proći bez porfira i purpurne boje svakako su rađanja i umiranja careva, jer je tada politički kontinuitet bio na kocki, što doseže vrhunac u razdoblju kasne antike, bilo da se radi o rađanju nasljednika u posebnoj prostoriji obloženoj porfirom ili o pokapanju umrlih careva u porfirne sarkofage.

Iako je tijekom Bizantskog Carstva sintagma *rađanja u purpuru* dosegla puni smisao, primjeri bliskih običaja i znamenja poznati su i ranije. Primjerice, Getino rođenje obilježeno je purpurnim jajetom koje je toga dana snijela jedna kokoš u carskoj palači te janjetom koje je došlo na svijet u istom trenu kao i Geta, a imalo je purpurnu vunu na čelu

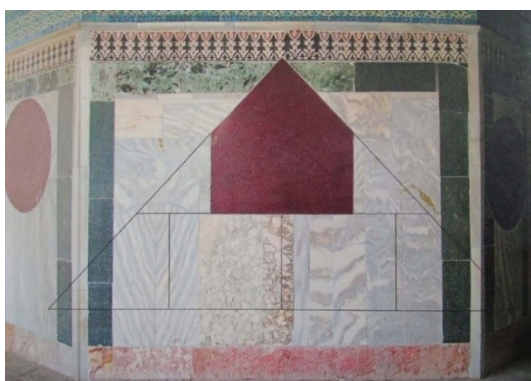
³⁷⁷ Bralewski 2011, 94-95.

³⁷⁸ *The Oxford Dictionary of Byzantium* 1991, 1738-1739, s. v. *proskynesis* (M. McCormick).

³⁷⁹ Del Bufalo 2018, 32-33.

(SHA, *Ant. Geta*, 3, 2-5). Znamenje koje je obilježilo rođenje Aleksandra Severa bilo je, među ostalim, golubičino purpurno jaje (SHA, *Alex. Sev.*, 13, 1).

Koncept rađanja carevih nasljednika u posebnoj prostoriji obloženoj porfirom (sl. 65 i 66) u palači u Konstantinopolu možda postoji već od vremena Konstantina, kome Liutprand Kremonski pripisuje narudžbu tzv. *Porfire* (grč. *Πορφύρα*, lat. *Porphyra*). Opis prostorije donosi bizantska princeza Ana Komnena, kći cara Aleksija I. Komnena (1081. – 1118.), u djelu *Aleksijada*. Ona navodi da je purpurna prostorija bila zasebna građevina kvadratnog oblika čiji je krov završavao piramidalno (sl. 66) te popločena kamenom koji su raniji carevi donijeli iz Rima. Za kamen govori da je potpuno purpurne boje, osim bijelih točkica koje su poput pijeska posute po njemu. Pretpostavlja da su upravo zbog tog kamena njeni preci zvali prostoriju *purpurnom* (Ana Komnena, *Alexias*, VII, 2).

Slika 65 – Piramidalna porfirna ploča s rekonstrukcijom linija (moguće dio *Porfire*), Palača Topkapi, Istanbul (Del Bufalo 2018, 31, sl. 28)

U purpurnoj su prostoriji carice rađale nasljednike omotane u purpurne tkanine i okružene sjajem porfira.³⁸⁰ Sve princeze i prinčevi rođeni u *Porfiri* zato su se počasn timer nazivali *porphyrogennetoi* (grč. *Πορφυρογέννητος*, lat. *Porphyrogenitus*), doslovno „rođeni u purpuru“.³⁸¹ Tradicija rađanja u purpuru izravno je vezana uz potvrdu kontinuiteta vlasti.³⁸² D. Del Bufalo spominje i drugi zanimljiv običaj koji se održavao u ovoj prostoriji. U vrijeme svetkovine brumalija, odnosno 26. novembra, carica bi dragocjene purpurne tkanine, inače rezervirane samo za carsku obitelj, dijelila istaknutim damama, kao simboličko obnavljanje sjećanja na rađanje carskih nasljednika.³⁸³

³⁸⁰ Del Bufalo 2018, 31.

³⁸¹ *The Oxford Dictionary of Byzantium* 1991, 1701, s. v. *porphyrogennetos* (M. McCormick).

³⁸² Klemm – Klemm 2001, 635; Von Müller 2016, 179.

³⁸³ Del Bufalo 2018, 31.

Slika 66 – Idejna rekonstrukcija *Porfire*, carska palača, Konstantinopol (<http://www.antoine-helbert.com/fr/portfolio/annexe-work/byzance-architecture.html>, 13. 6. 2020.)

Koncept umiranja u purpuru podrazumijeva sahranjivanje careva i članova carske obitelji u porfirnim urnama ili sarkofazima. Ta je praksa prisutna već u ranocarsko doba, ako se uzme u obzir mogućnost da su Neron, Hadrijan i Septimije Sever iskoristili porfir u ovu svrhu, dok u kasnoj antici, izgleda, postaje imperativ.³⁸⁴ Umrijeti u purpuru bit će poželjno i mnogim kasnijim vladarima, od onih srednjovjekovnih pa sve do modernih.

Tijekom vladavine Konstantina i njegovih nasljednika simbolika porfira najviše je izražena upravo u tranzicijskim razdobljima. Njegova je uloga veličati rođenje, krunidbu i posmrtno štovanje careva,³⁸⁵ najviše zbog predivne purpurne boje, ali i tvrdoće kao garancije dugovječnosti.³⁸⁶

Čini se, dakle, da je gotovo svaki trenutak u životu cara, od kolijevke do groba, obilježen kombinacijom purpura i porfira. Svaki carski predmet bio je obojan u purpur, od purpurne tinte kojom se potpisivao i službenih pečata, odjeće i obuće, do purpurnog trona na kojem je sjedio.³⁸⁷

³⁸⁴ Ibid., 29.

³⁸⁵ Makovicky et al. 2016, 2.

³⁸⁶ Živić 2011a, 123.

³⁸⁷ Živić 2011a, 123; Del Bufalo 2018, 32.

5. 3. Porfir i kršćanstvo

Prihvatanjem simbolike purpurne boje, kršćanstvo će postupno prihvatiti i porfir, iako postoji slučajeva namjernog uništavanja porfirnih skulptura, uglavnom zbog progona kršćana koji su jako zastupljeni u doba Dioklecijana, velikog ljubitelja porfira. Namjerno uništavanje porfirnih spomenika zabilježeno je na lokalitetima u Srbiji, poput Gamzigrada, Šarkamena i Sirmija,³⁸⁸ a slična je sudbina zadesila vjerojatno i Dioklecijanov sarkofag u Splitu.

Porfir će se u crkvama upotrebljavati na različite načine. Često je njegovo korištenje za krsne zdence, stupove koji čine crkve monumentalnijima te podna popločenja u kojima služi kao prostorna oznaka na kojoj se odvija određeni dio ceremonije ili koja upućuje na grob uvažene osobe (vladara ili nekog crkvenog dostojanstvenika). Porfir je u nekim slučajevima povezan i s kultom relikvija tako da se ostaci svetaca i mučenika čuvaju u antičkim porfirnim predmetima (posudama ili čak kadama – vidi kat. br. 33). Zanimljivo je da su se porfirne posude koje pripadaju skupini sa svadbe u Kani (vidi sl. 27 i kat. br. 29) također štovala kao relikvije same po sebi, a njihova je privlačnost možda bila upravo u materijalu koji je podsjećao i na krv i na vino.³⁸⁹ Antičke porfirne kade preuzete iz rimskih termi često se u crkvama upotrebljavaju za oltare.³⁹⁰

Iako na počecima kršćanstva često napadana zbog poganskih konotacija, purpurna boja s vremenom nadilazi takve optužbe te je promovirana u boju vina i krvi. Tako je počela simbolizirati Kristovu muku nakon koje je uslijedio trijumf nad smrti. Nova značenja vrhovne božanske moći koja su u nju utkana uspjela su se odraziti i na porfir pa je „carski kamen“ postao sve poželjniji ukras brojnih kršćanskih crkava.

³⁸⁸ Popović 2017, 104.

³⁸⁹ Del Bufalo 2018, 36.

³⁹⁰ O. Senior-Niv, *Porphyry bathtubs in the sacred space*, u: P. Pensabene – E. Gasparini (ur.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone: ASMOSIA X. Proceedings of the Tenth International Conference of ASMOSIA Association for the Study of Marble & Other Stones in Antiquity, Rome, 21-26 May 2012*, Rim 2015, 1033.

6. Zaključna razmatranja

Crveni porfir izuzetna je vrsta kamena u čitavoj ljudskoj povijesti. Dobra mehanička i fizikalna svojstva poput tvrdoće, čvrstoće i otpornosti učinila su ga trajnim svjedokom niza povijesnih razdoblja. Najvažnija je, doduše, bila njegova očaravajuća tamnocrvena do ljubičasta boja koja je zbog poistovjećivanja s traženim purpustom poslužila kao okidač za početak korištenja te razvoj simbolike kamena.

Porfir se mogao nabaviti samo na jednom mjestu na svijetu, u teško dostupnom kamenolomu *Mons Porphyrites* u Istočnoj egipatskoj pustinji, zbog čega ga se često naziva i „egipatskim kamenom“ ili „egipatskim crvenim porfirom“. Njegova nabava zahtijevala je vrlo razvijenu logistiku, a čitav proces od vađenja materijala do završnog proizvoda bio je iscrpan i dug. Ti su napori, međutim, bili opravdani njegovom ljepotom i značenjem.

Moguće je da su vrijednost porfira prvi „prepoznali“ već Ptolomejevići, pogotovo ako se u obzir uzme tada već razvijeni simbolizam vladarske purpurne boje, no u ranim razdobljima korištenja ovog kamena pojavljuje se čest problem arheologije, nesrazmjer podataka iz izvora i arheološkog materijala. Prema nalazima iz kamenoloma, porfir je, uz druge vrste kamena, otkrio rimski istraživač Gaj Kominije za vrijeme Tiberijeve vladavine te na lokalitetu zapravo ne postoje nalazi koji prethode tom vremenu i koji bi govorili o ranijoj aktivnosti. Većina autora, na temelju nekolicine nalaza i povijesnih izvora, ipak smatra da je korištenje porfira moralo početi ranije, a malen broj porfirnih predmeta pripisuju njihovoj ponovnoj upotrebi u kasnijim razdobljima.

Vrhuncima korištenja porfira smatraju se razdoblja Rimskog i Bizantskog Carstva, iako se njegova popularnost, a time i simbolika, razvijala postupno te su postojali i carevi kojima očito nije bilo toliko privlačan, poput Augusta, Vespazijana, Tita te Marka Aurelija. Veći je broj onih koji su ga obožavali i koji su, zbog poveznice s purpurnom bojom, smatrali da imaju isključivo pravo na njega. Tako je došlo i do pojave epiteta „carskog“ kamena. Te će težnje biti najzastupljenije u dvama razdobljima procvata korištenja porfira – vremenu Trajana i Hadrijana (od kraja 1. do sredine 2. stoljeća) te, još i više, u razdoblju kasne antike, kada na vlast dolazi Dioklecijan, jedan od najvećih ljubitelja porfira.

Carevi su porfir koristili za izradu brojnih proizvoda, poput dijelova arhitekture (tijela stupova te nešto rjeđe kapiteli) i arhitektonske dekoracije (oplate i popločenja), kao i za skulpture, kade, posude, sarkofage, reljefe i natpise, a postoji čak i jedan porfirni miljokaz. Ova je vrsta kamena kroz povijest imala središnju ulogu u carskoj samoreprezentaciji, počevši od rimskih i bizantskih careva, preko srednjovjekovnih i modernih vladara. U raznim je oblicima slao vizualnu poruku veličanja vrhovne vlasti. Najbolji primjeri takvog korištenja porfira su spomenici kasne antike, poput nove prijestolnice Carstva, Konstantinopola, koji je obogaćen porfirnim stupovima i skulpturama očito izgledao poput veličanstvene purpurne pozornice. Portreti iz razdoblja tetrarhije pak pokazuju koliku moć može imati kamen, ali i umjetnost općenito, u usađivanju carske ideje o slozi, ravnopravnosti i stabilnosti vladavine četvorice.

Možda i najvažnija uloga porfira je prisutnost u razdobljima tranzicije, odnosno prijenosa moći, kada politička situacija i sudbina Carstva može biti na klimavim nogama. Osim kod prijenosa prijestolnice, neizostavan je i prilikom rođenja careva, kada u obliku porfirne prostorije carske palače on veliča dolazak na svijet prinčeva i princeza. Time se potvrđuje njihov legitimitet kao carskih nasljednika, ali i trajnost carske loze. S druge strane, u obliku urni i sarkofaga, porfir obilježava smrt cara i članova njegove obitelji, osigurava im veličanstveno vječno počivalište i trajnost uspomene.

Budući da je porfir pratio život cara i njegove obitelji od kolijevke pa do groba, takva će mu ukorijenjena simbolika osigurati cijenjenost stoljećima kasnije, dugo nakon prestanka rada egipatskog kamenoloma. Tada će se on koristiti u obliku spolija, ali i preklesavati u nove oblike ovisno o potrebama. Kao i simboliku purpurne boje, preuzet će ga te sebi prilagoditi čak i kršćanstvo pa će porfirne dekoracije početi krasiti i brojne crkve. Tražit će ga i pojedini moderni vladari opčinjeni antičkom tradicijom, iako bezuspješno.

Porfir se, izgleda, općenito pokazao kao garancija stabilnosti i trajnosti vladarske moći, primarno carske ili kraljevske, a potom i božanske. Njegovim preuzimanjem i prijenosom s ranijih građevina na nova se mjesta prenosila i njegova moć. Tako se i uspjela razviti njegova stoljetno duga tradicija korištenja. Čini se da, kako su carevi iskorištavali njega kako bi uzdigli sebe, dogodilo se i ono suprotno. Zbog simbolike koju su mu pridavali, uzdigli su ga na razinu iznad ostalih materijala te ga tako učinili legendarnim.

7. Katalog nalaza

7. 1. Počeci upotrebe porfira

7. 1. 1. Faraonski Egipat

1) *Amulet u obliku žabe*

Egipat

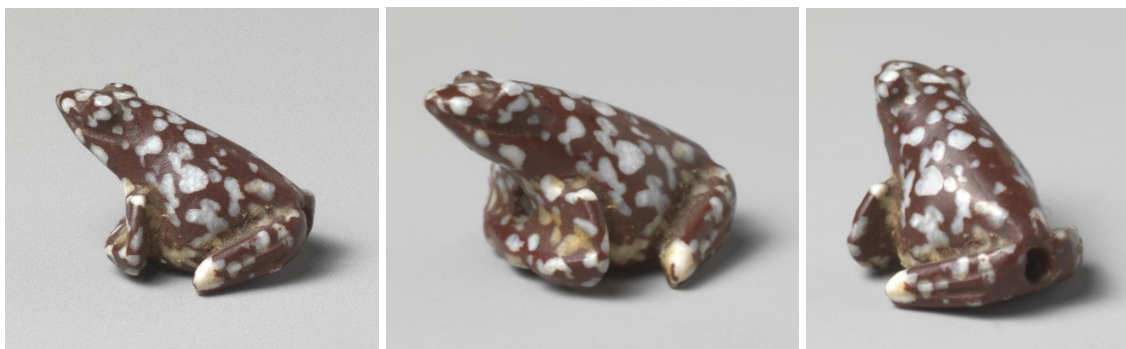
Muzej Metropolitan, New York

Dimenzije: d. oko 2 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: XIX. dinastija (oko 1295. – 1185. prije Krista)

Literatura: Arnold 1995, 34, kat. br. 37; *Frog Amulet*,
<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/544106> (20. 5. 2020.)

2) *Glava Egipćanke (moguće kraljevskog porijekla)*

Nepoznato mjesto pronalaska. Bila je u posjedu aukcijske kuće Christie's u Parizu (nabavljena je 1930-ih iz kolekcije Pierrea i Claudea Vêritéa).

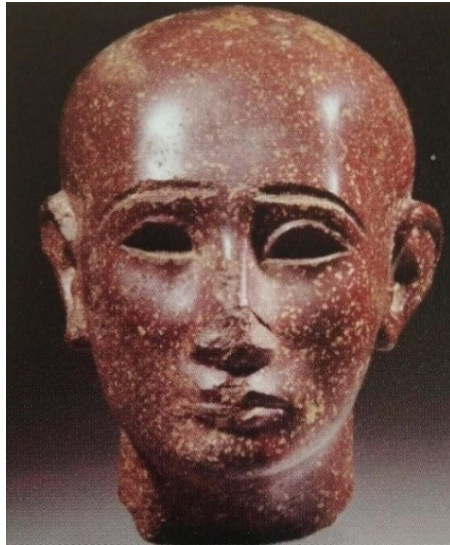
Kolekcija Daria Del Bufala, Rim

Dimenzije: v. oko 15 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: 9. – 7. stoljeće prije Krista/XXVI. dinastija (664. – 525. prije Krista)

Literatura: Del Bufalo 2018, 13, 15, 101, kat. br. H1

3) *Glava Egipćanina*

Nepoznato mjesto pronalaska

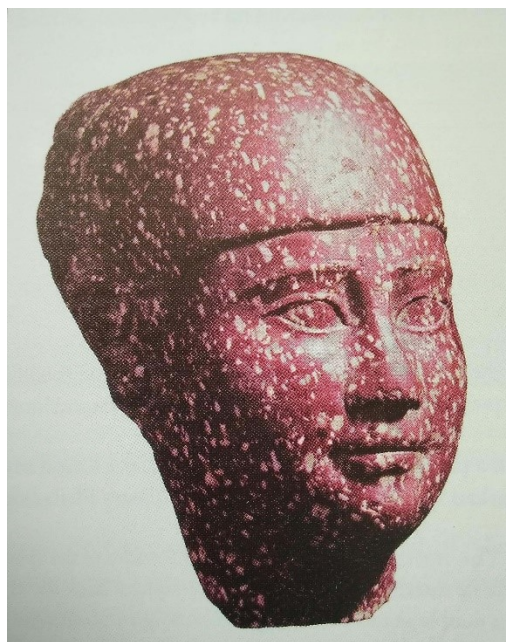
Musées royaux d'Art et d'Histoire, Bruxelles

Dimenzije: v. 7,5 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: XXVI. dinastija/ptolomejsko razdoblje

Literatura: Del Bufalo 2018, 13, 101, kat. br. H2

4) Posuda u obliku krnjeg stošca ukrašena žljebovima

Groblje B, nekropola Umm El Qa'ab, Abid, Egipat (pronađena u arheološkim istraživanjima Flindersa Petrieja)

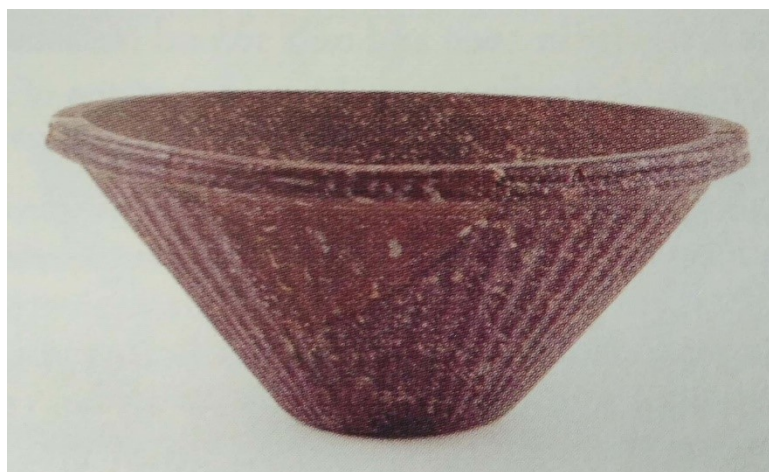
Musées royaux d'Art et d'Histoire, Bruxelles

Dimenzije: v. 8,4 cm, promjer 19,4 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: dinastičko ili ptolomejsko razdoblje

Literatura: *Porphyre...* 2003, 26, sl. 8; Del Bufalo 2018, 137, kat. br. V1

7. 1. 2. Ptolomejski Egipat

5) Statueta sokola (Horus)

Egipat

Muzej Metropolitan, New York

Dimenzije: v. oko 11 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: ptolomejsko razdoblje, 2. stoljeće prije Krista

Literatura: Del Bufalo 2018, 85, kat. br. S1

6) *Fragment skulpture egipatske kraljice*

Mjesto pronalaska nepoznato

Muzej Louvre, Pariz

Dimenzije: v. oko 28 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: ptolomejsko razdoblje, 2. stoljeće prije Krista/rimsko razdoblje

Literatura: *Porphyre...* 2003, 44-46, kat. br. 3; Del Bufalo 2018, 15, 85, kat. br. S3

7) *Posvetni natpis*

Gimnazij jugoistočno od There (?). Pronađen 1540. god. u luci u Ankoni.

Cabinet des Médailles, Bibliothèque nationale de France, Pariz

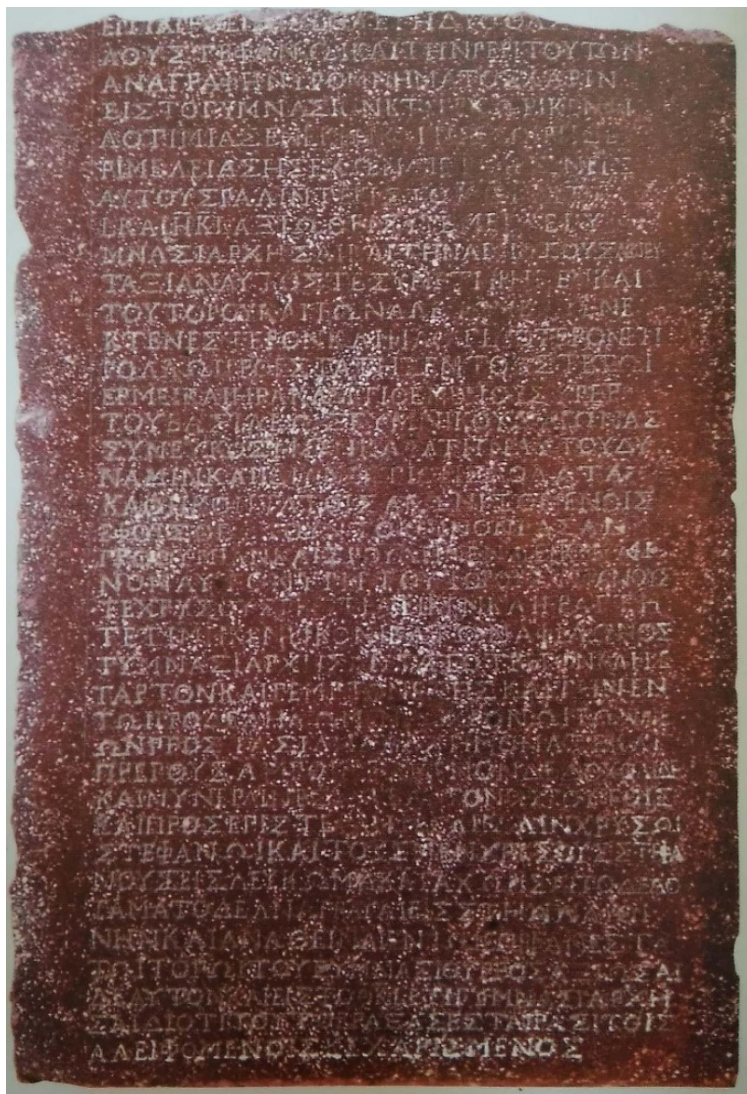
Ploči nedostaje gornji dio, a donosi proglas o častima dodijeljenima od strane članova gimnazija u Theri gimnazijarhu Batonu, sinu Filonovu, za njegovu velikodušnost i posvećenost u obavljanju javne službe.

Dimenzije: v. oko 43 cm, š. oko 30 cm, debljina oko 3 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: prije 152. – 151. prije Krista

Literatura: Delbrueck 2007 [1932], 34, kat. br. 1; Del Bufalo 2018, 15, 208, kat. br. II

8) Glava muškarca bez brade

Mjesto pronalaska nepoznato. Pripadala privatnoj kolekciji pa aukcijskoj kući Sotheby's u New Yorku.

Zaklada Dino i Ernesta Santarelli, Rim

Dimenzije: v. 16,5 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: kasno ptolomejsko/rimsko razdoblje

Literatura: Del Bufalo 2018, 15, 101, kat. br. H4

7. 2. Upotreba tijekom Rimskog i Bizantskog Carstva

7. 2. 1. Julijejsko-klaudijevska i Flavijejska dinastija

9) Glava muškarca

Villa Doria Pamphili, Rim

Galerija Doria Pamphili, Rim

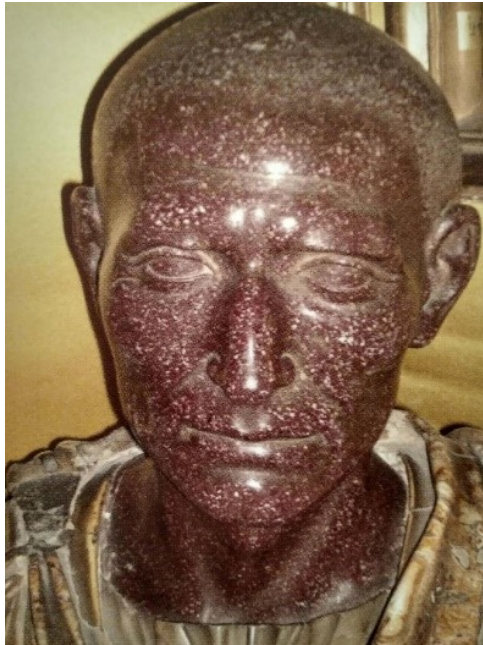
Portret muškarca u dobi od oko 40 godina. Neki od stručnjaka na temelju komparativne analize vjeruju da se radi o portretu prvog egipatskog prefekta Gaja Kornelija Gala, no Del Bufalo smatra da ne postoje elementi koji govore u prilog toj teoriji.

Dimenzije: v. oko 30 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: kasnorepublikansko/rano Augustovo vrijeme (određeno prema kratko ošišanoj frizuri u vojničkom stilu)

Literatura: Del Bufalo 2018, 102, kat. br. H8

10) Portret princa

Mjesto pronalaska nepoznato.

Badisches Landesmuseum, Karlsruhe

Portret mladića koji nalikuje na mladog Augusta. Među stručnjacima postoje različita mišljenja o tome je li prikazan Augustov unuk Gaj Cezar, koji ga je trebao naslijediti, ili sam August u mladoj dobi.

Dimenzije: v. oko 28 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: Augustovo vrijeme

Literatura: Del Bufalo 2018, 102, kat. br. H7

11) Mozaik u tehnici opus sectile

Dno jezera Nemi.

Museo Nazionale, Rim

Dio popločenja jednog od Kaligulinih brodova izvedeno u tehnici *opus sectile*.

Dimenzije: oko 120 x 120 cm

Materijal: crveni porfir, zeleni porfir, staklena pasta

Datacija: 1. stoljeće (Kaligulino vrijeme)

Literatura: Del Bufalo 2018, 198, kat. br. C115

12) Skulptura Minerve

Otkrivena u gradu Coriju (pokrajina Lazio).

Piazza del Campidoglio, Rim (postavljena tamo krajem 16. stoljeća prilikom uređenja trga)

Dimenzije: v. oko 210 cm

Materijal: crveni porfir, mramor

Datacija: Domicijanovo (prema Eriki Simon) ili Hadrijanovo (prema Delbruecku) vrijeme

Literatura: Delbrueck 2007 [1932], 69-70, t. 18; Del Bufalo 2018, 86, kat. br. S10

13) Zdjela

Prostorija 13, Bagram, Afganistan (otkriveno tijekom arheoloških iskopavanja).

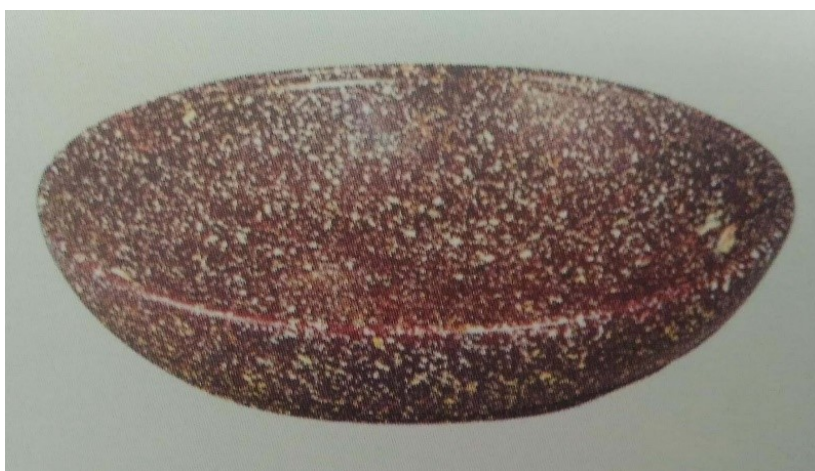
Nacionalni muzej Afganistana, Kabul

Dimenzije: promjer oko 18 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: 1. stoljeće

Literatura: Del Bufalo 2018, 140, kat. br. V23

14) Vaza

Prostorija 13, Bagram, Afganistan (otkriveno tijekom arheoloških iskopavanja).

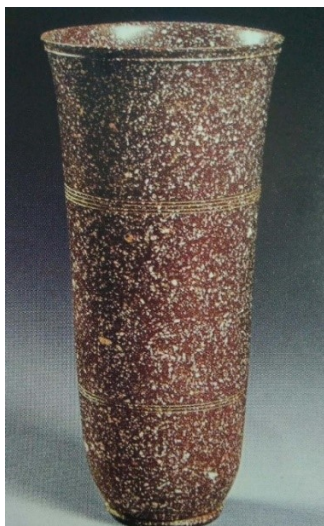
Nacionalni muzej Afganistana, Kabul

Dimenzije: v. oko 25 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: 1. stoljeće

Literatura: Del Bufalo 2018, 140, kat. br. V24

7. 2. 2. Adoptivni carevi i dinastija Severa

15) Stupovi s bistama Nerve i Trajana

Rim

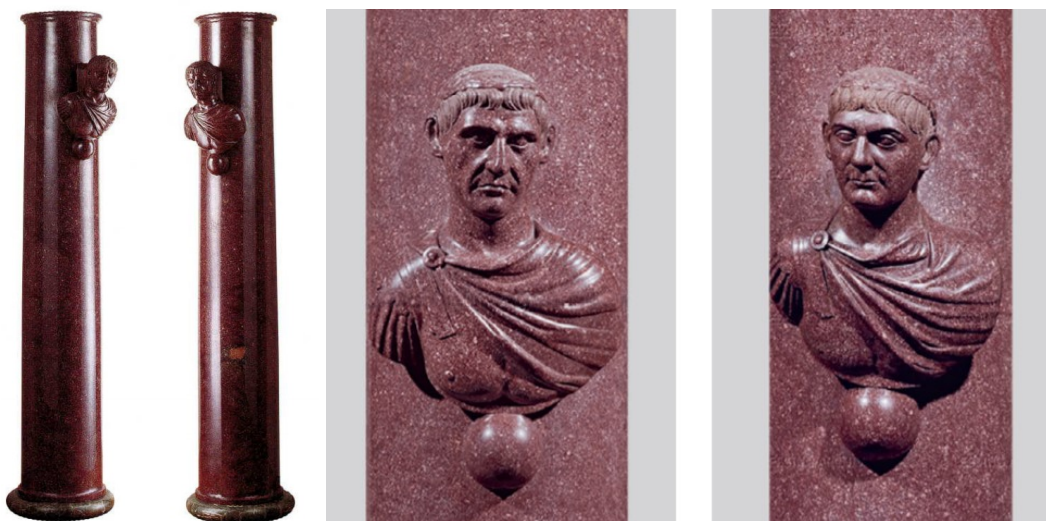
Département des Objets d'art, Muzej Louvre, Pariz

Dimenzije: v. oko 236 cm, promjer oko 35 cm (stupovi); v. oko 65 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: 2. stoljeće

Literatura: *Porphyre...* 2003, 51-54, kat. br. 7-8; Popović 2017, 28-29; Del Bufalo 2018, 123, 178, kat. br. B11 i C4

16) Skulptura Dačanina

Mjesto pronalaska nepoznato (moguće Trajanov forum).

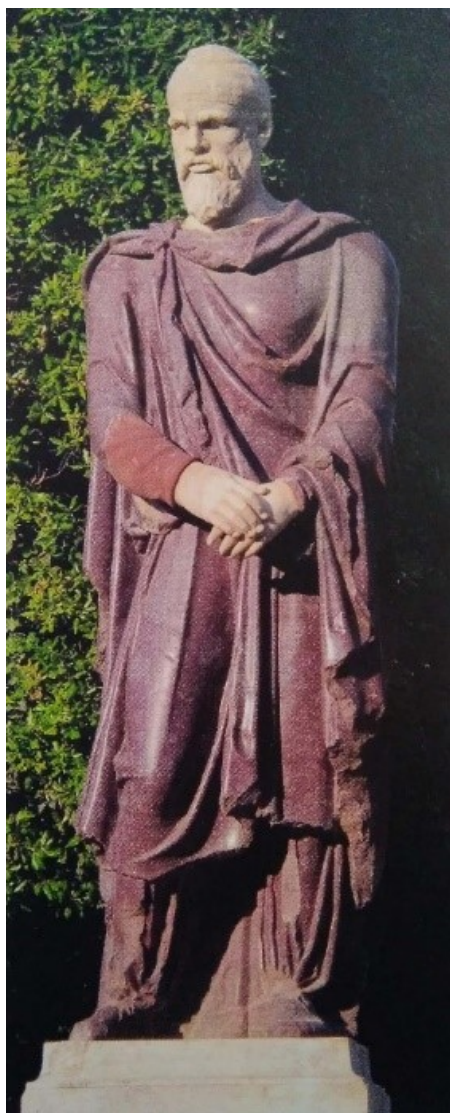
Vrtovi Boboli, Firenca

Dimenzije: v. oko 220 cm

Materijal: crveni porfir, terakota, bijeli mramor

Datacija: 2. stoljeće (porfirni dio skulpture); dijelovi od terakote i bijelog mramora dodani su u 16. stoljeću

Literatura: Delbrueck 2007 [1932], 46-49; Del Bufalo 2018, 24, 88, kat. br. S16

17) Skulptura Dačanina

Mjesto pronalaska nepoznato (moguće Trajanov forum).

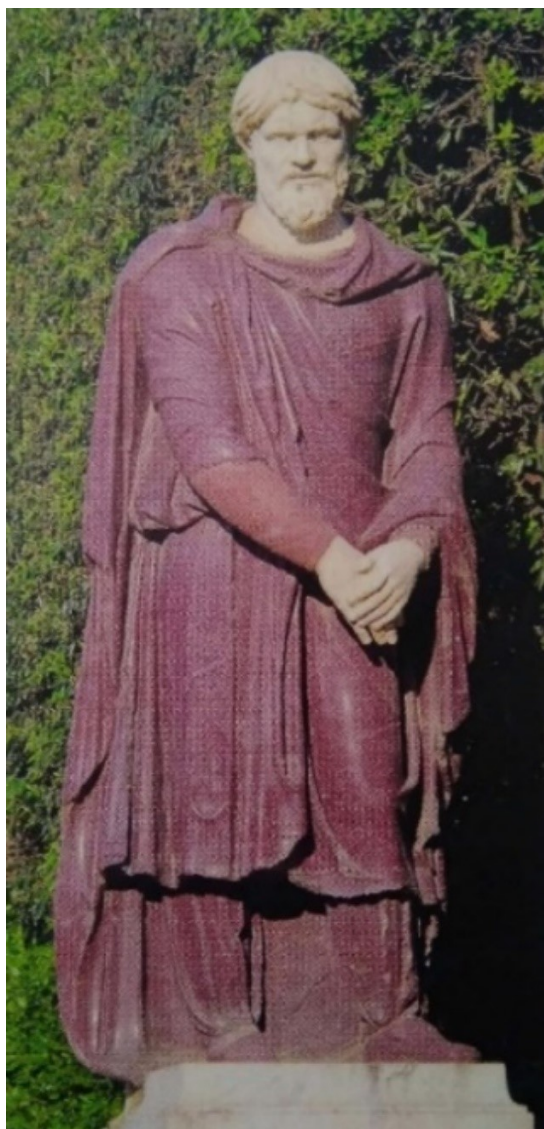
Vrtovi Boboli, Firenca

Dimenzije: v. oko 220 cm

Materijal: crveni porfir, terakota, bijeli mramor

Datacija: 2. stoljeće (porfirni dio skulpture); dijelovi od terakote i bijelog mramora dodani u 16. stoljeću

Literatura: Delbrueck 2007 [1932], 46-49; Del Bufalo 2018, 24, 88, kat. br. S17

18) Skulptura Dačanina

Mjesto pronalaska nepoznato (moguće Trajanov forum).

Muzej Louvre, Pariz

Dimenzije: v. oko 240 cm

Materijal: crveni porfir, bijeli mramor

Datacija: 2. stoljeće (profirni dio skulpture); mramorni dijelovi dodani u 17. stoljeću

Literatura: *Porphyre...* 2003, 48, kat. br. 5; Del Bufalo 2018, 92, kat. br. S34

19) Skulptura Dačanina

Mjesto pronalaska nepoznato (moguće Trajanov forum).

Muzej Louvre, Pariz

Dimenzije: v. oko 240 cm

Materijal: crveni porfir, bijeli mramor

Datacija: 2. stoljeće (porfirni dio skulpture); mramorne dijelove u 17. stoljeću dodao je Pietro Bernini, iako su današnje ruke skulpture vjerojatno rezultat dodatne kasnije intervencije

Literatura: *Porphyre...* 2003, 48-51, kat br. 6; Del Bufalo 2018, 92, kat. br. S35

20) *Fragment skulpture Dačanina*

Mjesto pronalaska nepoznato (moguće Trajanov forum).

Opificio delle Pietre Dure, Firenca

Dimenzije: v. oko 135 cm, š. oko 90 cm, d. oko 60 cm

Materijal: crveni porfir (skulptura), afrička breča (postolje)

Datacija: 2. stoljeće (porfirna skulptura)

Literatura: *I marmi colorati...* 2002, 333-335, kat. br. 31; Del Bufalo 2018, 88-89, kat. br. S19

21) *Skulptura carice orantice*

Mjesto pronalaska nepoznato.

Muzej Louvre, Pariz

Dimenzije: v. oko 222 cm

Materijal: crveni porfir; crveni, žuti, zeleni i bijeli mramor

Datacija: 2. stoljeće (porfirni dijelovi i glava, iako ona nije izvorno pripadala kipu), restauracije i dodaci (ruke, noge i postolje) načinjeni tijekom 17. i 18. stoljeća

Literatura: *Porphyre...* 2003, 56-58, kat. br. 10; Del Bufalo 2018, 91, kat. br. S28

22) Skulptura Minerve (poznata kao Roma)

Mjesto pronalaska nepoznato.

Muzej Louvre, Pariz

Dimenzije: v. oko 147 cm, š. oko 83 cm, d. oko 90 cm

Materijal: crveni porfir, bronca

Datacija: porfirni dio prema Del Bufalu pripada Hadrijanovom vremenu, odnosno vremenu Antonina Pija ili Marka Aurelija prema Delbruecku; brončani dijelovi dodani vjerojatno krajem 18. stoljeća

Literatura: Delbrueck 2007 [1932], 70-71; *Porphyre...* 2003, 117-118, kat. br. 32; Del Bufalo 2018, 90, kat. br. S26

23) Skulptura Apolona koji svira kitaru (*Apolon Kitharoides*)

Mjesto pronalaska nepoznato.

Nacionalni arheološki muzej, Napulj

Dimenzije: v. 203 cm

Materijal: crveni porfir, bijeli mramor

Datacija: kasno Hadrijanovo ili antoninsko vrijeme (porfirni dio); mramorni dijelovi dodani krajem 18. stoljeća

Literatura: Delbrueck 2007 [1932], 62-66; *I marmi colorati...* 2002, 298-299, kat. br. 1; Del Bufalo 2018, 90, kat. br. S25

24) Glava cara Hadrijana

Mjesto pronalaska nepoznato.

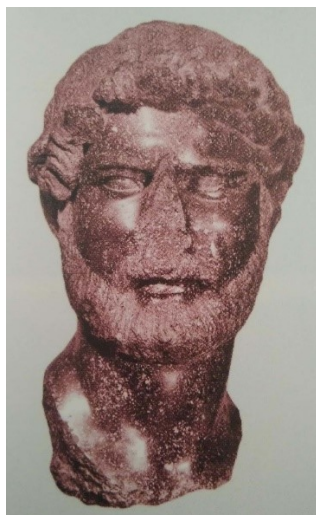
Britanski muzej, London

Dimenzije: v. oko 40 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: rano Hadrijanovo vrijeme (pripisuje se tipu portreta „Chiaramonti 392“ koji se datira u 118. godinu)

Literatura: Del Bufalo 2018, 103, kat. br. H11; *Hadrianus Chiaramonti 392*, [https://arachne.uni-koeln.de/arachne/index.php?view\[section\]=uebersicht&view\[layout\]=typus_item&view\[caller\]\[project\]=&view\[page\]=12&view\[category\]=overview&search\[data\]=ALL&search\[mode\]=meta&search\[match\]=similar&view\[active_tab\]=overview&search\[constraints\]=hadrian](https://arachne.uni-koeln.de/arachne/index.php?view[section]=uebersicht&view[layout]=typus_item&view[caller][project]=&view[page]=12&view[category]=overview&search[data]=ALL&search[mode]=meta&search[match]=similar&view[active_tab]=overview&search[constraints]=hadrian) (20. 5. 2020.)

25) Bista u vojničkoj odori (portret cara Karakale)

Mjesto pronalaska nepoznato.

Dvorana careva, Kapitolinski muzeji, Rim

Dimenzije: v. oko 72 cm

Materijal: crveni porfir, bijeli mramor

Datacija: 2. stoljeće (porfirna bista), 215. – 217. (Karakalin portret)

Literatura: Delbrueck 2007 [1932], 51; *I marmi colorati...* 2002, 328-329, kat. br. 27; *Porphyre...* 2003, 62-63, sl. 24; Del Bufalo 2018, 122, kat. br. B8; *Portret Karakale*, http://www.museicapitolini.org/en/percorsi/percorsi_per_sale/palazzo_nuovo/sala_degli_imperatori/ritratto_di_caracalla (20. 5. 2020.)

26) Bista pripadnika dinastije Severa

Mjesto pronalaska nepoznato.

Zaklada Dino i Ernesta Santarelli, Rim

Dimenzije: v. oko 60 cm

Materijal: bijeli mramor (glava nije izvorno pripadala bisti, nego je kasnije dodana),
crveni porfir, zeleni porfir

Datacija: 3. stoljeće

Literatura: *Porphyre...* 2003, 62-63, kat. br. 13; Del Bufalo 2018, 123, kat. br. B13

27) Posuda s ručicom

Mjesto pronalaska nepoznato.

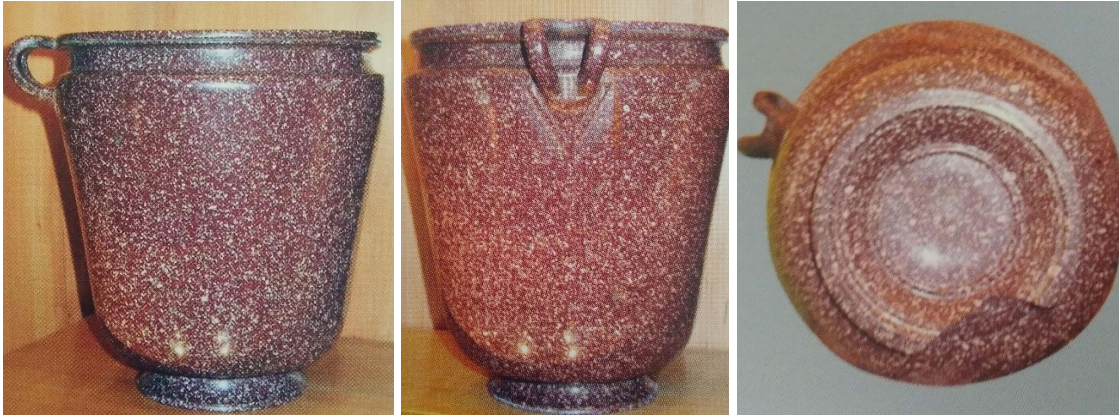
Opificio delle Pietre Dure, Firenca

Dimenzije: v. oko 28 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: 1. – 2. stoljeće

Literatura: Del Bufalo 2018, 25-26, 141, kat. br. V26

28) Posuda s ručkama

Mjesto pronalaska nepoznato.

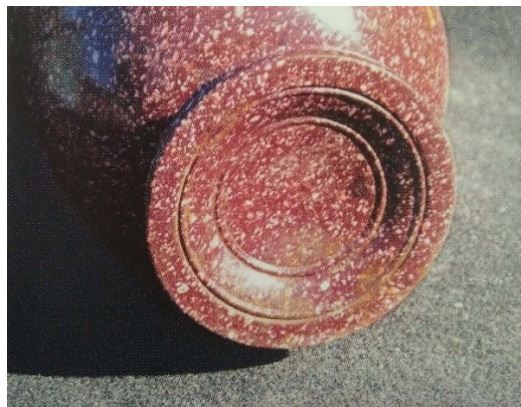
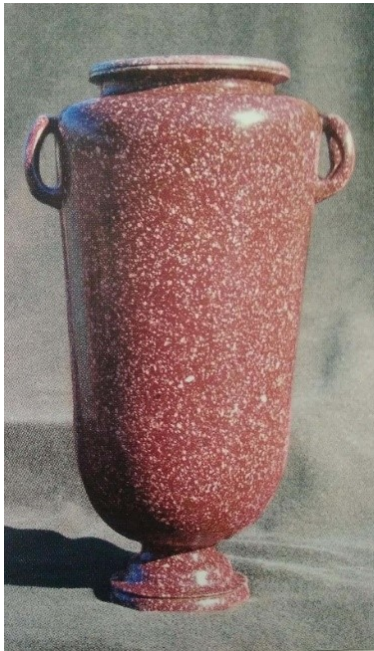
Privatna kolekcija, Pariz

Dimenzije: v. oko 33 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: 1. – 2. stoljeće

Literatura: Del Bufalo 2018, 25-26, 141, kat. br. V27

29) Rimska urna u obliku situle

Mjesto pronalaska nepoznato.

Muzej Metropolitan, New York

Dimenzije: v. 25,5 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: 1. stoljeće prije Krista – rano 2. stoljeće

Literatura: *Recent Acquisitions...* 2014, 11; Del Bufalo 2018, 138, kat. br. V7; *Porphyry vessel with bearded masks*, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/634951> (20. 5. 2020.)

30) Tarionik

Mjesto pronalaska nepoznato.

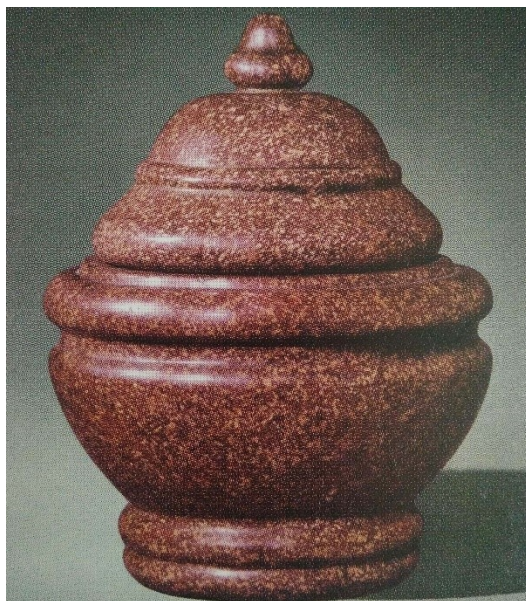
Privatna kolekcija, Ujedinjeno Kraljevstvo

Dimenzije: v. oko 30 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: 2. stoljeće ili nešto kasnije

Literatura: Del Bufalo 2018, 203, kat. br. M3

31) Poklopac sarkofaga

Hadrijanov mauzolej, Rim (prema tradiciji).

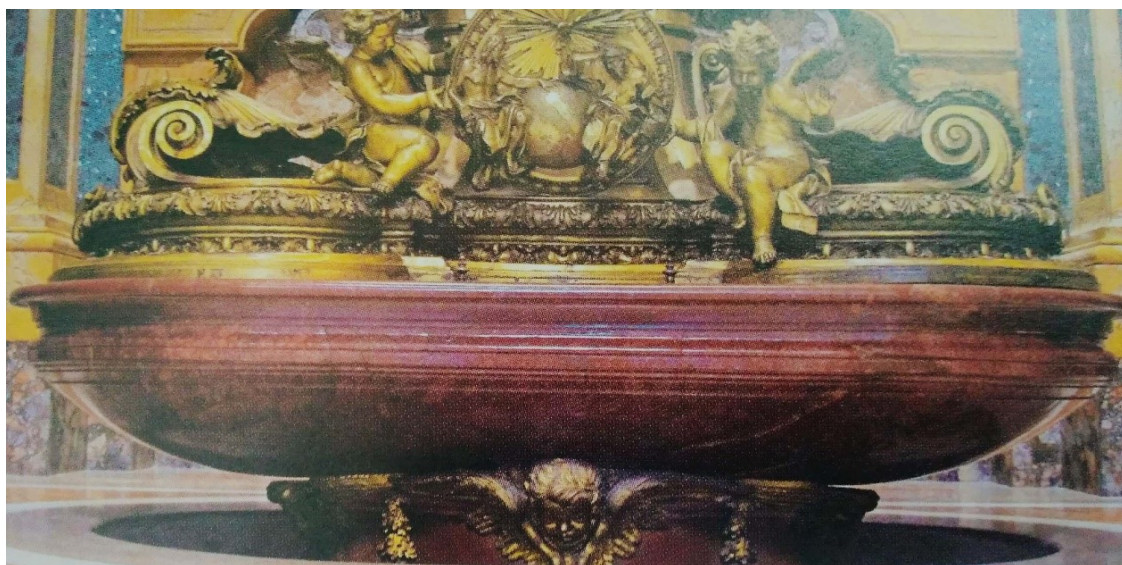
Krsna kapela, Bazilika svetog Petra, Rim (inkorporiran u krsni zdenac)

Dimenzije: 368 x 190 cm (originalne dimenzije poklopca sarkofaga)

Materijal: crveni porfir

Datacija: 2. stoljeće

Literatura: Del Bufalo 2018, 165, kat. br. L15

32) *Postolje za kadu (trapezophoros)*

Mjesto pronalaska nepoznato.

Muzej Metropolitan, New York

Dimenzije: v. 76,2 cm, š. 148 cm, masa oko 408 kg

Materijal: crveni porfir

Datacija: 2. stoljeće

Literatura: C. A. Picón, *Art of the Classical World in the Metropolitan Museum of Art: Greece, Cyprus, Etruria, Rome*, New York 2007, 396, 496, kat. br. 465; Del Bufalo 2018, 213, kat. br. F11; *Porphyry support for a water basin*, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/256126> (20. 5. 2020.)

33) Kada

Karakaline terme, Rim.

Kripta ispod glavnog oltara, Bazilika Četvorice Okrunjenih (*Santi Quattro Coronati*), Rim

Dimenzije: 210 x 90 x 55 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: 2. – 3. stoljeće

Literatura: Del Bufalo 2018, 161, kat. br. L1

34) Porfirni bazen (labrum)

Rimski forum, Rim

Sala rotonda, Museo Pio Clementino (Vatikanski muzeji), Rim

Dimenzije: promjer oko 476 cm, opseg oko 130 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: 2. – 3. stoljeće (nije u pitanju *Neronov porfirni bazen/kada*, kako se spominje u dijelu literature i internetskih stranica)

Literatura: Del Bufalo 2018, 174-175, kat. br. L60; *Round Hall*, <http://www.museivaticani.va/content/museivaticani/en/collezioni/musei/museo-pio-clementino/sala-rotonda/sala-rotonda.html> (21. 5. 2020.)

7. 2. 3. Dioklecijan i razdoblje tetrarhije

35) Porfirni stupovi u Dioklecijanovom mauzoleju u Splitu

Porijeklo stupova: Rim

Gornja zona, Dioklecijanov mauzolej (današnja katedrala svetog Dujma), Dioklecijanova palača, Split

Dimenzije: v. oko 220 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: početak 4. stoljeća

Literatura: Marasović – Matetić Poljak 2010, 91-92; Marasović – Matetić Poljak – Gobić Bravar 2015, 1006-1008; Del Bufalo 2018, 190, kat. br. C72; *Saint Domnius Cathedral*, <http://www.theguidesplit.com/listings/saint-domnius-cathedral/> (17. 12. 2018.)

36) *Miljokaz*

Izvorno vjerojatno kod istočnih gradskih vrata, lokalitet *Aperlae* (Likija), Turska

Kasnije kao nadvratnik ugrađen u obrambeni toranj, lokalitet *Aperlae* (Likija), Turska

Tekst na grčkom jeziku spominje četvoricu tetrarha – auguste Dioklecijana i Maksimijana te cezare Konstancija i Galerija, a zatim grad *Aperlae*.

Dimenzije: v. 142 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: 295. – 305. god.

Literatura: Leadbetter 2003, 130-135; Del Bufalo 2018, 210, kat. br. I9

37) Sjedeća skulptura cara u togi

Slučajno otkrivena tijekom iskopavanja 1950. godine između hipodroma i zidova križarske tvrđave, u dvorištu bizantske građevine iz 6. stoljeća, Cezareja (*Caesarea Maritima*)

Nacionalni park Cezareja, Izrael

Dimenzije: v. oko 245 cm, š. u ramenima skulpture 130 cm, dubina 76 cm

Materijal: crveni porfir (skulptura), sivi granit (sjedalo)

Datacija: 3./4. stoljeće (Avi-Yonah je smatrao da ju treba pripisati Hadrijanovom vremenu, no danas je prihvaćena datacija koju navodi Del Bufalo)

Literatura: Avi-Yonah 1970, 203, 207-208; *I marmi colorati...* 2002, 482-483, kat. br. 204; Popović 2017, 30-31; Del Bufalo 2018, 28-29, 93, kat. br. S41

38) Sjedeća skulptura cara na prijestolju (Dioklecijan?)

Aleksandrija

Arheološki muzej, Aleksandrija

Dimenzije: v. oko 308 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: Dioklecijanovo vrijeme

Literatura: Popović 2017, 30-31; Del Bufalo 2018, 28-29, 94, kat. br. S42

39) Fragmenti sjedeće skulpture car na prijestolju (s rekonstrukcijom)

Lokalitet Vrelo, Šarkamen

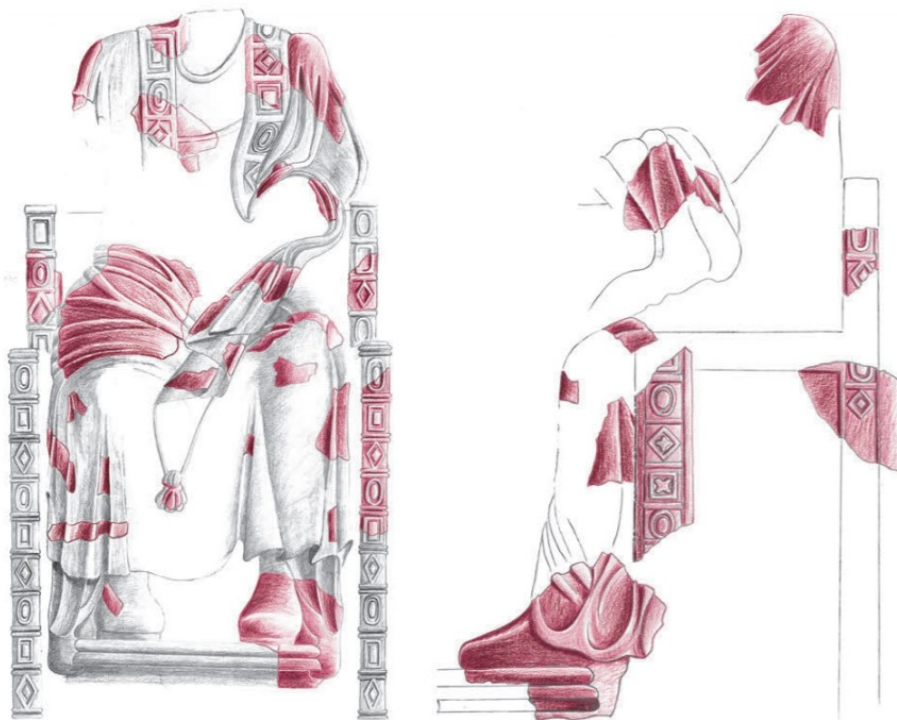
Muzej Krajine, Negotin

Dimenzije: ukupna v. oko 160 cm, š. sjedala prijestolja oko 70 cm, dubina prijestolja oko 45 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: početak 4. stoljeća

Literatura: Popović 2017, 30, 84, 143-144, kat. br. 27

40) *Tetrarsi na stupovima*

Vjerojatno ih je naručio Dioklecijan za Hram Sunca sagrađen u Aurelijanovo doba.

Knjižnica, Vatikanski muzeji, Rim

Dimenzije: v. tetrarha oko 53 cm, v. stupa oko 320 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: kasno 3. – rano 4. stoljeće

Literatura: Popović 2017, 24; *Porphyre...* 2003, 35-36; Del Bufalo 2018, 96, 177, kat. br. S49 i C3

41) *Tetrarsi*

Skulpture su vjerojatno bile dio počasnih stupova na trgu *Philadelphion* u Konstantinopolu.

Ugao crkve svetog Marka, Venecija (skulpture su tamo od 1204. godine, došle su Veneciju kao plijen iz Četvrtog križarskog rata) / Arheološki muzej, Istanbul (fragment izgubljenog stopala)

Dimenzije: v. skulptura oko 155 cm, moguća v. stupova na kojima su stajale 9 – 12 m

Materijal: crveni porfir

Datacija: oko 293. – 305. god.

Literatura: *Porphyre...* 2003, 34-35; Del Bufalo 2018, 28-29, 96, 177, kat. br. S50 i C2; *Portrait of the Four Tetrarchs*, <https://www.thebyzantinelegacy.com/tetrarchs> (29. 6. 2020.)

42) Bista cara Dioklecijana

Athribis (nedaleko od Kaira), Donji Egipat

Egipatski muzej, Kairo

Dimenzije: v. do 60 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: kasno 3. – rano 4. stoljeće

Literatura: Popović 2017, 28, 30-31, 62, 88; Del Bufalo 2018, 124, kat. br. B16

43) Fragment skulpture, portret tetrarha

Lokalitet 85, sjeverni dio kompleksa carske palače, Sremska Mitrovica (*Sirmium*)

Muzej Srema, Sremska Mitrovica

Dimenzije: 12.50 x 7.30 x 6.40 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: kraj 3. – početak 4. stoljeća

Literatura: Popović 2016, 374-375, kat. br. 1; Popović 2017, 114-115, kat. br. 1

44) *Fragment skulpture, glava cara Galerija*

Gamzigrad (*Felix Romuliana*), područje termi, sloj urušenja uz istočno pročelje

Narodni muzej, Zaječar

Dimenzije: v. 34 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: početak 4. stoljeća

Literatura: Srejović 1994, 143, 146-152, sl. 10-17; Živić 2003, 13, sl. 18 (a); Živić 2011a, 122-123, sl. 80 (a, b); Popović 2017, 74-80, 130-131, kat. br. 15

45) Fragment skulpture tetrarha (vrat i stražnji dio glave)

Gamzigrad (*Felix Romuliana*), ispred zapadnih vrata starijih fortifikacija

Narodni muzej, Zaječar

Dimenzije: v. 23 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: početak 4. stoljeća

Literatura: Srejović 1983, 79, kat. br. 26; Srejović 1994, 143, 145, sl. 6; Popović 2017, 72-74, kat. br. 16

46) Fragment skulpture, lijeva ruka s globusom

Gamzigrad (*Felix Romuliana*), vanjski zid apside triklinija palače I

Narodni muzej, Zaječar

Dimenzije: 22 x 18 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: početak 4. stoljeća

Literatura: Srejović 1983, 79, kat. br. 26; Srejović 1994, 143, 145, sl. 7; Živić 2003, 13, sl. 18 (b); Živić 2011a, 122-123, sl. 80 (c); Popović 2017, 74, kat. br. 17

47) Fragment skulpture, portret tetrarha (Galerije, Licinije ili Maksimin Daja?)

Tekija (*Transiderna*)

Privatna kolekcija, Beograd

Dimenzije: v. 13 cm, š. 17 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: početak 4. stoljeća

Literatura: Srejović 1987, 44-45, kat. br. 14; Popović 2017, 145, kat. br. 28

48) Fragmenti skulpture glave egipatskog svećenika (rekonstrukcija)

Lokalitet 85, sjeverni dio kompleksa carske palače, Sremska Mitrovica (*Sirmium*)

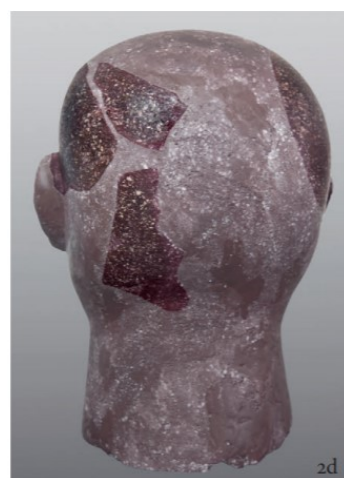
Muzej Srema, Sremska Mitrovica

Dimenzije: v. lica oko 20 cm; š. lica u predjelu čela oko 13,5 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: 4. stoljeće

Literatura: Popović 2016, 375-376, kat. br. 2; Popović 2017, 56-60, 116-117, kat. br. 2

49) Votivna skulptura Asklepija

Prostorija W-4, zapadni portik vile s peristilom, lokalitet *Mediana* (Brzi Brod, istočno predgrađe Niša)

Narodni muzej, Niš

Dimenzije: v. 43 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: zadnja desetljeća 3. – početak 4. stoljeća

Literatura: Srejović 1987, 136-137, kat. br. 59; *Constantine's villa at Mediana* 2016, 84, kat. br. 1; Popović 2017, 148-149, kat. br. 30

50) *Votivna skulptura Higeje*

Prostorija W-4, zapadni portik vile s peristolom, lokalitet *Mediana* (Brzi Brod, istočno predgrađe Niša)

Narodni muzej, Niš

Dimenzije: v. 49 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: zadnja desetljeća 3. – početak 4. stoljeća

Literatura: Srejović 1987, 138-139, kat. br. 60; *Constantine's villa at Mediana* 2016, 85, kat. br. 2; Popović 2017, 150-151, kat. br. 31

51) Fragment skulpture, krila Viktorije (?)

Gamzigrad (*Felix Romuliana*), ispred velikog hrama te u prostoriji četverolisnog tlocrta unutar palače

Narodni muzej, Zaječar

Dimenzije: ukupno oko 20 x 10,5 cm; dimenzije fragmenata: 19,3 x 10 cm; 9 x 9 cm; 7,5 x 11 cm; 8,5 x 8 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: početak 4. stoljeća

Literatura: Srejović 1983, 79, kat. br. 30; Živić 2011, 123-124, sl. 81; Popović 2017, 74-78, kat. br. 18

18

52) Fragment skulpture, stopalo Viktorije (?)

Gamzigrad (*Felix Romuliana*), područje velikog hrama

Narodni muzej, Zaječar

Dimenzije: d. 11,3 cm, š. 6,2 cm, v. 4,8 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: početak 4. stoljeća

Literatura: Srejović 1983, 79, kat. br. 24; Živić 2011, 123-124, sl. 82; Popović 2017, 74-78, kat. br. 20

53) Fragment skulpture, ruka Viktorije (?)

Gamzigrad (*Felix Romuliana*), područje velikog hrama

Narodni muzej, Zaječar

Dimenzije: d. 24 cm, š. 7 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: početak 4. stoljeća

Literatura: Živić 2011, 123-124, sl. 82; Popović 2017, 74-78, kat. br. 19

19

54) Fragmenti skulpture, ruka, noga, rame/dio ruke, životinjska šapa (pantera)

Gamzigrad (Felix Romuliana)

Narodni muzej, Zaječar

Dimenzije: d. 11,3 cm, š. 9 cm, v. 6,3 cm; d. 12 cm, š. 7 cm, v. 9 cm; d. 10 cm, š. 5,5 cm, v. 6; d. 10 cm, š. 6,7 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: početak 4. stoljeća

Literatura: Živić 2011, 123-124, sl. 83; Popović 2017, 74, 80, kat. br. 21-24

55) Žrtvenik

Mjesto pronalaska nepoznato (prije se nalazio u Svetoj Ireni).

Sveta Sofija, Istanbul

Dimenzije: v. oko 128 cm, š. oko 66 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: 3./4. stoljeće

Literatura: Del Bufalo 2018, 194-195, kat. br. C96; *Columns and Capitals of Hagia Sophia*, <https://www.pallasweb.com/deesis/columns-and-capitals-of-hagia-sophia.html> (20. 4. 2020.)

7. 2. 4. Konstantin i Bizantsko Carstvo

56) *Konstantinov stup*

Porijeklo porfirnih tambura koji tvore stup (sada ih je šest, a originalno ih je možda bilo ukupno do osam): Rim ili Egipat

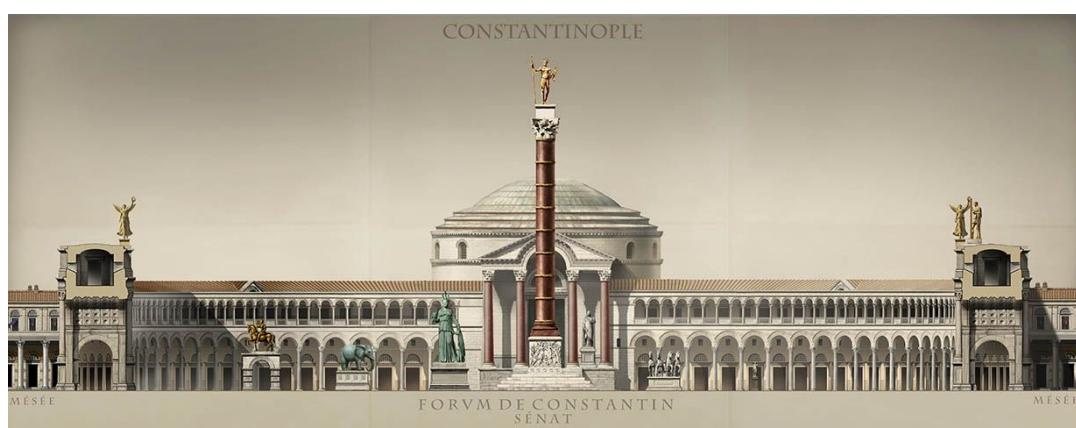
Istanbul (originalno na Konstantinovom forumu u tadašnjem Konstantinopolu)

Dimenzije: v. oko 24 m

Materijal: crveni porfir, bijeli mramor, vapnenac

Datacija: 330. godina

Literatura: Del Bufalo 2018, 177, kat. br. C1; <https://www.romeartlover.it/> (29. 5. 2020.); <https://www.thebyzantinelegacy.com/constantine-column> (29. 5. 2020.)

57) Fragment obeliska

Hipodrom, Konstantinopol

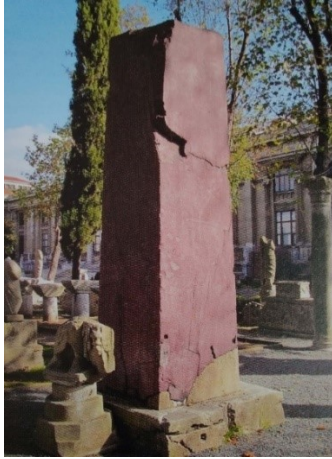
Arheološki muzej, Istanbul

Dimenzije: v. oko 380 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: Konstantinovo vrijeme

Literatura: Del Bufalo 2018, 30, 198, kat. br. C114

58) Monolitni stupovi (ukupno osam)

Porijeklo: Rim, ali dopremljeni s Jupiterovog hrama u Baalbeku u Libanonu

Sveta Sofija, Istanbul (u konhama koje flankiraju apsidu i ulaz)

Dimenzije: v. oko 660 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: dopremljeni tijekom gradnje Svete Sofije u 6. stoljeću, a prema dataciji Jupiterovog hrama u Baalbeku, mogli bi biti iz 1. stoljeća

Literatura: *Porphyre...* 2003, 66, 68; Del Bufalo 2018, 189, kat. br. 67; *Columns*, <https://hagiasophiaturkey.com/columns/> (20. 4. 2020.); *Columns and Capitals of Hagia Sophia*, <https://www.pallasweb.com/deesis/columns-and-capitals-of-hagia-sophia.html> (20. 4. 2020.)

59) Portret diarha

Niška tvrđava, Niš (*Naissus*)

Narodni muzej, Niš

Dimenzije: v. 17 cm, š. 15 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: drugo desetljeće 4. stoljeća

Literatura: Srejović 1987, 42-43, kat. br. 13; Popović 2017, 146-147, kat. br. 29

60) Fragment skulpture, glava cara s dijemom (Konstancije II?)

Lokalitet 85, sjeverni dio kompleksa carske palače, Sremska Mitrovica (*Sirmium*)

Muzej Srema, Sremska Mitrovica

Dimenzije: 10 x 10 x 3,5 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: sredina 4. stoljeća

Literatura: Popović 2016, 376-377, kat. br. 3; Popović 2017, 118-119, kat. br. 3

61) Fragmenti skulpture, bista cara na globusu s postoljem (restaurirano)

Lokalitet 85, sjeverni dio kompleksa carske palače, Sremska Mitrovica (*Sirmium*)

Muzej Srema, Sremska Mitrovica

Dimenzije: v. 31 cm, š. 40 cm, promjer globusa 7,3 cm, dimenzije postolja 16 x 7,5 x 6,5 cm; dimenzije nasadnika 2 x 1,8 x 1,8 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: 4. stoljeće

Literatura: Popović 2016, 378-379, kat. br. 4; Popović 2017, 120-121, kat. br. 4

62) Bista Konstantina II (?)

Mjesto pronalaska nepoznato.

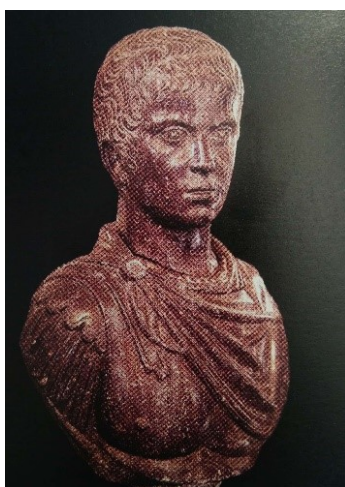
Vatikanski muzeji, Rim

Dimenzije: v. oko 69 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: 4. stoljeće (za glavu nije sigurno je li antička)

Literatura: Del Bufalo 2018, 124, kat. br. B17

63) Helenin sarkofag

Mauzolej svete Helene, Tor Pignattara, Rim

Sala a croce greca, Museo Pio Clementino (Vatikanski muzeji), Rim

Dimenzije: oko 242 x 268 x 184 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: 1. polovica 4. stoljeća

Literatura: Del Bufalo 2018, 165, kat. br. L16; *Sarcophagus St Helena*, <http://www.museivaticani.va/content/museivaticani/en/collezioni/musei/museo-pio-clementino/sala-a-croce-greca/sarcofago-di-s--elena.html> (22. 4. 2020.); *Sarcophagus and Mausoleum of St. Helena*, <https://www.thebyzantinelegacy.com/helena-mausoleum> (22. 4. 2020.)

64) Konstantinin sarkofag

Mauzolej svete Konstantine, Via Nomentana, Rim

Sala a croce greca, Museo Pio Clementino (Vatikanski muzeji), Rim

Dimenzije: oko 225 x 233 x 155 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: sredina 4. stoljeća

Literatura: Del Bufallo 2018, 166, kat. br. L17; *Sarcophagus of Costantia*, <http://www.museivaticani.va/content/museivaticani/en/collezioni/musei/museo-pio-clementino/sala-a-croce-greca/sarcofago-di-costanza.html> (22. 4. 2020.); *Sarcophagus of Constantia*, <https://www.thebyzantinelegacy.com/constantia-sarcophagus> (22. 4. 2020.)

65) Carski sarkofag

Mauzolej (crkva Svetih apostola), Konstantinopol

Arheološki muzej, Istanbul

Dimenzije: oko 390 x 210 x 310 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: 4. stoljeće (prema Del Bufalu, radi se o ponovnoj upotrebi sarkofaga iz ptolomejskog doba, moguće za cara Julijana Apostata)

Literatura: Del Bufalo 2018, 168, kat. br. L25

66) Carski sarkofag

Sveta Irena (Crkva svetog Mira), Konstantinopol

Arheološki muzej, Istanbul

Nesigurna atribucija: predložena imena careva kojima je mogao pripadati sarkofag su Konstancije II, Teodozije I. i Marcijan.

Dimenzije: 298 x 329 x 206 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: 4. stoljeće

Literatura: Del Bufalo 2018, 168, kat. br. L26

67) Carski sarkofag (tzv. sarkofag Teodozija I)

Mauzolej (crkva Svetih apostola), Konstantinopol

Arheološki muzej, Istanbul

Dimenzije: 320 x 348 x 218 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: 4. stoljeće

Literatura: Del Bufalo 2018, 168, kat. br. L27

68) Carski sarkofag bez poklopca

Konstantinopol

Dvorište džamije Nuruosmaniye, Istanbul

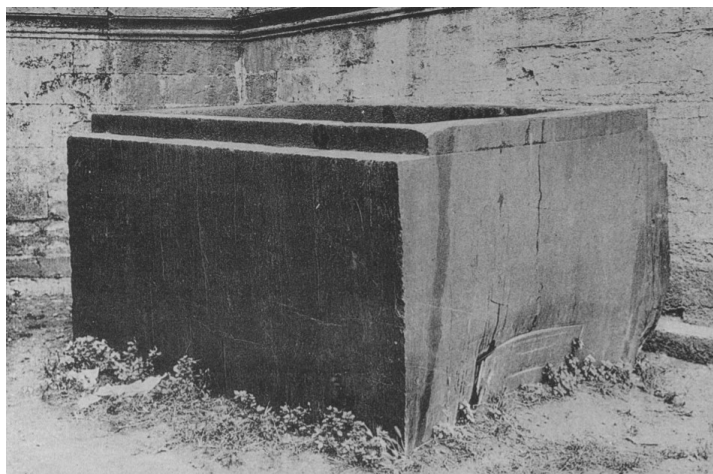
Nesigurna atribucija (možda pripada Valentinijanu I. ili Flaviji Maksimi Konstanciji)

Dimenzije: 258 x 176 x 128 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: 4. stoljeće

Literatura: Vasiliev 1940, 13, sl. 12; Del Bufalo 2018, 168, kat. br. L28

69) Carski sarkofag bez poklopca

Crkva Svetih apostola

Dvorište Svete Irene (Crkva svetog Mira), Istanbul

Nesigurna atribucija (možda pripada Valentinijanu I. ili Flaviji Maksimi Konstanciji)

Dimenzije: 160 x 295 x 190 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: 4. stoljeće

Literatura: Del Bufalo 2018, 168, kat. br. L29

70) Carski sarkofag (tzv. Arkadijev sarkofag)

Crkva Svetih apostola, Konstantinopol

Arheološki muzej, Istanbul

Dimenzije: 160 x 293 x 191 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: 4. stoljeće

Literatura: Del Bufalo 2018, 169, kat.br. L30

71) Carski sarkofag (tzv. Eudoksijin sarkofag)

Crkva Svetih apostola, Konstantinopol

Dvorište Svete Irene (Crkva svetog Mira), Istanbul

Dimenzije: 283 x 320 x 191 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: 4. stoljeće

Literatura: Del Bufalo 2018, 169, kat. br. L31

72) Poklopac carskog sarkofaga

Crkva Svetih apostola, Konstantinopol

Arheološki muzej, Istanbul

Dimenzije: 180 x 105 x 85 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: 4. stoljeće

Literatura: Del Bufalo 2018, 168, kat. br. L32

73) Fragment carskog sarkofaga

Mjesto pronalaska nepoznato, ali potječe iz Konstantinopola.

Arheološki muzej, Istanbul

Pretpostavlja se da fragment pripada sarkofagu Konstantina Velikog.

Dimenzije: š. 95 cm

Materijal: crveni porfir

Datacija: 4. stoljeće

Literatura: Del Bufalo 2018, 224, kat. br. F70

8. Popis slikovnih priloga

- Slika 1 - Uzorci različitih vrsta porfira, gore: egipatski crveni porfir (prve dvije fotografije), sivi porfir iz Trentina u Italiji, dolje: zeleni porfir iz Krokeesa (južno od Sparte) u Grčkoj (*lapis lacedaemonius/porfido verde antico*), plavo-sivi porfir iz Boulourisa u južnoj Francuskoj, žuto-narančasti porfir s Île-Roussea na Korzici (*Porphyre...* 2003, 12, sl. 2)..... 4
- Slika 2 - Lijevo: zeleni porfir iz Grčke (*lapis lacedaemonius/porfido verde antico*), desno: crni porfir (*lapis porphyrites melanos/porfido nero*) iz Egipta (<http://www.oum.ox.ac.uk/corsi/catalogue/classxv>, 16. 1. 2020.) 5
- Slika 3 - Dvije varijante carskog crvenog porfira – lijevo: varijanta s bijelim fenokristalima, desno: varijanta s ružičastim fenokristalima (<http://blog.stephens.edu/arh101glossary/?glossary=porphyry>, <http://www.cabinetmagazine.org/issues/33/hansen.php>, 16. 1. 2020.) 7
- Slika 4 - Crtež stele Gaja Kominija Leuga, 18. godina, crni porfir, kamenolom *Mons Porphyrites* (Fant 1999, 279, sl. 1)..... 10
- Slika 5 – Karta s prikazom kamenoloma u Egiptu korištenih od kasnog preddinastičkog razdoblja do srednjovjekovnog islamskog razdoblja (otprilike 3100. godine prije Krista – 1500. godine poslije Krista), kamenolom *Mons Porphyrites* označen je crvenom bojom (https://perstoremyr.files.wordpress.com/2010/07/egypt_ancient_quarries.jpg, 10. 3. 2020.)..... 12
- Slika 6 – Karta kamenoloma *Mons Porphyrites* u Istočnoj egipatskoj pustinji s prikazom pojedinih lokacija i položaja te odabrane infrastrukture (navozi, ceste i dr.) (Harrell – Storemyr 2009, 40, sl. 28) 13
- Slika 7 - Rekonstrukcija utvrde i Serapisova hrama, kamenolom *Mons Porphyrites* (autor: Jean-Claude Golvin, <https://jeanclaudegolvin.com/mons-porphyrtes/>, 12. 5. 2020.) ... 14
- Slika 8 – Fragmenti željeznih oštrica (13, 15) i mali željezni šiljak (17), kamenolom *Mons Porphyrites* (Maxfield 2007, 291, sl. 11.4.) 15
- Slika 9 – Tragovi klinova u bloku crvenog porfira (d. bloka oko 40 cm), istočna staza koja vodi prema kamenolomu *Lykabettus*, lokalitet *Mons Porphyrites* (El-Enen et al. 2018, dodatni elektronski materijal, sl. S2) 16

Slika 10 – Primjer korištenja tehnike klina i pera za izdvajanje kamenih blokova (https://en.wikipedia.org/wiki/Plug_and_feather#/media/File:Plug_and_feathers_001.jpg , 3. 6. 2020.).....	16
Slika 11 – Rimska tehnologija vađenja tvrdog kamena. Gore: napušteni stup u kamenolomu <i>Mons Claudianus</i> , još uvijek pričvršćen za stijenu, s tragovima rupa u obliku klinova i urezanim žlijebom duž donjeg ruba. Sredina: kameni blok u kamenolomu Wadi Hammamat, s rupama za klinove i <i>pointillé</i> rupama. Dolje: klesano lice porfirne stijene u kamenolomu <i>Mons Porphyrites</i> gdje su blokovi vađeni u više slojeva (Harrell – Storemyr 2009, 27, sl. 17)	17
Slika 12 – Karta središnjeg dijela Istočne pustinje s ucrtanom mrežom rimskih cesta te rimskim lukama, utverdama i prostorima za životinje (El-Enen et al. 2018, dodatni elektronski materijal, sl. S1).....	19
Slika 13 – Navoz koji se spušta 500 m s kamenoloma <i>Lykabettus</i> na lokalitetu <i>Mons Porphyrites</i> (Harrell – Storemyr 2009, 28, sl. 18).....	19
Slika 14 – Dijelovi kamenoloma <i>Mons Porphyrites</i> , gore: kamenolom <i>Lykabettus</i> s radničkim naseljem i gornjim dijelom navoza, dolje lijevo: napušteni istrošeni bazen na jednoj od lokacija vađenja kamena, dolje desno: ukrcajna rampa sjeveroistočno od kamenoloma na stazi koja vodi u dolinu Nila (Harrell – Storemyr 2009, 41, sl. 29).....	20
Slika 15 - Crtež transporta kamena kolima (Bruno 2002, 188, sl. 12).....	21
Slika 16 - Crtež presjeka lađe s teretom (Bruno 2002, 188, sl. 13).....	21
Slika 17 – Slomljena porfirna kada, Sjeverozapadni kamenolom, lokalitet <i>Mons Porphyrites</i> (El-Enen et al. 2018, dodatni elektronski materijal, sl. S2; Del Bufalo 2018, 167, kat. br. L20).....	21
Slika 18 - Crtež rekonstrukcije sustava transporta kamenih predmeta pomoću konopa i greda (Bruno 2002, 185, sl. 8).....	22
Slika 19 – Porfirni sarkofazi <i>Četvorice Okrunjenih</i> , kripta bazilike <i>Četvorice Okrunjenih</i> , Rim (Del Bufalo 2018, 161, kat. br. L1 i L2).....	25
Slika 20 - <i>Opus alexandrinum</i> , Rim, 4. stoljeće, Muzej Sveučilišta Pennsylvania (http://www.ipernity.com/doc/laurieannie/24231285 , 18. 4. 2020.).....	29

Slika 21 - Dio popločenja jednog od Kaligulinih brodova u tehnici <i>opus sectile</i> , otkriveno na dnu jezera Nemi, 1. stoljeće, Rim, Museo Nazionale (http://www.thehistoryblog.com/archives/49292 , 18. 4. 2020.).....	30
Slika 22 - Porfirni carski sarkofazi, dvorište Arheološkog muzeja u Istanbulu (https://www.pallasweb.com/deesis/imperial-porphry-tombs.html , 20. 4. 2020.).....	31
Slika 23 - Zidni oslik u prvom pompejanskom stilu, Samnitska kuća, Herkulanej, kasno 2. stoljeće prije Krista (Kleiner 2016, 40)	34
Slika 24 - Zidni oslik u prvom pompejanskom stilu, Kuća Fauna, Pompeji, 2. stoljeće prije Krista (https://www.khanacademy.org/humanities/ancient-art-civilizations/roman/wall-painting/a/roman-wall-painting-styles , 2. 5. 2020.)	35
Slika 25 - Rekonstrukcija podnog popločenja, <i>oecus</i> 46, Kuća s reljefom Telefa, Herkulanej, Augustovo doba (Savalli – Pesaresi – Lazzarini 2015, 356, sl. 13)	36
Slika 26 - Charles Percier, Pogled na Egipatsku sobu vile Borghese, Bibliothèque de l'Institut de France, Pariz, kraj 18. stoljeća (<i>Porphyre...</i> 2003, 59, sl. 22) / Porfirna kada i skulptura carice orantice flankirana dvama jonskim stupovima, Muzej Louvre, Pariz, 2. stoljeće (https://photos.joetourist.ca/louvre/h2FE61633#h2fe61633 , 21. 5. 2020.).....	40
Slika 27 - Lijevo: Urna iz muzeja Metropolitan u New Yorku (<i>Recent Acquisitions...</i> 2014, 11); desno: posuda iz skupine „Svadba u Kani“ iz Angersa (Del Bufalo 2018, 137, kat. br. V6).....	41
Slika 28 - Sestercij cara Trajana, portret cara / alegorija Providnosti drži žezlo i oslanja se na stup, pokazujući na globus pod nogama, 116. – 117. (https://www.coinarchives.com/a/results.php?results=250&search=Trajan+AND+Sestertius , 23. 5. 2020.).....	43
Slika 29 - Bista Konstantina II (?), Vatikanski muzeji, Rim, 4. stoljeće (Del Bufalo 2018, 124, kat. br. B17).....	44
Slika 30 - Simone Pollaiolo (Il Cronaca, 1457. – 1508.), crtež fontane (<i>Cantharus</i>) s brončanim češerom (<i>Pigna</i>) u atriju stare bazilike sv. Petra, Galerija Uffizi, Firenca (https://www.roger-pearse.com/weblog/2015/02/16/the-fountain-of-the-pine-cone-outside-old-st-peters-in-rome/ , 23. 5. 2020.).....	44

Slika 31 - Podno popločenje u tehnici <i>opus sectile</i> , Hadrijanova vila, Tivoli, 125. – 134. (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Opus_sectile_pavement,_Hadrian%27s_Villa,_Tivoli_(14924915416).jpg , 25. 5. 2020.).....	45
Slika 32 – Podno popločenje izvedeno od bijelog mramora, žutog numidijskog mramora (<i>giallo antico</i>), sivog granita i crvenog porfira iz Egipta, Panteon, Rim, 118. – 125. (https://www.livius.org/pictures/italy/rome/rome-pantheon/pantheon-13-pavement/ , 25. 5. 2020.).....	45
Slika 33 - Usporedba porfirnog (Britanski muzej, London) i mramornog portreta (Vatikanski muzeji, Rim) cara Hadrijana, tip „Chiaramonti 392“, 118. (Del Bufalo 2018, 103, kat. br. H11; https://arachne.uni-koeln.de/arachne/index.php?view%5bsection%5d=uebersicht&view%5blayout%5d=typus_item&view%5bcaller%5d%5bproject%5d=&view%5bpage%5d=12&view%5bcategory%5d=overview&search%5bdata%5d=ALL&search%5bmode%5d=meta&search%5bmatch%5d=similar&view%5bactive_tab%5d=overview&search%5bconstraints%5d=hadrian , 20. 5. 2020.).....	46
Slika 34 - Podni mozaik, Karakaline terme, Rim, 212. - 216. (http://ancientrome.ru/art/artworken/img.htm?id=5365 , 25. 5. 2020.)	49
Slika 35 - Karakaline terme, Rim, 212. – 216., rekonstrukcija frigidarija (https://archaeologynewsnetwork.blogspot.com/2017/12/virtual-reality-unlocks-splendour-of.html , 25. 5. 2020.)	49
Slika 36 - Karakaline terme, Rim, 212. – 216., rekonstrukcija frigidarija (https://www.romeing.it/baths-of-caracalla-rome/ , 25. 5. 2020.).....	49
Slika 37 - Cijene mramora i obojenog kamena prema Dioklecijanovom Ediktu o cijenama izdanom 301. godine (C. G. Malacrino, <i>Constructing the Ancient World: Architectural Techniques of the Greeks and Romans</i> , Los Angeles 2010, 30)	52
Slika 38 - Kurija Julija, Rim, interijer – lijevo: podno popločenje u tehnici <i>opus sectile</i> (kraj 3. stoljeća), desno: porfirna skulptura (Klaudijevo vrijeme/1. polovica 2. stoljeća/tetrarhijsko vrijeme) (https://penelope.uchicago.edu/~grout/encyclopaedia_romana/romanforum/curiajulia.html ,	

https://penelope.uchicago.edu/~grout/encyclopaedia_romana/romanforum/sectile.html , https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Curia_Julia_(IV)_(7161070103).jpg , 3. 5. 2020.).....	54
Slika 39 – Ulaz u hram Božanskog Romula flankiran dvama porfirnim stupovima, Rim, 309. (https://penelope.uchicago.edu/~grout/encyclopaedia_romana/romanforum/romulus.htm 1, 3. 5. 2020.).....	55
Slika 40 - Tlocrt Dioklecijanove palače sa stupovima sačuvanima <i>in situ</i> (Marasović – Matetić Poljak 2010, 92, sl. 3).....	56
Slika 41 – Moguće fragment porfirnog sarkofaga cara Dioklecijana (?) i rekonstrukcija njegovog mogućeg položaja (crtež I. Prpa-Stojanac), pronađen sjeveroistočno od mauzoleja, Arheološki muzej Split, početak 4. stoljeća (<i>Split u Arheološkom muzeju u Splitu</i> 2007, 24-25, kat. br. 26).....	57
Slika 42 - Prikaz tetrarha s Viktorijama koje drže pobjednički vijenac iznad augusta, Galerijev slavlolik, Solun, 298. – 299. (https://en.wikipedia.org/wiki/Arch_of_Galerius_and_Rotunda#/media/File:Arch-of-Galerius-2.jpg , 19. 11. 2018.).....	60
Slika 43 - Crtež mogućeg izgleda skulpturalne skupine Viktorije koja kruni Galerija i Severa ili Licinija (Popović 2017, 78, sl. 15, izradio: B. Popović).....	63
Slika 44 – Usporedba počasnih stupova Rima i Konstantinopola (Arslan 2016, 125, sl. 5)	66
Slika 45 - Rekonstrukcija Kapitolija i dijela trga <i>Philadelphion</i> s porfirnim obeliskom u Konstantinopolu (http://www.byzantium1200.com/capitolium.html , 13. 6. 2020.)	67
Slika 46 – Rekonstrukcija porfirnih skulptura s trga <i>Philadelphion</i> u Konstantinopolu (moguće Konstancije Klor i Konstantin ili Konstantinovi sinovi) (http://www.byzantium1200.com/capitolium.html , 13. 6. 2020.).....	68
Slika 47 – Porfirne oplata krsnog zdenca i porfirna <i>rota</i> na zidu u pozadini, Neonijev baptisterij, Ravena, kraj 5. stoljeća (https://corvinus.nl/2016/07/19/ravenna-the-orthodox-baptistry/ , 15. 4. 2020.)	69

Slika 48 – Porfirne zidne oplatae, svetište, San Vitale, Ravena, 547. (https://thinkingnomads.com/2013/12/ravenna-italy/ , https://www.flickr.com/photos/paullew/9320543038/in/photostream/ , 15. 4. 2020.)....	69
Slika 49 – Lijevo: Jedan od panela iznad carskih vrata, Sveta Sofija, Istanbul, 4. stoljeće (Del Bufalo 2018, 200, kat. br. 123); desno: <i>Omphalion</i> , popločenje u tehnici <i>opus sectile</i> , Sveta Sofija, Istanbul, 6. – 9. stoljeće (https://hagiasophiaturkey.com/omphalion/ , 15. 4. 2020.).....	70
Slika 50 – Svetište Eufrazijeve bazilike sa zidnim oplatama u tehnici <i>opus sectile</i> , Poreč, 6. st. (https://www.myporec.com/hr/otkrijte-porec/eufrazijeve-bazilika/492 , 15. 4. 2020.)	71
Slika 51 – Zidne oplatae svetišta Eufrazijeve bazilike u tehnici <i>opus sectile</i> , Poreč, 6. st. (https://nova-akropola.com/kulture-i-civilizacije/tragom-proslosti/tajna-eufrazijeve-bazilike/#prettyPhoto , 15. 4. 2020.)	71
Slika 52 – Srebrna silikva Konstancija II, Sirmij, 351. – 355. (https://www.coinarchives.com/a/results.php?search=CONSTANTIUS+II&s=0&results=100 , 30. 5. 2020.).....	72
Slika 53 – Porfirna kada iz 3. – 4. stoljeća (<i>Teodorikov sarkofag</i>), Teodorikov mauzolej, Ravena, 6. stoljeće (https://www.thevintagenews.com/2017/01/28/built-in-520-ad-as-his-own-tomb-the-mausoleum-of-theoderic-is-a-monument-exhibiting-roman-art-in-its-purest-form/ , 31. 5. 2020.).....	76
Slika 54 – Grobnica Fridriha II, katedrala, Palermo, 12. stoljeće (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tomb_of_Frederick_II,_Holy_Roman_Emperor_-_Cathedral_of_Palermo_-_Italy_2015.jpg , 31. 5. 2020.).....	78
Slika 55 – Kozmateskni mozaik, crkva Santa Maria Maggiore, Rim, 12. stoljeće (https://en.wikipedia.org/wiki/Cosmatesque#/media/File:Cosmatesque_SM_Maggiore_n1.jpg , 31. 5. 2020.).....	78
Slika 56 – Romanička propovjedaonica, katedrala, Split (Marasović – Matetić Poljak – Gobić Bravar 2015, 1018, sl. 15)	79
Slika 57 – A. del Verrocchio, Popločenje iznad grobnice Cosima Medicija, kapela Medici, 1465.-67. (lijevo), Grobnica Pietra i Giovannija Medicija, stara sakristija, 1469.-72.	

(desno), bazilika San Lorenzo, Firenca (https://www.wga.hu/html_m/v/verocchi/sculptur/tomb_med.html , https://writtenfyi.com/the-medici-chapel-in-san-lorenzo-basilica/ , 31. 5. 2020.).....	80
Slika 58 - Djela renesansnih i baroknih majstora porfira,	81
Slika 59 – Moderna imitacija posude iz skupine „Svadba u Kani“ s tržišta antikviteta (usp. sl. 27 i kat. br. 29) (Del Bufalo 2018, 160, kat. br. V155)	82
Slika 60 – Vrste školjaka od kojih se proizvodila najcjenjenija purpurna boja (slijeva na desno): <i>Murex brandaris</i> , <i>Murex trunculus</i> , <i>Purpura haemastoma</i> (https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-94-007-6704-1_33 , 20. 2. 2020.).....	83
Slika 61 – F. Leighton, <i>Fenički trgovci na obali Britanije</i> , 1895. (https://fineartamerica.com/featured/phoenicians-trading-with-early-britons-frederic-leighton.html , 23. 2. 2020.)	84
Slika 62 - <i>Toga praetexta</i> s purpurnim rubom (https://amtwiki.net/amtwiki/index.php/Toga , 23. 2. 2020.).....	88
Slika 63 - Car Justinijan u purpurnoj odori, mozaik, crkva San Vitale, Ravena, 547. (https://www.flickr.com/photos/24736216@N07/5931753990 , 25. 2. 2020.).....	91
Slika 64 - Crtež insignija na Galerijevoj glavi (Popović 2017, 75, sl. 14, izradio A. Premk)	95
Slika 65 – Piramidalna porfirna ploča s rekonstrukcijom linija (moguće dio <i>Porfire</i>), Palača Topkapi, Istanbul (Del Bufalo 2018, 31, sl. 28).....	98
Slika 66 – Idejna rekonstrukcija <i>Porfire</i> , carska palača, Konstantinopol (http://www.antoine-helbert.com/fr/portfolio/annexe-work/byzance-architecture.html , 13. 6. 2020.).....	99

9. Popis izvora

Amijan Marcellin, *Res gestae*, prev. na eng. J. C. Rolfe

(https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Ammian/16*.html, 3. 5. 2020.)

Ana Komnena, *Alexias (Ἀλεξιάς)*, prev. na eng. E. R. A. Sewter

(<https://archive.org/details/alexiad00comn>, 13. 6. 2020.)

Atenej iz Naukratisa, *Deipnosophistae*, prev na eng. C. B. Gulick

(https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Athenaeus/5B*.html, 18. 4. 2020.)

Dioklecijan, *Edictum de Pretiis Rerum Venalium*

A. Kropff, *An English translation of the Edict on Maximum Prices, also known as the Price Edict of Diocletian*, objavljeno na Academia.edu 27. travnja 2016. (https://www.academia.edu/23644199/New_English_translation_of_the_Price_Edict_of_Diocletianus, 23. 2. 2020).

Dion Kasije, *Historia Romana*, prev. na eng. E. Cary

(http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cassius_Dio/home.html, 25. 5. 2020.)

Herodijan, *Historia Romana*, prev. na eng. E. C. Echols

(<https://www.livius.org/sources/content/herodian-s-roman-history/>)

Historia Augusta, prev na eng. D. Magie

(https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Historia_Augusta/home.html)

Justinijan, *Codex Iustinianus*

(<https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Corpus/CJ11.htm#8>, 25. 5. 2020.)

Konstantin VII. Porfirogenet, *De ceremoniis aulae Byzantinae libri duo*

(https://archive.org/details/bub_gb_OFpFAAAAYAAJ, 23. 4. 2020.)

- Laktancije, *De mortibus persecutorum*, prev. na eng. J. Vanderspoel
(<https://people.ucalgary.ca/~vandersp/Courses/texts/lactant/lactperf.html>, 10. 6. 2020.)
- Liutprand Kremonski, *Antapodosis*, prev. na eng. F. A. Wright
(https://archive.org/stream/in.ernet.dli.2015.168391/2015.168391.The-Works-Of-Liudprand-Of-Cremona_djvu.txt, 8. 7. 2020.)
- Lukan, *Pharsalia*, prev. na eng. J. D. Duff
(<https://archive.org/details/lucancivilwarboo00lucauoft/page/598/mode/2up>, 20. 4. 2020.)
- Pavao Silentarij, *Descriptio Sanctae Sophiae*, prev. na eng.
(http://projects.mcah.columbia.edu/medieval-architecture/html/or/ma_or_gloss_essay_paul.htm, 15. 4. 2020.)
- Plinije, *Naturalis historia* prev. na eng. J Bostock i H. T. Riley
(<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Plin.+Nat.+toc>, 20. 5. 2020.)
- Porfirije, *Passio Sanctorum Quattuor Coronatorum*, prev. na eng. D. Graham, u: D. Del Bufalo, *Red Imperial Porphyry. Power and Religion*, 2. prošireno izdanje, Torino 2018 [2012], 69-72.
- Stacije, *Silvae*, prev. na eng. D. A. Slater
(<https://archive.org/details/silvaestatus00statgoog/mode/2up>, 20. 4. 2020.)
- Strabon, *Geographica*, prev. na eng. H. L. Jones
(<https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Strabo/home.html>, 18. 4. 2020.)
- Svetonije, *Divus Augustus*, prev. na eng. A. Thomson
(<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0132%3A1ife%3DAug.%3Achapter%3D18>, 18. 4. 2020.)

Svetonije, *Gaius Caligula*, prev. na eng. J. C. Rolfe

(http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Suetonius/12Caesars/Caligula*.html, 20. 4. 2020.)

Svetonije, *Nero*, prev. na eng. J. C. Rolfe

(https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Suetonius/12Caesars/Nero*.html#ref155, 20. 4. 2020.)

Vitruvije, *De architectura libri decem*, prev. M. Lopac i V. Bedenko, Zagreb 1999.

Zenobije, *Proverbia (Poslovice)*, prev. na lat. A. Schotto

(<https://archive.org/details/A019040/page/n99/mode/2up>, 18. 4. 2020.)

10. Popis literature

- Allen 2015 M. Allen, *Technique and Message in Roman Art*, u: B. E. Borg (ur.), *A Companion to Roman Art*, New Jersey 2015, 153-171.
- Arnold 1995 D. Arnold, *An Egyptian Bestiary*, The Metropolitan Museum of Art Bulletin 52, br. 4, New York 1995, 3-64.
- Arslan 2016 P. Y. Arslan, *Towards a new honorific column: The column of Constantine in early Byzantine urban landscape*, METU Journal of the Faculty of Architecture 33, br. 1, 2016, 121-145.
- Avi-Yonah 1970 M. Avi-Yonah, *The Caesarea Porphyry Statue*, Israel Exploration Journal 20, br. 3/4, 1970, 203-208.
- Bacile 2017 R. M. Bacile, *A Porphyry Workshop in Norman Palermo*, u: R. M. Bacile – J. McNeill (ur.), *Romanesque and the Mediterranean, Patterns of Exchange Across the Latin, Greek and Islamic Worlds c.1000-c.1250*, London i New York 2017, 129-149.
- Beckwith 1993 J. Beckwith, *Early Christian and Byzantine Art*, New Haven i London 1993.
- Benac 2016 Č. Benac, *Rječnik pojmova u općoj i primijenjenoj geologiji*, Rijeka 2016.
- Bradley 2006 M. Bradley, *Colour and marble in early imperial Rome*, The Cambridge Classical Journal 52, 2006, 1-22.
- Bralewski 2011 S. Bralewski, *The Porphyry Column in Constantinople and The Relics of the True Cross*, Studia Ceranea. Journal of the Waldemar Ceran Research Centre for the History and Culture of the Mediterranean Area and South-East Europe 1, 2011, 87-100.

- Bruno 2002 M. Bruno, *Considerazioni sulle cave, sui metodi di estrazione, di lavorazione e sui trasporti*, u: M. De Nuccio – L. Ungaro (ur.), u: *I marmi colorati della Roma imperiale*, katalog izložbe (Trajanove tržnice, Rim, 28. 9. 2002. – 19. 1. 2003.), Rim 2002, 179-195.
- Bucković 2006 D. Bucković, *Historijska Geologija 1. Prekambrij i Paleozoik*, Udžbenici Sveučilišta u Zagrebu – Manualia universitatis studiorum Zagrabiensis, Zagreb 2006.
- Buljević 2019 Z. Buljević, *Dioklecijanov porfirni sarkofag (?)*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 44, 2019, 429-441.
- Bužančić 2011 R. Bužančić, *Dioklecijanova palača. Kastron Aspalathos i njegov Palatium Sacrum*, Klesarstvo i graditeljstvo XXII, br. 1–2, 2011, 5-39.
- Cambi 2010 N. Cambi, *Dioklecijan u Splitu*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 42, br. 1, 2010, 169-193.
- Coarelli 2014 F. Coarelli, *Rome and Environs: An Archaeological Guide*, Berkeley i Los Angeles 2014.
- Constantine's villa at Mediana* 2016 Popović, S. (ur.), *Constantine's villa at Mediana*, Niš 2016.
- Damjanović 2009 D. Damjanović, *O ranokršćanskoj pasiji Četvorice Ovjenčanih (Passio ss. Quattuor Coronatorum)*, Scrinia Slavonica 9, 2009, 331-350.
- Davies et al. 2013 P. J. E. Davies – W. B. Denny – F. F. Hofrichter – J. Jacobs – A. M. Roberts – D. L. Simon, *Jansonova povijest umjetnosti: zapadna tradicija*, drugo hrvatsko izdanje prema sedmom izdanju američkog izvornika [*Janson's History of Art: Western Tradition*, 2007], prev. O. Škarić – S. Kulenović, Varaždin 2013.

- Delbrueck 2007 [1932] R. Delbrueck, *Antike porphywerke*, faksimilni reprint, Rim 2007 [1932].
- Del Bufalo 2018 D. Del Bufalo, *Red Imperial Porphyry. Power and Religion*, 2. prošireno izdanje, Torino 2018 [2012].
- Dimes – Ashurst 2007 F. G. Dimes – J. Ashurst. *Conservation of building and decorative stone*, London i New York 2007.
- El-Enen et al. 2018 M. M. A. El-Enen – J. Lorenz – K. A. Ali – V. von Seckendorff – M. Okrusch – U. Schüssler – H. Brätz – R. T. Schmitt, *A new look on Imperial Porphyry: a famous ancient dimension stone from the Eastern Desert of Egypt—petrogenesis and cultural relevance*, International Journal of Earth Sciences 107, br. 7, 2018, 2393-2408. Dodatni elektronski materijal dostupan je na: <https://link.springer.com/article/10.1007/s00531-018-1604-z#citeas>.
- Elliott 2008 C. Elliott, *Purple Pasts: Color Codification in the Ancient World*, Law & Social Inquiry 33, br. 1, 2008, 173-194.
- Elsner 1998 J. Elsner, *Imperial Rome and Christian Triumph: The Art of the Roman Empire AD 100-450*, Oxford 1998.
- Fant 1999 J. C. Fant, *Augustus and the city of marble*, u: M. Schvoerer (ur.), *Archéomatériaux: marbres et autres roches, Actes IV Conférence ASMOSIA (Bordeaux 1995)*, Bordeaux 1999, 277-280.
- Fant 2008 J. C. Fant, *Quarrying and Stoneworking*, u: J. P. Oleson (ur.), *The Oxford handbook of engineering and technology in the classical world*, Oxford 2008, 121-135.
- Flinders Petrie – Mace 1901 W. M. Flinders Petrie – A. C. Mace, *Diospolis Parva: the cemeteries of Abadiyeh and Hu, 1898-9*, London 1901.

- Gates-Foster 2012 J. Gates-Foster, *The Eastern Desert and the Red Sea Ports*, u: C. Riggs (ur.), *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, Oxford 2012, 736-748.
- Guckelsberger 2013 M. Guckelsberger, *Purple Murex Dye in Antiquity*, Háskóli Íslands, Hugvísindasvið, završni rad, prosinac 2013.
- Hahn 2012 C. J. Hahn, *Issues in the Making and Meaning of Reliquaries, 400-circa 1204*, Penn State University Press, University Park, Pennsylvania, 2012.
- Hamilton-Dyer 2007 S. Hamilton-Dyer, *Faunal Remains*, u: Peacock – Maxfield, *The Roman Imperial Quarries. Survey and Excavations at Mons Porphyrites 1994-1998. Vol. 2: The Excavations*, London 2007, 143-178.
- Harrell 2017 J. A. Harrell, *Ancient Egyptian Hardstone Quarries* 2017, http://www.eeescience.utoledo.edu/faculty/harrell/egypt/quarries/Hardst_Quar.html (30. 11. 2019.)
- Harrell – Storemyr 2009 J. A. Harrell – P. Storemyr, *Ancient Egyptian quarries – an illustrated overview*, u: N. Abu-Jaber – E. G. Bloxam – P. Degryse – T. Heldal (ur.), *QuarryScapes: ancient stone quarry landscapes in the Eastern Mediterranean*, Geological Survey of Norway – Special publication 12, Trondheim 2009, 7-50.
- Hirt 2010 A. M. Hirt, *Imperial Mines and Quarries in the Roman World. Organizational Aspects 27 BC – AD 235*, Oxford 2010.
- Holloway 2004 R. R. Holloway, *Constantine and Rome*, New Haven i London 2004.
- I marmi colorati...* 2002 *Catalogo delle opere*, u: M. De Nuccio – L. Ungaro (ur.), *I marmi colorati della Roma imperiale*, katalog izložbe

- (Trajanove tržnice, Rim, 28. 9. 2002. – 19. 1. 2003.), Rim 2002, 297-584.
- Kleiner 2016 F. S. Kleiner, *A History of Roman Art*, Boston 2016.
- Klemm – Klemm 2001 D. D. Klemm – R. Klemm, *The Building Stones of Ancient Egypt – a Gift of Its Geology*, *Journal of African Earth Sciences* 33, br. 3-4, 2001, 631-642.
- Koutsovitis et al. 2016 P. Koutsovitis – C. Kanellopoulos – S. Passa – K. Foni – E. Tsapara – G. Oikonomou – N. Xirokostas – K. Vallianatou – E. Mouxiou, *Mineralogical, petrological and geochemical features of the unique Lapis Lacedaemonius (Krokeatis Lithos) from Laconia, Greece: Approach on petrogenetic processes within the Triassic volcanic context*, *Bulletin of the Geological Society of Greece* 50, br. 4, 2016, 1903-1912.
- Krautheimer 1986 R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine architecture*, 4. izdanje, London 1986 [1965].
- Lazzarini 2019 L. Lazzarini, *Ancient Mediterranean polychrome stones*, *The European Mineralogical Union (EMU) Notes in Mineralogy* 20, 2019, 367–392.
- Leadbetter 2003 B. Leadbetter, *Diocletian and the Purple Mile of Aperlae*, *Epigraphica Anatolica* 36, 2003, 127–136.
- Leadbetter 2010 B. Leadbetter, *Galerius, Gamzigrad and the Politics of Abdication*, u: *ASCS 31 (Australasian Society for Classical Studies)*, 2010, *Proceedings: classics.uwa.edu.au/ascs31*, 1-9.
- Makovicky et al. 2016 E. Makovicky – R. Frei – S. Karup-Møller – J. C. Bailey, *Imperial Porphyry from Gebel Abu Dokhan, the Red Sea Mountains, Egypt Part I. Mineralogy, petrology and occurrence*, *Neues Jahrbuch für Mineralogie* –

- Abhandlungen: Journal of Mineralogy and Geochemistry
193, br. 1, 2016, 1-27.
- Mackie 1997 G. Mackie, *A new look at the patronage of Santa Costanza, Rome, Byzantion* 67, br. 2, 1997, 383-406.
- Malacrino 2010 C. G. Malacrino, *Constructing the Ancient World: Architectural Techniques of the Greeks and Romans*, Los Angeles 2010.
- Mango 1962 C. Mango, *Three Imperial Byzantine Sarcophagi Discovered in 1750*, *Dumbarton Oaks Papers* 16, 1962, 397-402.
- Manutchehr-Danai 2000 M. Manutchehr-Danai, *Dictionary of Gems and Gemology*, Berlin i Heidelberg 2000
- Marasović – Matetić Poljak 2010 K. Marasović – D. Matetić Poljak, *Upotreba dekorativnog kamena u Dioklecijanovoj palači u Splitu*, *Histria Antiqua* 19, 2010, 89–100.
- Marasović – Matetić Poljak – Gobić Bravar 2015 K. Marasović – D. Matetić Poljak – Đ. Gobić Bravar, *Colored marbles of Diocletian's palace in Split*, u: P. Pensabene – E. Gasparini (ur.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone ASMOSIA X. Proceedings of the Tenth International Conference of ASMOSIA Association for the Study of Marble & Other Stones in Antiquity Rome, 21-26 May 2012*, Rim 2015, 1003-1019.
- Marin 2006 E. Marin, *Dioklecijanova grobnica*, *Folia archaeologica Balkanica* I, 2006, 371-390.
- Maxfield 2007 V. Maxfield, *Metals and Metalworking*, u: D. Peacock – V. Maxfield, *The Roman Imperial Quarries. Survey and Excavations at Mons Porphyrites 1994-1998. Vol. 2: The Excavations*, London 2007, 287-296.

- Mély 1903 F. de Mély, *Vases de Cana*, Monuments et mémoires de la Fondation Eugène Piot 10, br. 2, 1903, 145-170.
- Pappalardo 2009 U. Pappalardo, *The Splendor of Roman Wall Painting*, Los Angeles 2009.
- Paprocki 2019 M. Paprocki, *Roads in the Deserts of Roman Egypt: Analysis, Atlas, Commentary*, Oxford 2019.
- Peacock – Maxfield 2007 D. Peacock – V. Maxfield, *Discussion and Conclusions*, u: D. Peacock – V. Maxfield, *The Roman Imperial Quarries. Survey and Excavations at Mons Porphyrites 1994-1998. Vol. 2: The Excavations*, London 2007.
- Peacock 2000 D. Peacock, *The Roman Period (30 BC-AD 395)*, u: I. Shaw (ur.), *The Oxford History of Ancient Egypt*, Oxford 2000, 414-436.
- Perna 2014 S. Perna, *Roman Cinerary Urns in Coloured Stone: Production and Significance, Volume 1*, Royal Holloway University of London, Department of Classics and Philosophy, doktorska disertacija, svibanj 2014.
- Platner 1929 S. B. Platner, *A Topographical Dictionary of Ancient Rome, by Samuel Ball Platner, Completed and Revised by Thomas Ashby*, London 1929, s. v. *Forum Traiani* (http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Places/Europe/Italy/Lazio/Roma/Rome/_Texts/PLATOP*/home.html, 23. 5. 2020.)
- Popović 2016 I. Popović, *Porphyry Sculptures from Sirmium*, *Antiquité Tardive* 24, 2016, 371–390.
- Popović 2017 I. Popović, *Porfir - moć careva i dostojanstvo bogova. Skulpture iz rimskih gradova i palata u Srbiji, Porphyry – power of emperors and dignity of gods. Sculptures from Roman towns and palaces in Serbia*, Beograd 2017.

- Popović 2018 I. Popović, *The State Propaganda and the Art: Monuments from the Serbian Part of Limes Region*, u: M. Korać (ur.), *Vivere Militare Est: From Populus to Emperors - Living on the Frontier. Volume 1*, Beograd 2018, 9-34.
- Porphyre...* 2003 P. Malgouyres – C. Blanc-Riehl (ur.), *Porphyre: La pierre pourpre des Ptolémées aux Bonaparte*, katalog izložbe (Muzej Louvre, Pariz, 17. 11. 2003. – 16. 2. 2004.), Pariz 2003.
- Recent Acquisitions...* 2014 *Recent Acquisitions: A Selection: 2012–2014*, The Metropolitan Museum of Art Bulletin 72, br. 2, New York 2014, 5-92.
- Rees 1993 R. Rees, *Images and Image: A Re-Examination of Tetrarchic Iconography*, *Greece & Rome* 40, br. 2, 1993, 181-200.
- Richardson 1992 L. Richardson, *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome*, Baltimore 1992.
- Rodwell – Neal 2019 W. Rodwell – D. S. Neal, *The Cosmatesque Mosaics of Westminster Abbey: The Pavements and Royal Tombs: History, Archaeology, Architecture and Conservation, Vol. 1: The Pavements*, Oxford 2019.
- Russell 2013a B. J. Russell, *Gazetteer of Stone Quarries in the Roman World (Version 1.0)*, 2013, http://oxrep.classics.ox.ac.uk/docs/Stone_Quarries_Database.pdf (30. 11. 2019.).
- Russell 2013b B. Russell, *The Economics of the Roman Stone Trade*, Oxford 2013.
- Savalli – Pesaresi – Lazzarini 2015 A. Savalli – P. Pesaresi – L. Lazzarini, *Casa del Rilievo di Telefo and opus sectile at Herculaneum*, u: P. Pensabene – E. Gasparini (ur.), *Interdisciplinary Studies on Ancient*

- Stone: ASMOSIA X. Proceedings of the Tenth International Conference of ASMOSIA Association for the Study of Marble & Other Stones in Antiquity, Rome, 21-26 May 2012*, Rim 2015, 349-361.
- Senior-Niv 2015 O. Senior-Niv, *Porphyry bathtubs in the sacred space*, u: P. Pensabene – E. Gasparini (ur.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone: ASMOSIA X. Proceedings of the Tenth International Conference of ASMOSIA Association for the Study of Marble & Other Stones in Antiquity, Rome, 21-26 May 2012*, Rim 2015, 1031-1037.
- Sidebotham – Hense – Nouwens 2008 S. E. Sidebotham – M. Hense – H. M. Nouwens, *The Red Land: The Illustrated Archaeology of Egypt's Eastern Desert*, Cairo i New York 2008.
- Smith 1997 R. R. R. Smith, *The Public Image of Licinius I: Portrait Sculpture and Imperial Ideology in the Early Fourth Century*, *The Journal of Roman Studies* 87, 1997, 170–202.
- Split u Arheološkom muzeju u Splitu* 2007 Z. Buljević (ur.), *Split u Arheološkom muzeju u Splitu*, katalog izložbe, Arheološki muzej Split 2007.
- Srejović 1983 D. Srejović, *Gamzigrad: kasnoantički carski dvorac*, Beograd 1983.
- Srejović 1987 D. Srejović, *Rimska skulptura u Srbiji*, Beograd 1987.
- Srejović 1994 D. Srejović, *The representations of Tetrarchs in Romuliana*, *Antiquité Tardive* 2, 1994, 143–152.
- Terry 1986 A. Terry, *The "Opus Sectile" in the Eufrasius Cathedral at Poreč*, *Dumbarton Oaks Papers* 40, 1986, 147-164.
- The Oxford Dictionary of Byzantium* 1991 A. P. Kazhdan (ur.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York i Oxford 1991.

- Van der Veen – Tabinor 2007 M. van der Veen – H. Tabinor, *Food, Fodder and Fuel an Mons Porphyrites: the Botanical Evidence*, u: Peacock – Maxfield, *The Roman Imperial Quarries. Survey and Excavations at Mons Porphyrites 1994-1998. Vol. 2: The Excavations*, London 2007, 83-142.
- Van Rengen 1995 Wilfried Van Rengen, *A New Paneion at Mons Porphyrites*, *Chronique d'Egypte* 70, br. 139-140, 1995, 240-245.
- Van Rengen 2007 W. Van Rengen, *The Written Evidence: Inscriptions and Ostraca*, u: Peacock – Maxfield, *The Roman Imperial Quarries. Survey and Excavations at Mons Porphyrites 1994-1998. Vol. 2: The Excavations*, London 2007, 397-412.
- Von Müller 2016 Johannes von Müller, *Black Box in Red: Porphyry in Space and Time*, *Journal of Visual Art Practice* 15, br. 2-3, 2016, 178-182.
- Vasić 2018 M. R. Vasić, *Sculptures and “The Sanctuary Of Aesculapius” in Mediana*, *Starinar* LXVIII, 2018, 89-109.
- Vasiliev 1948 A. A. Vasiliev, *Imperial Porphyry Sarcophagi in Constantinople*, *Dumbarton Oaks Papers* 4, 1948, 1-26.
- Werner 1998 L. Werner, *Via Porphyrites*, *Saudi Aramco World* 49, br. 6, 1998,
<https://archive.aramcoworld.com/issue/199806/via.porphyrates.htm> (12. 5. 2020.)
- Williams 2018 D. F. Williams, *Imperial Porphyry in Roman Britain*, u: D. Matetić Poljak – K. Marasović (ur.), *ASMOSIA XI, Interdisciplinary Studies on Ancient Stone, Proceedings of the XI International Conference of ASMOSIA, Split, 18 – 22 May 2015*, Split 2018, 435-441.

- Wells 1995 C. M. Wells, *The Roman Empire*, Cambridge, Massachusetts 1995.
- Wells 2017 C. T. Wells, *The Column of Constantine at Constantinople: A Cultural History (330-1453 C.E.)*, City University of New York, diplomski rad, 2017.
- Živić 2003 M, Živić, *Romuliana: Galerius's Royal Palace*, Zaječar 2003.
- Živić 2011a M. Živić, *Artistic achievements in the imperial palace*, u: I. Popović (ur.), *Felix Romuliana – Gamzigrad*, Beograd 2011, 107–140.
- Živić 2011b M. Živić, *Gamzigrad: name, position and economic potential*, u: I. Popović (ur.), *Felix Romuliana - Gamzigrad*, Beograd 2011, 11–14.

10. 1. Elektronički izvori

- Amenemhet III* <https://www.britannica.com/biography/Amenemhet-III> (30. 3. 2020.)
- Andesite* <https://www.mindat.org/min-48484.html> (14. 5. 2020.)
- Arch of Galerius* https://en.wikipedia.org/wiki/Arch_of_Galerius_and_Rotunda#/media/File:Arch-of-Galerius-2.jpg (19. 11. 2018.)
- Baths Of Caracalla: The Eighth Wonder Of The World In Rome* <https://www.romeing.it/baths-of-caracalla-rome/> (25. 5. 2020.)
- Bolinus brandaris* <http://www.marinespecies.org/aphia.php?p=taxdetails&id=140389> (15. 2. 2020.)
- Byzance Architecture* <http://www.antoine-helbert.com/fr/portfolio/annexe-work/byzance-architecture.html> (13. 6. 2020.)

- Capitolium and Philadelphion* <http://www.byzantium1200.com/capitolium.html> (13. 6. 2020.)
- Class XV, Porphyry (Porfido)* <http://www.oum.ox.ac.uk/corsi/stones/quickSearch/806> (16. 1. 2020.)
- Coin Archives* <https://www.coinarchives.com/a/results.php?results=250&search=Trajan+AND+Sestertius> (23. 5. 2020.)
- <https://www.coinarchives.com/a/results.php?search=CONSTANTIUS+II&s=0&results=100> (30. 5. 2020.)
- Artists, Stephen Cox* <http://sculpture.org.uk/artist/stephen-cox> (3. 6. 2020.)
- Curia Julia: The Roman Senate House* https://penelope.uchicago.edu/~grout/encyclopaedia_romana/romanforum/curiajulia.html (3. 5. 2020.)
- Curia Julia (IV)* [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Curia_Julia_\(I_V\)_7161070103.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Curia_Julia_(I_V)_7161070103.jpg) (3. 5. 2020.)
- Detail of Cosmatesque floor, from the central nave of the Basilica di Santa Maria Maggiore, Rome* https://en.wikipedia.org/wiki/Cosmatesque#/media/File:Cosmatesque_SM_Maggiore_n1.jpg (31. 5. 2020.)
- Efuzivne stijene, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2020* <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=17132> (13. 5. 2020.)
- Glavna apsida Eufrazijeve bazilike* <https://www.myporec.com/hr/otkrijte-porec/eufrazijeva-bazilika/492> (15. 4. 2020.)
- Hadrianus Chiaramonti 392* [https://arachne.uni-koeln.de/arachne/index.php?view\[section\]=uebersicht&view\[layout\]=typus_item&view\[caller\]\[project\]=&view\[page\]=12&view\[category\]=overview&search\[data\]=ALL&s](https://arachne.uni-koeln.de/arachne/index.php?view[section]=uebersicht&view[layout]=typus_item&view[caller][project]=&view[page]=12&view[category]=overview&search[data]=ALL&s)

- [earch\[mode\]=meta&search\[match\]=similar&view\[active_tab\]=overview&search\[constraints\]=hadrian](#) (20. 5. 2020.)
- C. Hansen, *Colors / Porphyry: Blood from a stone* <http://www.cabinetmagazine.org/issues/33/hansen.php> (16. 1. 2020.)
- Head of Christ, Francesco di Giovanni Ferrucci (called Francesco del Tadda)* https://sbirky.ngprague.cz/en/dielo/CZE:NG.P_5 (31. 5. 2020.)
- Hexaplex trunculus* <http://www.marinespecies.org/aphia.php?p=taxdetails&id=140396> (15. 2. 2020.)
- Imperial Porphyry Tombs of the Byzantine Emperors* <https://www.pallasweb.com/deesis/imperial-porphyry-tombs.html> (20. 4. 2020.)
- Kronologija staroegipatske povijesti* Starapovijest.eu – Moderni magazin za staru povijest, Mladen Tomorad (ur.), <https://www.starapovijest.eu/kronologija-staroegipatske-povijesti/> (18. 4. 2020.)
- Looted mosaic from Caligula's barge repatriated* <http://www.thehistoryblog.com/archives/49292> (18. 4. 2020.)
- Mediterranean Royal Purple: Biology Through Ritual* https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-94-007-6704-1_33 (20. 2. 2020.)
- Mons Porphyrites* <https://jeanclaudegolvin.com/mons-porphyrtes/>, (12. 5. 2020.)
- Mons Porphyrites, Ruins in Eastern Desert* <https://www.lonelyplanet.com/egypt/red-sea-coast/eastern-desert/attractions/mons-porphyrtes/a/point-sig/1427114/355256> (3. 6. 2020.)

- Mosaic floor, 212—216 CE, Rome, Baths of Caracalla* <http://ancientrome.ru/art/artworken/img.htm?id=5365> (25. 5. 2020.)
- Opus Alexandrinum Mosaic in the University of Pennsylvania Museum, November 2009* <http://www.ipernity.com/doc/laurieannie/24231285> (18. 4. 2020.)
- Opus Sectile* https://penelope.uchicago.edu/~grout/encyclopaedia_romana/romanforum/sectile.html (3. 5. 2020.)
- Opus sectile pavement, Hadrian's Villa, Tivoli* [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Opus_sectile_pavement,_Hadrian%27s_Villa,_Tivoli_\(14924915416\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Opus_sectile_pavement,_Hadrian%27s_Villa,_Tivoli_(14924915416).jpg) (25. 5. 2020.)
- Phoenicians Trading With Early Britons* <https://fineartamerica.com/featured/phoenicians-trading-with-early-britons-frederic-leighton.html> (23. 2. 2020.)
- Plug and feathers with stone showing fracture line* https://en.wikipedia.org/wiki/Plug_and_feather#/media/File:Plug_and_feathers_001.jpg (3. 6. 2020.)
- Porfirit, Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2020* <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=49534> (13. 5. 2020.)
- Porfirna struktura, Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2020* <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=49535> (13. 5. 2020.)
- Porphyry* <http://blog.stephens.edu/arh101glossary/?glossary=porphyry> (16. 1. 2020.)

- Porphyry* <https://www.stonecontact.com/stone/porphyry> (13. 5. 2020.)
- Porphyry Colours & Sample Images* <https://stonenetwork.com/porphyry/index.html> (13. 5. 2020.)
- Porphyry history* <https://milestoneimports.com/2011/10/25/porphyry-history/> (13. 5. 2020.)
- Porphyry support for a water basin* <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/256126> (20. 5. 2020.)
- Portrait of the Four Tetrarchs* <https://www.thebyzantinelegacy.com/tetrarchs> (29. 5. 2020.)
- Presbyterium of San Vitale* <https://www.flickr.com/photos/paullew/9320543038/in/hotostream/> (15. 4. 2020.)
- Purple Porphyry stone tub, statue & columns* <https://photos.joetourist.ca/louvre/h2FE61633#h2fe61633> (21. 5. 2020.)
- Purpur* <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=51144> (18. 2. 2020.)
- Ravenna - Justinian Mosaic at San Vitale* <https://www.flickr.com/photos/24736216@N07/5931753990> (25. 2. 2020.)
- Ravenna, the Once Capital of Empires and Kingdoms* <https://thinkingnomads.com/2013/12/ravenna-italy/> (15. 4. 2020.)
- Ravenna, The Orthodox Baptistery* <https://corvinus.nl/2016/07/19/ravenna-the-orthodox-baptistry/> (15. 4. 2020.)
- Roman Wall Painting Styles* Khan Academy, <https://www.khanacademy.org/humanities/ancient-art-civilizations/roman/wall-painting/a/roman-wall-painting-styles> (2. 5. 2020.)

<i>Rome, Baths of Caracalla</i>	https://www.livius.org/articles/place/rome/rome-photos/rome-baths-of-caracalla/ (25. 5. 2020.)
<i>Rome, Pantheon</i>	https://www.livius.org/pictures/italy/rome/rome-pantheon/pantheon-13-pavement/ (25. 5. 2020.)
<i>Round Hall</i>	http://www.museivaticani.va/content/museivaticani/en/collezioni/musei/museo-pio-clementino/sala-rotonda/sala-rotonda.html (21. 5. 2020.)
<i>Sarcophagus St Helena</i>	http://www.museivaticani.va/content/museivaticani/en/collezioni/musei/museo-pio-clementino/sala-a-croce-greca/sarcofago-di-s--elena.html (22. 4. 2020.)
<i>Stramonita haemastoma</i>	http://www.marinespecies.org/aphia.php?p=taxdetails&id=397119 (15. 2. 2020.)
<i>Tajna Eufrazijeve bazilike</i>	https://nova-akropola.com/kulture-i-civilizacije/tragom-proslosti/tajna-eufrazijeve-bazilike/#prettyPhoto (15. 4. 2020.)
<i>Temple of Romulus</i>	https://penelope.uchicago.edu/~grout/encyclopaedia_romana/romanforum/romulus.html (3. 5. 2020.)
<i>The fountain of the pinecone outside Old St Peter's in Rome</i>	https://www.roger-pearse.com/weblog/2015/02/16/the-fountain-of-the-pine-cone-outside-old-st-peters-in-rome/ (23. 5. 2020.)
<i>The Mausoleum of Theoderic</i>	https://www.thevintagenews.com/2017/01/28/built-in-520-ad-as-his-own-tomb-the-mausoleum-of-theoderic-is-a-monument-exhibiting-roman-art-in-its-purest-form/ (31. 5. 2020.)
<i>The Medici Chapel in San Lorenzo Basilica</i>	https://writtenfyi.com/the-medici-chapel-in-san-lorenzo-basilica/ (31. 5. 2020.)
<i>The Stone Quarries of Ancient Egypt</i>	https://perstoremyr.files.wordpress.com/2010/07/egypt_ancient_quarries.jpg (10. 3. 2020.)

- Toga* <https://amtwiki.net/amtwiki/index.php/Toga> (23. 2. 2020.)
- Tomb of Frederick II, Holy Roman Emperor - Cathedral of Palermo - Italy* https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tomb_of_Fredrick_II,_Holy_Roman_Emperor_-_Cathedral_of_Palermo_-_Italy_2015.jpg (31. 5. 2020.)
- Tomb of Piero and Giovanni de' Medici* https://www.wga.hu/html_m/v/verocchi/sculptur/tomb_med.html (31. 5. 2020.)
- Virtual Reality Unlocks Splendour Of Rome's Caracalla Baths* <https://archaeologynewsnetwork.blogspot.com/2017/12/virtual-reality-unlocks-splendour-of.html> (25. 5. 2020.)
- D. Wilson, Born to the Purple* <https://carnegiemnh.org/tag/imperial-porphry/> (1. 2. 2020.)

11. Sažetak i ključne riječi

Kamen se zbog veće trajnosti u odnosu na druge materijale, ali i estetskih vrijednosti, smatra jednom od najvažnijih sirovina tijekom čitave povijesti. Raznobojni kamen krasio je najvažnija arhitektonska zdanja, plijenio poglede i govorio o bogatstvu i statusu vlasnika. U pojedinim razdobljima najbolji je status imao egipatski crveni porfir, najcjenjeniji, najekskluzivniji i najtvrdi poznati kamen antike. Razlozi su tome njegova purpurna boja te visoka tvrdoća, čvrstoća i otpornost. Crveni je porfir kroz povijest imao središnju ulogu u carskoj samoreprezentaciji, počevši od rimskih i bizantskih careva, preko srednjovjekovnih i modernih vladara, te se zbog gotovo isključive povezanosti s vladarima i njihovim obiteljima naziva i „carskim“ kamenom. U antici se koristio za izradu raznih arhitektonskih i umjetničkih predmeta za carski dvor, a u kasnijim su se razdobljima zbog popularnosti nastavili koristiti antički spoliji. Rad će predstaviti općenite karakteristike porfira kao materijala, egipatski kamenolom *Mons Porphyrites* kao njegov jedini poznati izvor, a najveći će naglasak biti na povijesti njegova korištenja i percepciji u pojedinim razdobljima koja je postupno rezultirala razvojem njegove kompleksne simbolike, vezane također uz simboliku purpurne boje.

Ključne riječi: crveni porfir, vađenje kamena, *Mons Porphyrites*, Egipat, rimska arhitektura, rimska skulptura, carski purpur, simbolika boje, simbolika kamena, carski kult

12. Abstract and keywords

Stone is considered to be one of the most important raw materials throughout history due to its great durability, as well as its aesthetic values. Colourful stone adorned the most important buildings, captivated the eyes, and spoke of the wealth and status of the owner. In certain periods, Egyptian red porphyry was considered to be of the highest quality and was thus the most valued and the most exclusive. The reasons for this are its purple colour and extreme hardness, strength, and durability – porphyry being considered to be the hardest stone in antiquity. Throughout history, red porphyry has played a central role in imperial self-representation, starting with Roman and Byzantine emperors, up until medieval and modern rulers. Because of its almost exclusive connection with monarchs and their families, it is often called the "imperial stone". It was used in antiquity to make various architectural and artistic objects for the imperial court, and in later periods, due to its popularity, it continued to be used as *spolia*. The thesis will present the general characteristics of porphyry as a material, and the Egyptian quarry *Mons Porphyrites* as its only known source. However, the greatest emphasis will be on the history of its use and perception in certain periods, which gradually resulted in the development of its complex symbolism related to the symbolism of the colour purple.

Key words: red porphyry, quarrying, *Mons Porphyrites*, Egypt, Roman architecture, Roman sculpture, imperial purple, colour symbolism, stone symbolism, imperial cult